

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

। ગ્રન્થના કોપીનાટ વિભાગ ।

અત્રિશ્રમાંક ૨૪૭૪૭ કિમત

ગ્રંથનામ રતુધર્મીપદેશામૃતસાર

વર્ગાંક ૫૩૩૪૨

श्रीआचार्य कुंभुमागर ग्रंथमाला पुष्प नं० ३५

सुधमोपदेशा

श्रीभारतमूय विद्वन्मित्राणि प्रातःस्मरणीय दिगंबर जनाचार्य श्रीकुंभुमागरजी महाराज विरचित

★ सुधमोपदेशामृतसारः ★

[All Rights reserved by the (Ganthamala)]

28989

मुद्रक—वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री } मूद्रक—धर्ममृतमान }

प्रकाशक—

कल्याण पोथी प्रिंटिंग प्रेस, सोलापुर.

१९४४

ध. गुरुभक्त सेठ छगनदास साकलनंदजी मलाल.

सुबोधोपदेशासृतम्—

योगप्रमुख, पूजापाद, प्रतापराजीव, जगद्गुरु, जगद्गुरुक.

नरेन्द्रपूज्य, व्याख्यातवाचस्पति, कविवर्य,

वादीमकेसरी, विद्वत्सरोमणि,

आचार्यवर्य १०८ श्रीकुशुमागरजी महाराज

આધ નિવેદન.

પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજી મહારાજે સુધર્મોપદેશામૃતસાર નામનું આ પુસ્તક સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. તેની હિંદી ટીકા પં. લાલારામજીએ કરી છે. તે હિંદી અર્થ સહિત આ પુસ્તકની આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ચુકી છે. પણ તે પુસ્તક ગુજરાતી અર્થસહીત પ્રગટ થવાની વરૂરીઆત ઘણા સમયથી જાણાતી હતી.

હું શાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ જાણતો નથી છતાંપણ હિંદી અર્થ ઉપરથી મેં મારી અલ્પ-પ્રુદ્ધિ અનુસાર આ ગુજરાતી અનુવાદ કરેલો છે. તેમાં જે જે ત્રુટીઓ રહી ગઈ હોય તે વિદ્વાંણુ સુધારી લેશે અને મને કામા આપશે એવી મરી આશા છે.

વિશેષમાં આ ગ્રંથના ભાષાંતર પૂર્ણ ત્વરાએ કરી આપવામાં સહાયભૂત થનાર મારા મિત્ર ખાનપુરનિવાસી શાહ રમણિકલાલ માણિક્યદેના પણ હું આભાર માનું છું. અને મારી પ્રત્નિ આ તરફ યુકાવનાર પરમપૂજ્ય આચાર્યશ્રીના પણ હરહ્રમેશ માટે કાળી છું.

શ્રીમાન શેઠ શ્રી શા. છગનલાલ સાકળચંદ સત્તાલ નિત્યસીએ આ ગ્રંથ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી જિનવાણીની જે અપૂર્વ સેવા કરી છે તે માટે ખરેખર તેઓ શ્રીને ધન્યવાદ ઘટે છે. આવા અનેક કાર્યો શ્રીમાને કરેલાં છે. અંતમાં હું વીરપ્રમુખ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરું છું કે શ્રીમા નને આવી પ્રુદ્ધિ હરહ્રમેશને માટે આપે અને તેપને દીર્ઘાયુષ્ય બને.

ભાષાંતર કર્તા - કાંતિલાલ નેમચંદ શાહ.

શ્રીઆચાર્ય કૃત્યુસાગરસ્તુતિ.

રચયિતા: - કાંતિલાલ નેમચંદ શાહ દેવવાહવાલા.

નમુ આચાર્યવર્ણ કૃત્યુસાગર,	ધન્ય ધન્ય મુનિરાજ,	
આપ થકી પામ્યા સહુ જીવો	ધર્મામૃત મહારાજ	૧
જૈનધર્મ પ્રદીપવત્ પ્રસરે,	એજ આપનો ઉદ્દેશ	
અધિકારમય ગુર્જર પ્રાંતને,	દીધો ધર્મ ઉપદેશ	૨
ચાતુર્માસનો લાભ અનેગે,	ગુરુજી આપ દેનાર	
આપ પ્રભાવે તારંગાનો,	થયો છે પુનરુદ્ધાર	૩
ચિરકાળથી માનસ્તંભની,	ખોટ અપૂર્વ જાણાય	
તારંગા માંહે સ્થાપિત થએલો,	જોઈ મનકુ હરખાય	૪
આપ ઉપદેશની શૈલી સાદી,	કર્ણપ્રીય મહારાજ	
શૈલી થકી ધરે સહુ જીવો,	અંતરમાં ઉલ્લાસ	૫
જૈનધર્મની જ્યેષ્ઠ પ્રગટે,	મુખ થકી મહારાજ	
“ ધન્ય ધન્ય ” ઉચરે જગજીવો,	સૌ હિંદુ મુમલમાન	૬

મુદ્રાસણા માણેકપુર આદિ,	નરેશ ઝુકાવે શીશ	
આપ જ્યંતિ દિન મનાવે,	અહિંસામાં માને ઇશ	૭
જેમ તારંગાનો ઉદ્ધાર થયો,	આપ થકી મહારાજ	
પાવાગદનો પણ ઉદ્ધાર થયો,	આપ થકી મહારાજ	૮
શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ લાલ ઉડાવે,	વ્રતોપદેશનો આજ	
હું કમભાગી સુશ્રુષાસમ,	લાલ ઉડાવું ન આજ	૯
હજી ગુજરાત તૃષાતુર આજે,	આપ અમૃત રસકાજ	
ગમનથકી અધિકારમય બનશે,	એમ માનું મુનિરાજ	૧૦
‘અધુરો ઘડો છલકાય ઘણે,	તેમ થાશે નરેશો માંય,	
તે લોકોને તેમ અન્ય ધર્મોને	ફરી આપો સહવાસ	૧૧
આપ સહવાસથી યથાર્થરીતે	લોકો જાણે જનધર્મ	
જનધર્મ પ્રદીપવત્ પ્રસંગે,	સફળ થાય મુરદ	૧૨
ધન્ય એનાપુર નગરી ગામે,	વરયા પિતા ગુરૂ આપ	
ધન્ય માતાશ્રી સરસ્વતીને	જે કૃપિ જનમ્યા આપ	૧૩
ધન્ય આચાર્યશ્રી શાંતિસાગર.	‘કુંથુ’ નામ બક્ષનાર	
દીક્ષા આપી સફળ બનાવી,	કાયા તમ ગુરૂ આજ	૧૪
આજ દરમ્યાન ગુરૂજી આપે,	રચ્યા મહત્વાર્ણુ ગ્રંથ	
ગિર્વાણગીરા મોઢે આપે,	રચ્યા એધામૃત ગ્રંથ	૧૫
હજી ગુરૂજી ગ્રંથ રચવાનું,	કાર્ય કરે જાઓ આપ	
જિનવાણીની અપૂર્વ સેવા,	કરો છો ગુરૂ આપ	૧૬
ધન્ય ઘડી ધન્ય ભાગ્ય હમારાં,	લેખ્યા મહા મુનિરાજ	
સેવા કીમ્મી અમથકી બનતી,	આત્મકલ્યાણ માટે	૧૭
ઉપદેશ સખામાં વિચરનારને,	થાય એથા કાળનો ભાસ	
આવા ઉપદેશની જરૂર આજે.	જાણાય છે મુનિરાજ	૧૮
દેલવાડે ગામે આપ પધાર્યા.	વેદી પ્રતિષ્ઠા કાજ	
જિનમંદીરતણા ઉદ્ધાર થયા,	આપ થકી ગુરૂરાજ	૧૯
પુનઃ પુનઃ દેશ ગુર્જર મોઢે,	વિહાર કરશે નાથ	
આપ ચરણ કમળમાં કવ્ય અર્પી,	રહું સેવાર્થ તૈયાર	૨૦
‘નેમચંદ’ ફેરો સૂત કાન્તિલાલ,	દેલવાડે રહેનાર	
ધન્ય કુંથુસાગર એમ પોકારી.	લગી લગી લાગુ પાય	૨૧

श्रीधर्पनिष्ठ गुरुभक्त या लहानलाल साकरचन्दनी म माल

अप म माल निरामी धर्मात्मा श्रद्धालु न सावित्र मन्त्र है । आशीर्वादमात्र
निदर्य आचार्य श्री कुंभवागरजी महाराजकी भक्ति प्रेम से आदर्श साधक धर्मप्रेमक
कल्याणार्थ हम हथिया प्रकाशन कराया है । पत्रद्वये आर्यो ह्यदम्य भवत्यस्य है ।

वर्तमान पार्श्वनाथ शास्त्री भक्ती -- आचार्य कुंभवागर मयमाल

વિદ્વદ્ધર્ય આચાર્ય શ્રી ૧૦૮ કુંથુસાગરજી મહારાજ વિરચિત મુદ્રમોહપદેશામૃતસાર

મંગલાચરણ

જિન્નિન્દ્રિયાન્ જિનાન્ નત્વા સિદ્ધાન્ સ્વર્મોક્ષદાયકાન્ ॥

આચાર્યપાઠકાન્ સાધૂન્ સ્વાનન્દસ્વાદકાન્ સદા ॥ ૧ ॥

અર્થ—હું (ગ્રંથકર્તા) સર્વ ઇન્દ્રિયોને છતવાનેલીધે સર્વ પદાર્થને બાણુવાવાળા અરહંત દેવને પહેલ પહેલા નમસ્કાર કરું છું. પછી સ્વર્ગશિક્ષ આપવાવાળા સિદ્ધ પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરું છું અને હું મેરા પોતાના આત્મિક આનંદમાં રસ લેવાવાળા આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને નમસ્કાર કરું છું.

ભાવાર્થ—આ પાંચ પરમેશ્વર સંસારમાં મંગલરૂપ છે. સર્વોત્તમ છે અને સમસ્ત જીવોના શરણરૂપ છે. તેથી ગ્રંથ રહ કરતાં સૌથી પહેલાં તેમને નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧ ॥

મક્ત્યા સમન્તમદ્રાવીન્ સ્યાદ્વાદરસિકાંસ્તથા ॥

નત્વા શાન્તિમુદ્ધર્મો ચ વીક્ષાશિક્ષાપ્રવી ચરૌ ॥ ૨ ॥

અર્થ—પછી હું સ્યાદ્વાદસિકાંતના અત્યંત રસિક એવા સમંતલદ્ર વગેરે સર્વ આચાર્યોને ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું અને પછી હું મારા વીક્ષાગુરુ શ્રેષ્ઠ આચાર્ય શ્રીશાંતિસાગરજીને નમસ્કાર કરું છું તથા વિદ્યાગુરુ શ્રેષ્ઠ આચાર્ય શ્રીમુદ્રમસાગરજીને નમસ્કાર કરું છું.

સુધર્મોપદેશામૃતસારાયં વિશ્વજ્ઞાનયે ॥

લિખ્યતે સ્વાત્મનિષ્ઠેન સૂરિણા કુંચુર્સિંધુના ॥ ૩ ॥

અર્થ—પોતાના આત્મામાં હંમેશાં લીન રહેવાવાળા હું મુશુસાગર આ સર્વ સંસારી જીવોને શાંતિ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે આ મુદ્ધર્મોપદેશામૃતસાર નામનો ગ્રંથ લખું છું. આ ગ્રંથમાં જે કંઈ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તે આચાર્યશ્રી મુદ્ધર્મસાગર સ્વામીના ઉપદેશરૂપી અમૃતનો સારજ સમજવો જોઈએ. તેથીજ આ ગ્રંથનું નામ શ્રીમુદ્ધર્મોપદેશામૃતસાર રાખવામાં આવેલું છે.

અથ—આવશ્યદેર્વિના મ્યાદ્ધો ! વૈરાગ્યં સફલં ન વા ? ।

અર્થ—હુ ગુરો ! આ સંસારમાં પરિણામોની શુદ્ધિ વિના મોક્ષરૂપી ફળ આપવાવાળો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે કે નહિ ?

ઉત્તર—વૈરાગ્યસ્ય સમુત્પત્તિર્વૃદ્ધિઃ સફલા કદા ।

આવશ્યદેર્વિના ન મ્યાદ્ધાવશ્યદિસ્તનઃ પરા ॥ ૪ ॥

અર્થ—આ સંસારમાં પરિણામોની શુદ્ધિ વિના મોક્ષરૂપી ફળ આપવાવાળી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કદી થઈ શકતી નથી. તેથી કહેવું જોઈએ કે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવામાં પરિણામોની શુદ્ધિ જોગ મુખ્ય કારણ છે.

હવે ભાવશુદ્ધિ કેવીરીતે થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—આવશ્યદિઃ કથં મ્યાદ્ધો ! જીવસ્ય સહજાત્મિકા ? ।

અર્થ—હુ ભગવાન ! આ સંસારી જીવોના સ્વભાવથીજ થવાવાળી પરિણામોની વિશુદ્ધિ કેવીરીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ?

વત્તર ભાવશુદ્ધિઃ પ્રજાયેત લેહયાશુદ્ધેઃ સ્વભાવજા ।

તત્માલેહયાવિશુદ્ધિચ્ચ ધારણીયા સદા કુર્વૈઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ—આ સંસારમાં લેશ્યાઓની વિશુદ્ધિ થવાથી પરિણામોની વિશુદ્ધિ આપોઆપજ થઈ જાય છે. તેથી બુદ્ધિમાનોએ લેશ્યાઓની વિશુદ્ધિ હંમેશાં બનાવેલી રાખવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—ક્રપાચોથી મિશ્રિત આત્માના પરિણામોને લેશ્યા કહે છે. જે આત્માના પરિણામોમાં ક્રપાચોની તીવ્રતા રહે છે તે પરિણામોને અશુભ લેશ્યાઓ કહે છે. તથા જે પરિણામોમાં ક્રપાચોની મંદતા રહે છે તેને શુભ લેશ્યાઓ કહે છે. આથી આટલા વસ્તુ તો સિદ્ધ થાય છે કે ક્રપાચોની તીવ્રતા ન રાખવી અથવા ક્રપાચોની અત્યંત મંદતા રાખવી તે લેશ્યાઓની વિશુદ્ધિનું કારણ છે. ક્રપાચોને તીવ્ર અથવા મંદ રાખવા તે પ્રત્યેક મનુષ્યના હાથમાં જ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય ક્રપાચોને મંદ કરી શકે છે. એટલા માટે થોડાક શ્રેષ્ઠ વિચારોની આવશ્યકતા છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિથી જો કામ કરે તો જરૂર તે પોતાના ક્રપાચોને મંદ કરી શકે છે. અને લેશ્યાઓને વિશુદ્ધ કરી શકે છે. તેથી આચાર્ય મહારાજે બુદ્ધિમાનોને લેશ્યાઓની વિશુદ્ધતા ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

હવે લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—લેહયાઃ કીદશાઃ સન્તિ કતિ વા ઓ ગુરો વદ !

હુ ગુરો ! લેશ્યાઓ એટલી છે અને કેવી છે. કૃપા કરીને નામ સહિત તેમનું સ્વરૂપ સમજાવો.

વત્તર—રાગદ્વેષરુદ્ધામૂલારૌદ્રાત્તર્યાનવર્દિની ।

નિર્વયાન્નોધકર્ત્રી સ્યાત્કુળ્ણલેહયા ભયંકરા ॥ ૬ ॥

અર્થ—જે લેશ્યા રાગદ્વેષ અને તીવ્ર લાલસાના યુગ કારણભૂત છે અને આત્માના વરૂદ્ધિમાને વધારવાવાળી છે તથા દયાભાવથી સર્વથા રહિત તીવ્ર ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવાવાળી અને અત્યંત ભયંકર છે તેને કુબળુ લેશ્યા કહે છે.

ભાવાર્થ—કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ કાળો છે. નેવરીસે કાળો રંગ સહેલાઈથી છુટી શકતો નથી તેવી રીતે કૃષ્ણ લેશ્યાનુ છુટવું પણ અત્યંત કઠિણ છે (અડકેલ છે) નેવરીસે કાળા રંગથી પદાર્થનો રંગ પણ કાળો થઈ બન્ય છે તેવી રીતે કૃષ્ણ લેશ્યાથી આત્મા પણ કાળો અર્થાત્ તીવ્ર પાપી થઈ બન્ય છે. આ કૃષ્ણ લેશ્યા આર્તધ્યાન અને શૈલ્પધ્યાનને વધારવાવાળી છે. ચાહેલ વસ્તુના વિયોગથી અને નહિ ચાહેલ વસ્તુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થવાવાળા કૃષ્ણોનું ચિંતન કરવું તેને આર્તધ્યાન કહે છે. આ આર્તધ્યાન તિર્વિયગતિનું કારણ છે. આવી રીતે તીવ્ર હિંસા અથવા તીવ્ર હિંસાના સાધનોથી અત્યંત પ્રસન્ન થવું તેને શૈલ્પધ્યાન કહે છે. આ શૈલ્પધ્યાન નરકનું કારણ છે. આ બંને ધ્યાનોનું મૂળ કારણ રાગદ્વેષની તીવ્રતા અથવા ભાગોની તીવ્ર લાલસા છે. જ્યાં રાગદ્વેષની અત્યંત તીવ્રતા હોય છે ત્યાં દયાનું પાલન કેદી પણ થઈ શકતું નથી. તેથી આ કૃષ્ણ લેશ્યાને હૃન્નિશા દયારહિત કહેવામાં આવે છે. તથા ને દયારહિત હોય છે તે અવશ્ય ક્રોધીજ હોય છે. ક્રોધની તીવ્રતાથીજ દયાના સર્વથા અભાવ હોય છે. તેથી આ લેશ્યાને તીવ્ર ક્રોધ ઉત્પન્ન કરવાવાળી કહેવામાં આવી છે. ને લેશ્યા તીવ્ર ક્રેધર્થી ભરપૂર છે, દયાભાવથી સર્વથા રહિત છે, અને નરકનિગોદમાં લઈ જવાવાળા આર્તધ્યાન અને શૈલ્પધ્યાનને વધારવાવાળી છે તેવી આ કૃષ્ણ લેશ્યા આપોઆપજ ભયંકર સિદ્ધ થઈ બન્ય છે. બુદ્ધિમાનોએ એવી કૃષ્ણ લેશ્યાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો નોહાએ. તેથી આચાર્યોએ તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

આલસ્ય્ય કુતુહેઅ વદિની ભવવારિધે :

મીઠવહાસ્યરત્યાદર્નીલેશ્યાસિત દુઃખદા ॥ ૭ ॥

અર્થ—ને લેશ્યા આળસને વધારવાવાળી છે, કુબુદ્ધિને [ખરાબ બુદ્ધિ] વધારવાવાળી છે, સંસારરૂપી સમુદ્રને વધારવાવાળી છે, ને ભીરુત્વ [ધાયરપણું] હાસ્ય, રતિ, અરતિ વગેરેને વધારવાવાળી છે, અને અત્યંત દુઃખ આપવાવાળી છે, તેને **નીલ લેશ્યા** કહે છે.

ભાવાર્થ—નીલ શબ્દનો અર્થ લીલા રંગ થાય છે, નેવરીસે લીલા રંગ કાળા રંગથી કંઈક હલકો હોય છે, તેવી રીતે નીલ લેશ્યા કૃષ્ણ લેશ્યાથી હલકો હોય છે. કૃષ્ણ લેશ્યાથી હલકી હોવા છતાં પણ લીલા રંગની માફક ઘણો અંકેલીથી છટે છે.

આ નીલ લેસ્થા ધારણ કરનારા છવ ઘણાજ આજ્ઞા હોય છે અને આજ્ઞા હોવાને લીધે તે આત્મકથાણુ માટે વ્રત જપ, તપ વિગેરે કર્મ કરી શકતા નથી. નીલ લેસ્થા ધારણ કરનારની બુદ્ધી કુબુદ્ધી તથા મિથ્યા બુદ્ધીમાં પરિણત પામે છે. અને મિથ્યા બુદ્ધીને લીધે તેઓના સંસારસાગર સદા કળને માટે વધેતો રહે છે. મિથ્યાબુદ્ધીને કારણે તે મહાદુઃખ આપનારી નરકાદિક અશુભ ચોનીઓમાં સર્વકાલને માટે પરિવ્રમણ કરતો રહે છે. આ શિવાય જે છવો આ નીલ લેસ્થાને લીધે મિથ્યાબુદ્ધી પામે છે, તે સર્વકાલ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પરિવ્રમણ કરે છે, અને તેને લીધે નીલલેસ્થાથી સંસાર-રૂપી સાગરની પશુ વૃદ્ધી થાય છે, આ નીલલેસ્થાવાળા બુદ્ધીને સદા સર્વદા મંદ બનાવતી હોય છે. અને સાત પ્રકારના ભયોને ઉત્પન્ન કરતી હોય છે. નીલ લેસ્થા હોવાથી આ લોકોના, પરલોકોના, આકસ્મિક વેદના, રાજ, પરચક્ર આદિ અનેક પ્રકારના ભય સર્વકાલ માટે હૃદયમાં સ્થાન કરી ખેંસે છે. નીલલેસ્થા ધારણ કરનારો છવ હંસી મળક ઉડાયતો રહે છે અને ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોથી રાગદ્વેષ રાખે છે, આ સર્વ કારણોને સંગે તેને અશુભ કર્યોના બંધ થાય છે. આ સર્વ કારણોને સંગે આ લેસ્થા દુઃખદાયી તરીકે બતાવવામાં આવી છે. જે પ્રુક્ષ્મ આ નીલ લેસ્થા ધારણ કરે છે; તે આ લોકમાં વધ બંધન, મારન, તાડન વિગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરલોકમાં પણ તરકાદિક ધાર દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે. આવીરીતે આ નીલ લેસ્થાનું સ્વરૂપ છે.

હવે કથોતલેસ્થાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

શોકસન્તાપકર્ત્રીતિ પરનિવાત્મજ્ઞાંસિની ।

જ્ઞેયા કાપોતલેશયા ચ ત્યાડયા વૈરાગ્યદેતવે ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે લેસ્થા હોવાથી આં છવને હુમેશાં શોક ઉત્પન્ન થતો રહે. સંતાપ ઉત્પન્ન થતો રહે. જે લેસ્થા હોવાથી આ છવના પરિણામ બીજાઓની નિંદા કરવામાં અને પોતાની પ્રશંસા કરવામાં તત્પર બની રહે તેને કથોતલેસ્થા કહે છે.

ભાવાર્થ—કાપોત શબ્દનો અર્થ કબુતર છે. કબુતરનો આ લીલા રગથી કદક આછો આછો કાળો હોય છે. તેવીરીતે કાપોત લેશ્યા નીલ લેશ્યાથી કદક હલકી હોય છે. પરંતુ તેમાં કાઢાંચ હોવાથી અશુભ ગણાય છે. આ કાપોત લેશ્યા ધારણ કરવાવાળો જીવ ચોડાદત્ત ઇષ્ટ પદાર્થોના વિચોગથી શોક અને સંતાપ કરવા લાગે છે, તથા ચોડાકન્ન અનિષ્ટ પદાર્થોના સંચોગથી શોક અને સંતાપ કરવા લાગે છે. આ લેશ્યા ધારણ કરવાવાળો પુરુષ આટલું ચાહે છે કે આ સંસારમાં મારી પ્રશંસા થાઓ, બીજા કોઈની પ્રશંસા ન સર્વત્ર થાઓ તેથી તે બીજાઓની નિંદા પણ કરતો રહે છે. આન કરણોથી આ લેશ્યા ત્યાગ કરવા ચોગ્ય છે. આ લેશ્યાનો ત્યાગ કર્યા શિવાય કોઈપણ દિવસ વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી વૈરાગ્ય ધારણ કરીને આત્મકલ્યાણ કરવાવાળો આ કાપોત લેશ્યાનો ત્યાગ હંમેશા માટે કરી દેવો નોઈએ. આવરીતે કાપોતી લેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાયું.

હવે પીતલેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

સુશુદ્ધિકાર્યકૌશલ્યવર્દિની તાપહારિણી ।

સામાભાભક્રિયાનુષ્ઠા પીતલેશ્યા શુભંકરા ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે લેશ્યા હોવાથી ઉત્તમ યુદ્ધી વંદીતી રહે, કાર્યો કરવાની શક્તિ વંદીતી રહે, સંસારના સર્વ કુખ્યા દૂર થતાં બન્ય-હાનિ યા લાભના કાર્યોમાં સંતોષ બની રહે અને આત્માનું હંમેશાં કલ્યાણ થતું રહે તેને પીતલેશ્યા કહે છે.

પીત શબ્દનો અર્થ પીળો થાય છે. જેવીરીતે પીળો રંગમાં કાળાશ હોતા નથી તેવીરીતે પીતલેશ્યામાં કૃષ્ણ, નીલ કાપોત વગેરે લેશ્યાઓની માફક કલિમા અથવા અશુભપાતું હોતું નથી. તેથી આ લેશ્યા શુભ ગણાય છે. આ લેશ્યા ધારણ કરવાવાળા જીવની યુદ્ધિ સુયુદ્ધિન હોય છે. અને તે સુયુદ્ધિ હંમેશાં વંદીતી રહે છે. તેવીરીતે તે જીવની પ્રત્યેક કાર્ય કરવામાં ચતુરતા બનતી રહે છે. અને ચતુરતા શુભ કાર્યોમાંજ પરિણમે છે. અને દિનપ્રતિદિન વંદીતા રહે છે. આ પીત લેશ્યાને ધારણ કરવાવાળો જીવ ઇષ્ટ પદાર્થોની વિચોગ થવાથી તથા અનિષ્ટ પદાર્થોનો સંચોગ થવાથી પણ કદી શોક

સંતાપ કરતો નથી. તથા તે પુરુષ નેવીરીતે અધિક લાભ થવાથી સંતોષ ધારણુ કરે છે તેવીરીતે થોડો લાભ થવા છતાંપણુ તથા હિનિ થવા છતાંપણુ સંતોષ ધારણુ કરે છે. આ સર્વ કારણુથી આ લેશ્યા કલ્યાણુ કરવાવાળા છે. આ લેશ્યાને લીધેજ આ લોકમાં પણુ મુખ મળે છે અને પરલોકને માટે પણુ શુભ કર્મોના બંધ થાય છે. એવીરીતે આ પીતલેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું.

હવે પદ્મલેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

ત્યાગશીલકૃપામૃતિઃ ક્ષમા પુણ્યપ્રકાશિની ।

ગુરુદેવાર્ચને વક્ષા પદ્મલેશ્યા મિયંકરા ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—જે લેશ્યાને લીધે દાન આપવાના પરિણામ થાય, વ્રત, શીલ વગેરે પાલવાના પરિણામ થાય, દયા ધારણુ કરવાના પરિણામ થાય, વિવેક અને શુભ ભાવોથી દેવ, શાસ્ત્ર અને ગુરુની પૂજા કરવાના પરિણામ થાય અને સમસ્ત જીવોનું હિત કરવાના પરિણામ થાય તે લેશ્યાને પદ્મ લેશ્યા કહે છે.

ભાવાર્થ—પદ્મ શબ્દનો અર્થ સફેદ કમળ થાય છે. જે કમળની માફક નિર્મળ પરિણામો ખનાવી શણે તેને પદ્મ લેશ્યા કહે છે. પદ્મ લેશ્યા ધારણુ કરવાવાળો જીવ સુખાનને ચારે પ્રકારના દાન આપતો રહે છે, વ્રત અને શીલોનું પાલન કરે છે, સમસ્ત જીવોની રક્ષા કરવામાં અથવા દયા પાલન કરવામાં હમેશાં તત્પર રહે છે તે પુરુષ સર્વ જીવોપર ક્ષમા ધારણુ કરતો રહે છે. પ્રલુચ્છોપાર્જન કરવાવાળાનું કાર્ય કરે છે, પાપોથી હમેશાં કરતો રહે છે તથા હમેશાં વિવેક-પૂર્વક દેવ, શાસ્ત્ર ગુરુની પૂજા કરવામાં તક્લીન રહે છે. એવા પુરુષ પોતાનું કલ્યાણુ પણુ કરે છે અને અન્ય જીવોને પણુ કલ્યાણુ કરવાવાળા માર્ગમાં લગાવી દે છે. એવીરીતે આ પદ્મલેશ્યા સર્વરીતે શુભ ગણાય છે. શુભ કર્મોના ઉદ્ધયથીજ થાય છે અને શુભ કર્મોને બંધ કરતી રહે છે. એવીરીતે પદ્મ લેશ્યાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે શુકલદેશ્યાનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

રાગદ્વેષાદિનિર્મુક્તા પક્ષપાતવિવર્જિતા ॥

સ્વાનન્દસ્વાદિની નિત્યં શુકલલેહ્યાઃ શિવંકરા ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—જે દેશ્યાની રૂપવાણી રાગદ્વેષ સર્વ છૂટી જાય, પક્ષપાત પણુ સર્વથા છૂટી જાય અને પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા આનંદનો સ્વાદ માત્ર થતો રહે એવી શોભા દેવાવાળા દેશ્યાને શુકલ દેશ્યા કહે છે.

ભાવાર્થ—શુકલ રાગદેશ્યનો અર્થ સદે થાય છે. જોવીરીતે સદે રંગ કોઈ બીજો રંગ હોઈ શકતો નથી તેવીરીતે શુકલદેશ્યામાં શુભ અશુભ કોઈપણુ ક્રમેના ત્રિવિધ થતો નથી તેનું પણુ કારણુ આજ છે કે શુકલદેશ્યા શ્રારણુ કરવાવાળા પ્રદેશની રાગદ્વેષની તીવ્રતા હોતી નથી. રાગદ્વેષ અત્યંત મદ હોય છે. તથા રાગદ્વેષ નહિ હોવાથી કંઈ અનિષ્ટ પદાર્થોમાં પક્ષપાત રહેતો નથી. આવીરીતે જ્યારે રાગદ્વેષ પક્ષપાત વગરે નહીં થઈ જાય છે ત્યારે તે આત્મા પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંત આનંદનો અનુભવ કરતો રહે છે. આવીરીતે પોતાના શુદ્ધ આત્મોનો અનુભવ કરતાં કરતાં નવીન ક્રમેના બંધનો અભાવ થઈ જાય છે. સત્તામાં રહેવાવાળા ક્રમેની નિર્જરા વધતી રહે છે અને આવીરીતે સમસ્ત ક્રમેની નિર્જરા થઈ જવાથી આ દરવને શોભાપાતિ થાય છે. આવીરીતે આ શુકલદેશ્યાનુ સ્વરૂપ કહી શકાય એવાનું સ્વરૂપ પણુ કહ્યું.

હવે તેમનું શુભઅશુભપણું કહેવામાં આવે છે—

આધ્યાસ્તિસ્ત્રાંશુમા દેયાઃ સ્વપ્નાદિદુઃસ્વદાયિકાઃ ॥

અન્યાઃ શુમાઃ સદા ગ્રાહ્યા મઘ્યૈઃ શિવસુભાસયૈ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—ઉપરોક્ત છઠ્ઠા લેશ્યાઓમાં પહેલાંની કૃત્ય-નીલ અને કાપોત એ ત્રણે લેશ્યાઓ આયુષ છે. અને નારકાદિકનાં ધોર કુપ્પ આપવાવાળી છે. તેથી એ ત્રણે લેશ્યાઓ ત્યાગ્ય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) છે. તથા છેવટની ખીત, પદ્મ અને શુક્લ એ ત્રણે લેશ્યાઓ શુભ છે. અને પરંપરાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળી છે. તેથી ભવ્યજ્વોને મોક્ષદેખી મુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે છેવટની ત્રણ લેશ્યાઓનું ગ્રાહ્ય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) છે. કારણ કે આ લેશ્યાઓ ધારણ કરવાથી પરિણામોમાં વિશુદ્ધતા થાય છે અને પરિણામોમાં વિશુદ્ધતા હોવાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તપશ્ચરણ ધારણ કરી શકાય છે. અને તપશ્ચરણ કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને ઉપાય દર્શાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — વદ વૈરાગ્યવૃદ્ધયૈ કિં પાલનીયં ન વા પ્રમો ?

અર્થ—હે પ્રમા ! હવે કૃપા કરીને એટલું બતાવો કે આ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે શું શું પાલનું જોઈએ અને શું શું ત્યજી દેવું જોઈએ !

उत्तर—वैराग्यवृद्धयैः परिवर्जनीयं दुःशीलमेवाखिलदुःखबीजम् ॥

જાતવા મિથઃ પ્રાણહરં તથૈવાવિશ્વાસપાત્રં સકલે ચ લોકે ॥૩॥

सुशीलमेवं निजराज्यमूलमिहान्यलोकं सुखदं सुसारम् ॥

विश्वासबीजं च मिथल्लोकं ज्ञात्वैति पातयं वरशीलरत्नम् ॥૪॥

અર્થ—આ ભવ્યજ્વે પોતાના વૈરાગ્યને વધારવા માટે સર્વથી પહેલાં અપ્રદાન અથવા કુઃશીલને સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. તેનું પણ કારણ આજ છે કે આ કુશીલ સમસ્તદુઃખોનું મૂળ કારણ છે. પરંપર એક ખીબના પ્રાણુ દેવાવાળું છે અને સમસ્ત લોકમાં અવિશ્વાસનું પણ કારણ છે. તેથી વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે ભવ્યજ્વેએ પ્રદાનયે અથવા

શીલવત પાલકું નેહિએ. આ પ્રમથર્થ શ્રીમદ્વા પોતના આત્માની મુક્તિનારથી રાજ્યનું મુળ કારણ છે, આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણ મુખ્ય અપવાવાનું છે. તે ઉપરાંત આ પ્રકાર્યર્થ સર્વ જતોમાં સારમૂત છે અને ત્રણે લોકોમાં પરસ્પર વિશ્વસ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. કોમ સમગ્રને ભવગુણેએ હમેશાં આ શીલવતનું પાલન કરતા રહેવું નોહિએ.

ભાવાર્થ—પ્રકાર્યર્થ એ આત્માનો એક નિર્વિકાર ભાવ છે. તે આત્માના નિર્વિકાર ભાવમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અપ્રજ્ઞ અથવા કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કામવિકાર એ પાપનું કારણ છે. અને જને લોકોમાં (કહીલોક અને પરલોકમાં) દુઃખિનું કારણ છે. તથા પ્રકાર્યર્થ પાળવાથી આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણ મુખ્ય મળે છે. આ સમારમાં કાલિ સિદ્ધિ વગેરે નેટલાં નેટલાં માહત્ય છે તે સર્વે આ પ્રકાર્યર્થ જતનું પાલન કરવાથી પ્રગટ થાય છે. તેથી આ પ્રકાર્યર્થ જતને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનું મુખ્ય કારણ માન્યું છે તેથી વૈરાગ્યને સ્થિર રાખવા માટે હમેશાં તેનું પાલન કરતા રહેવું નોહિએ.

હવે શરીરનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—વપુરિદં પુરો કીદગસ્તિ મં સામ્પ્રતં વદ ?

અર્થ—હ પુરો, હવે કૃપાકરીન કહેા કે આ શરીર કેવું છે ?

વત્તર—દેહોસ્થનિત્યોઽવકરસ્ય તુલ્યસ્યાશ્યસ્થા અનિત્યઃ નિચઃ ॥

વ્યાધ્યાદિવાસઃ પિગિતાધિપિણ્ડોઽસારઃ સદા રંખતગો મમાનઃ ॥૧૫॥

તુષ્ટઃ કૃત્તનઃચ વિનાશશીલઃ ક્ષીભતમમૃતિર્ભવતિ વ્યયાદઃ ॥

જાત્વૈતિ દેહે મમતા ન કાર્યા વૈરાગ્યદૃષ્ટૈ સ્વમુલ્લેન તુષ્ટઃ ॥૧૬॥

અર્થ—આ શરીર અનિત્ય છે, વિશ્વ સમાન છે, ત્યાગ કરવા લાયક છે, પ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. નિંચ છે અનેક રોગોથી ભરપુર છે. માંસ અને હાડકાંના મોળો છે, કેળાના ઝાડની માફક અસાર છે, કુષ્ટ છે, કૃતકી છે, અવશ્ય

નાશ પામવાવાળું છે. અનેક પ્રકારના દુ:ખ આપવાવાળું છે, અને ધૂણાસ્પદ છે. આ શરીરના સ્વરૂપને આવીરીતે સમજીને પોતાના આત્મિક રસમાં સતુષ્ટ [સતોષ પામવાવાળા] ભવ્યદૃવોએ પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે આ શરીર ઉપર કદીપણ મોહ ન કરવો જોઈએ.

લાવાર્થ—આ સંસારી દુઃખ બધા શરીરની બહુજ સેવા કરે છે, હિમેશાં સ્નાન કરાવે છે, સારાં સારાં વસ્ત્રાભાષણ પહેરાવે છે અને સારાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવે છે, તો પણ આ શરીર ઓટલું તો કૃતચ્છી અને કુષ્ટ છે કે જો તેને કોઈ દિવસ પણ ભોજન આપવામાં ન આવે તો પછી કદીપણ કદ્યું કરતું નથી. પરંતુ તે દિન પ્રતિદિન દુઃખ (દુ:ખગુ) થતું જાય છે અને કોઈક દિન અવશ્ય નાશ પામે છે. હાડકા, માંસ, લોહી વગેરે અપવિત્ર અને ઘૂણિત પદાર્થોથી બનેલું છે અને તેવાથીજ ભરેલું છે. જો સુંદરમાં સુંદર શરીરની અંદરનો ભાગ બહાર કરી દેવામાં આવે તો અત્યંત ઘૂણને લીધે લોકો તેને દબી પણ શકતા નથી. એવા શરીર ઉપર મોહ રાખવો તેને અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું શું કદી શક્ય? તેથી આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળા ભવ્યદૃવોએ તેની સાથે મોહ અને મમતા કદીપણ કરવો ન જોઈએ.

હવે આ જીવે કેની આશા રાખવી જોઈએ અને કેની નહિ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કાર્યો વૈરાગ્યવૃદ્ધો મો ધનાશા કીદશી ન વા ?

અર્થ—જે ભગવત્ આપણું વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે ધનની આશા કેવીરીતે કરવી જોઈએ અને કેવીરીતે નહિ.

ઉત્તર—ઉપાર્જને રક્ષણ સંવનેપિ દુઃશ્વપ્રદાં સૌખ્યહરાં પ્રદુષ્ટામ્ ॥

ત્યક્ત્વા ધનાશાં શ્રમમાંહમૂળાં મિથસ્તથા વૈરાવિરોધદક્ષામ્ ॥૧૭॥

ઉપાર્જને રક્ષણસંવનેપિ શાંતિપદા શ્રાંતિહરાસ્મિન્નષ્ટા ॥

સ્વદ્રવ્યવાંછા સ્વચતુષ્ટયાન્તા કાર્યાસ્મિન્નષ્ટેન નરેણ નિત્યમ્ ॥૧૮॥

અર્થ—આ ધન ઉપાર્જન કરવામાં, રક્ષણ કરવામાં અને તેના ઉપભોગ કરવામાં હમેશાં દુઃખ થાય છે. તેથી આ ધનની આશા હમેશાં દુઃખ દેવાવાળી છે, સર્વ સુખોને નાશ કરવાવાળી છે. પરિશ્રમ અને મોહ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રથમ (મુખ્ય) કારણભૂત છે, અત્યંત દુષ્ટ છે અને પરસ્પર વૈર વિશેષ કરવાવાળી છે, તેથી એવા ધનની ઇચ્છા કરતાં કરતાં તો તેના હમેશાંને માટે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સ્વાત્માની (પોતાના આત્માથી) શુદ્ધતાં મેળવવા માટે શુદ્ધતા થાય એવી ઇચ્છા દિનપ્રતિદિન સંજોગ કરવી જોઈએ. તેનું પણ કારણ એ છે કે આ આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવામાં, તેની રક્ષા કરવામાં અને તેના ઉપભોગ કરવામાં હમેશાં શંકિત પ્રતીત થાય છે. તદુપરાંત આ શુદ્ધ આત્માની વાંછા [ઇચ્છા] સર્વ પ્રકારની વ્રતિને દૂર કરવાવાળી છે. અને પોતાના શુદ્ધ આત્માની સચે સંપન્ન રાખે છે. તેથી પોતાના આત્મામાં લીન રહેવાવાળા ભવ્યજીવોએ ન્યાંમુદ્રી અનંતદર્શન. અનંતપ્રાન, અનંતમુખ અને અનંતવીર્ય એ ચાર અનંતવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંમુદ્રી પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાની જ ઇચ્છા કરતા રહેવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં જટલી આશાઓ છે તે સર્વ સુખને માટે કરવામાં આવે છે પરંતુ ધનની આશા કરવામાં અથવા ઉપાર્જન કરવામાં તથા રક્ષણ કરવામાં હમેશાં દુઃખજન ઉદયવત્ પડે છે. તેથી ધનની આશાથી કદીપણ સુખ મળવું નથી. વાસ્તવિક સુખ તો આત્માની શુદ્ધતામાં જ છે. કેમકે તેમાં કોઈપણ રીતે વિધાર થતો નથી. તેથી ધનની આશાને ત્યાગ કરી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાની જ ઇચ્છા કરવી જોઈએ જેથી કરીને વાસ્તવિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

હવે રાગી કયાં પ્રસન્ન રહે છે અને વૈરાગી પુરુષ કયાં પ્રસન્ન રહે છે તે કહેવાય છે—

અ—રમતે કુત્ર રાગી વા ચિરાગી વદ મે મમાં !

અર્થ—હે પ્રેમા ! હવે મને કૃપા કરીને કહે કે રાગી પુરુષોને શું સારું લાગે છે અને વૈરાગી પુરુષોને શું સારું લાગે છે.

ઉત્તર—ઓછું ક્ષિયોં રક્તમયે સ્તનાદૌ ત્વગ્માંસપિંહે કુટિલે કપોલે ।

મગોદરાદૌ મલમૂત્રકુળે સદ્ધિર્વિનિચે રમતે સરાગી ॥૧૯॥

સ્વાત્મસ્વરૂપે પરઆવમિન્ને સ્વાનન્દસિંધૌ ચ નિજપ્રદેશે ।

સ્વચ્છન્દરીત્યા રમતે વિરાગી મત્સ્યો યથા શુદ્ધજલે જ્ઞગાંધે ॥૨૦॥

અર્થ—આ સંસારમાં રાગી પુરુષ લોહીથી ભરેલા સ્ત્રીના હોઠો પર આનંદ માને છે, ચામડીથી લપેટાઈલ માંસના પિંડરૂપી સ્તનોમાં આનંદ માને છે અને મગમૂત્રની ખાણુ સમાન થોતિ અથવા પેટમાં આનંદ માને છે (રમી રહે છે) તે સ્ત્રીઓના હોઠ, સ્તન, થોતિ, ઉદર (પેટ) વગેરેને સર્વ સજ્જનો અત્યંત નિધ માને છે, તેો પણ રાગી પુરુષ તેો ક્ષેમાંજ પ્રસન્ન રહે છે. પરંતુ વિરક્ત પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ રમી રહે છે (આનંદ લે છે) આ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પુરુષલાદિક પરપદાર્થોથી સર્વથા જુદું છે અને પોતાના આત્મભન્ય [આત્માંથીજ ઉત્પન્ન થઈલ] અનંત સુખના સાગર છે. જેવીરીતે માછલી અત્યંત ઠંડા જલમાં પોતાની કંઈકાતુસાર રમે છે, વિચરે છે, તેવીરીતે આ વૈરાગી પુરુષ પણ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રદેશોમાં હુમેશાં સ્વેચ્છાપૂર્વક તહીન રહે છે.

ભાવાર્થ—રાગી પુરુષને નિદનીય પદાર્થજ સારા લાગે છે અને વિરક્ત પુરુષોને પોતાના શુદ્ધ આત્માજ સારો લાગે છે, વાસ્તવિક સુખ તેો શુદ્ધ આત્મામાંજ છે. તેથી સજ્જનોએ શુદ્ધ આત્મામાંજ લીન રહેવું જોઈએ. સ્ત્રીઓના શરીર ઉપર કંદીપણુ રાગ ન કરવો જોઈએ.

હવે ભાઈભાંડુ કેઈપણુ પરલોકમાં સાથે જવું નથી તે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—બાંધવા! પરલોકે ચ સમં યાન્તિ ન વા શુરો !

અર્થ—હે ભગવન્ ! આ સંસારમાં ભાઈભાંડુ વગેરે કુટુંબીજનો પરલોકમાં પણ સાથે જાય છે કે નહિ ?

ઉત્તર—દેહોઽપિ તે યાતિ સમં ક્વચિન્ન દેહસ્ય સંબંધિજનસ્સ્વયા કાઃ ।

દાસી ચ દાસોઽસ્તિલબ્ધુવર્ગસ્ત્વાં યાતિ મુક્ત્વા પથિકો યથા દૃન્ ॥૨॥

સામ્નાશ્ચલક્ષ્મીઃ મુખદા ચ ભાર્યો મિત્રં મુતસ્તિષ્ઠતિ યત્ર તત્ર ।

ન યાતિ સાઢ્ઠં કિમપિ ત્વયા વા જ્ઞાત્વોતિ યુક્તયા કુરુ ચાત્મશુદ્ધિય ॥૨૨॥

અર્થ—હુઆત્મા, તારી સાથે નિઠરમાં નિઠર સંબંધ ધરાવનાર આ તારૂં શરીર પણ કોઈ જગાએ (પરલોકમાં) સાથે જતું નથી. તો પછી આ શરીર સાથે સંબંધ રાખવાવાળા કુટુંબી અથવા પરિવારના લોકો તારી સાથે કેવીરીતે બંધ રહે ! જેવીરીતે કોઈ મુસાફર ખીજા લોકોને રસ્તામાંજ છોડીને પોતાના મોઝે ચાલ્યો જાય છે, તેવીરીતે ભાઈભાંડુ વગેરે સર્વ કુટુંબીજન તથા દાસ-દાસી વગેરે તને છોડીને પોતાના કામમાં લાગી જાય છે. આ છએ ખંડની સામ્રાજ્યલક્ષ્મી. મુખ આપનાવાળી સી, પુત્ર, મિત્ર વગેરે સર્વે અહિં તહિં રહી જાય છે. તારી સાથે પરલોકમાં કોઈપણ પદાર્થ સાથે જતો નથી. એમ સમજને પોતે યુક્તિપૂર્વક કામ લઇને પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—ન્યારે આ મનુષ્ય મરી જાય છે અને તે મડદાને ન્યારે રમશાનમાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે પોતાની સ્ત્રી તો ઘરના ખાણુ મુધીજન સાથે આવે છે અને બાકીના સર્વ કુટુંબીજન રમશાન મુધી સાથે આવે છે, પરંતુ તે મડદાને બાળીને પાછાં ઘરે આવે છે. આ જગતની સાથે પરલોક મુધી કોઈ જતું નથી. જે કુટુંબીજનો આ શરીરને બાળીને ઘેર ચાલ્યો જાય છે તે કુટુંબીજનોના આ કાર્યને દેખીને જગત પુરુષોએ આ કુટુંબનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સંસારથી વિરક્ત થઈને પોતાના આત્માનું દેશપણું કરવું જોઈએ.

હવે આ સંસારી જગ પોતાનું જીવન કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન — ચાલ્યનાશ્વપવાદૈક્યં ગમયન્તિ કથં ત્વલાઃ ?

અર્થ—આ સંસારમાં નામ દુષ્ટ લોકો પોતાની બાધાવસ્થા યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા કેવીકેવળે વ્યતીત કરે છે તે વિષે હે ભગવન્ ! કૃપા કરીને કહેા.

હત્તર—સુખપ્રદાં કર્ણપત્રોઃ સમાનાં વિદ્યાં પઠિત્વા ન તુજન્મસારામ્ ।

ક્રીડાં પ્રકુર્વન્ રજસા હિ સાર્દ્ધં વ્યતીતવાન્ સુન્દરબાલ્યકાલમ્ ॥૨૬॥

લોકાન્નતિં વા ચ નિજાન્નતિં હિ શાન્તિપ્રદાં પ્રાન્તિહરાં ન કૃત્વા ।

તારણ્યકાલં તરુણીસુસાર્દ્ધં વ્યતીતવાન્ વા વ્યસનૈઃ કુમિત્રૈઃ ॥૨૭॥

નિજાન્યજન્તૈઃ સુભદં સુકૃત્યં મૃત્યુ ન કૃત્વા સફલં તુજન્મમ્ ।

તીવ્રાં ધનાશાં સતતં પ્રકુર્વન્ વ્યતીતવાન્ વૈ વરઘૃદકાલમ્ ॥૨૮॥

મન્યં તતાંહં ભવજીવતુલયઃ હૃષ્ટો ન મૂર્ખો નિજબોધશૂન્યઃ ।

સંસારનાશાય સ્વબોધનાય જ્ઞાત્વંતિ નિત્યં કુરુ પૃથુપાયમ્ ॥૨૯॥

અર્થ—આ સંસારમાં આ વિદ્યા કલ્પવૃક્ષની માફક સુખ આપવાળી છે, અને સર્વ મનુષ્યજન્મની સારભૂત છે. તથા તે વિદ્યાનું પઠન પાઠન કરવાનો સમય બાલ્યકાળજ છે. પરંતુ આ સંસારી છવ પોતાના બાલ્યકાલમાં આવી વિદ્યાનું પઠન-પાઠન કરતા નથી. કૃષ્ણ દેતી અને માતૃમાં રમીને પોતાની મુદર બાલ્યવસ્થા વ્યતીત કરે છે. એવીજ રીતે યુવાવસ્થામાં આત્મામાં શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાવાળી અને સમસ્ત પ્રાન્તિએને દૂર કરવાવાળી લોકિકોન્નતિ તથા પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરતી નેહિ એ, પરંતુ આ સંસારી છવ યુવાવસ્થામાં પણ નથી આત્માની ઉન્નતિ કરતો કે નથી લોકિકોન્નતિ કરતો. પરંતુ તે પોતાની આજ્ઞા અમૃત્ય અવસ્થા તરણ્યસ્વીક્રિયા સાથે વ્યતીત કરે છે અથવા કોઈપણ વ્યસનમાં કસાઈને વ્યતીત કરે છે, અથવા ક્રમિત્રો સાથે વ્યતીત કરી દે છે. તેવીજ રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં તે પોતાના આત્માને સુખ આપવાવાળી દેવ-પૂજન, પાત્રદાન, તીર્થયાત્રા વગેરે પ્રવૃત્તિમાં સંપાદન કરી પોતાના નરજન્મ સાર્થક કરેલો નેહિ એ. પરંતુ આ સંસારી છવ

વૃક્ષાવસ્થામાં પાણુ દાન, પૂન વગેરે ગુણ્યનું કાર્ય કરતો નથી અને આ મનુષ્યજન્મને લ્યથં ગુમાવીને હિમેશાં કંકટ ધનની તીવ્ર લાલસામાંજ લાગ્યો રહે છે. અને આંતરીરિતે પોતાની વૃક્ષાવસ્થાને પાષ્ણપી કર્ચોમાંજ વ્યતીત કરે છે. આ સર્વ બાબત દેખીને તો મને વિશ્વાસ થઇ ગયો છે કે આ સંસારમાં આ સંસારી છવો જેવા પોતાના આત્મજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ અને વર્જન મૂર્ખ બીજું કોઇપણ નથી. એમ સમજીને હે ભવ્ય ! તું જન્મમરણરૂપી સંસારનો નાશ કરવા માટે અને પોતાનું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે હિમેશાં પ્રયત્ન કર.

લાવાર્થ—બાહ્યાવસ્થામાં જ્ઞાન સંપાદન કરવું નોહિએ, યુવાવસ્થામાં ધર્મ અને ધન ઉપાર્જન કરવું નોહિએ અને વૃક્ષાવસ્થામાં દેવપૂજન અને પાત્રદાન કરવું નોહિએ (દાન ચાર પ્રકારના છે:— આહારદાન, ઔષધદાન જ્ઞાનદાન અને અભયદાન) અને અંતમાં આ સંસારનો ત્યાગ કરીને તપશ્વરણ કરી આત્માનું કલ્યાણ કરવું નોહિએ. એજ આ નરજન્મનું શ્રેય છે.

હવે હવે શું શું કરવું જોઇએ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કિં કર્તું યત્નં લોકઃ કર્નવ્યં કિં શુરો વદ ?

અર્થ—હે ભગવત્ ! આ સંસારી છવ શું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને શું કરવું નોહિએ તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સ્થાતું શરીરં વિષયં પ્રભાક્તું તદ્વૃદિહિંતોયતં સદાપિ ।

ન સ્વીયતં સુજ્યત એવ ચાચુ-રાયુક્ષયદ્વૈ ક્રિયતે હતાશઃ ॥૨૭॥

જ્ઞાત્વેતિ કાર્યો ન કદાપિ યત્નઃ સ્થાતું શરીરં વિષયં હિ ભોક્તુમ્ ।

સ્થાતું પ્રયત્નઃ સ્વપદં હિ કાર્યઃ ભોક્તું સદા સ્વાત્મમુખં સુમિષ્ટમ્ ॥૨૮॥

અર્થ—આ સંસારીજીવ આ શરીરમાં સ્થાયી રહેવાને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે અને વિષયોને ભોગવવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે તથા જો ખતેની વૃદ્ધિને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ હમેશાં પ્રયત્ન કરવા છતાં નથી શરીર સ્થાયી રહેતું કે નથી વિષયો ભોગવાતા. વિષયોને ભોગવતાં ભોગવતાં આ જીવ આજીવને ભોગવે છે અને આજીવને ભોગવી લીધા પછી અથવા આજીવના પૂર્ણ હોવા પછી આ જીવ હતાશ પામીને આ દેહ છોડે છે. આ પાપત આવીરીતે વિચારીને આ શરીરમાં શાશ્વત રહેવા માટે અને વિષયો ભોગવવા માટે કદીપણ પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. પરંતુ પોતાના આત્માને પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર-શાશ્વત રાખવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થએલ અત્યંત મિષ્ટ-મિઠુ સુખ ભોગવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ શરીર અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના વિષય ભોગો નાશવંત છે તથા જો ખતે આત્માને કુઃખ દેવાવાળા છે, અપવિત્ર કરવાવાળા છે અને આ આત્માને જન્મમરણચક્રની સંસારમાં બ્રમણ કરવાવાળા છે. તેથી તેમને પોષવા માટે પ્રયત્ન કરવો વ્યર્થ છે, પ્રયત્ન તો શા માટે કરવો જોઈએ? પ્રયત્ન તો હમેશાં માટે સુખી રહેવા માટે કરવો જોઈએ. અને શાશ્વત સુખ તો શુદ્ધ આત્મામાં જ છે. તેથી આત્માનો શુદ્ધતા માટે જ અને તે શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા અનંત-સુખને માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ અનંતકાળ સુખી રહેવાવાળું (શાશ્વત) સુખ છે.

હવે શું શું ત્યજ દેવું જોઈએ અને ક્યાં ક્યાં કર્યાં જોઈએ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કિં ત્યાજ્યં કિં ચ કર્તવ્યં વદ મે સામ્પતં યુરો ?

અર્થ—હે ગુરો, હવે કૃપા કરીને કહો કે આ જીવે શું શું ત્યજ દેવું જોઈએ અને ક્યાં ક્યાં કર્યાં કરવા જોઈએ.

ઉત્તર—આંતિપદં યાંતિત્તરં ક્ષણાદિ ત્યક્ત્વા કષાયં નરકપદં તપ્ ।

મોહં ચ કામં વિષમં વ્યથાદં સ્વાત્મસ્વરાજ્યસ્ય વિનાશકં ચ ॥૨૯॥

સ્વસાધનં સંયમધારણં વા સ્વાનન્દપાનં કુરુ નિત્યમેવમ્ ।

સ્વાત્મસ્વરૂપં ભજ સૌહ્યમૂલં સ્વરાજ્યલક્ષ્મીં સ્મર શાંતિકર્ત્ત્ત્વિ ॥૩૦॥

અર્થ—હે આત્મા, તું ક્ષાય, મોહ અને કામ આ ત્રણને આ ક્ષણમાનમાં જ છોડી દે, કેમકે એ ત્રણે આત્મામાં પ્રાપ્તિ ઉપપન્ન કરાવવાના છે, આત્માની અટૂટ શાંતિના નાશ કરવાવાળા છે. સાક્ષાત્ નરકમાં લઈ જવાવાળા છે, અને પોતાના આત્માની શુદ્ધતાથી સ્વરાજ્યનો પણ નાશ કરવાવાળા છે. તદુપરાંત તે ત્રણે પણ અત્યંત ભયંકર છે અને હુએમાં કુઃખ દેવાવાળા છે. એવા એ ત્રણે વિકારોના તું ત્યાગ કર તથા પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રગટ કરવાવાળા તપશ્ચરણ અથવા સંયમને ધારણ કર. પોતાના શુદ્ધ આત્મજન્ય અનંતસુખના મુખ્ય કારણરૂપી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ક્ષણિકે ધારણ કર, અને અનંતકાળ સુધી પોતાના આત્મામાં શાંતિ પ્રવર્તાવનાર આત્માની શુદ્ધતાથી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર.

ભાવાર્થ—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર ક્ષાય છે. એ ચારે ક્ષાયો આત્માને કુઃખ દેવાવાળા છે તથા મોહ અને કામ (વિષય-વાસના) તો કુઃખ આપવાવાળા છે. તેથી પોતાનું કલ્યાણ કંઈક કરવાવાળા ભવ્ય છવોએ તેમના સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો નેહાએ. અને સંયમ ધારણ કરી આત્માની શુદ્ધતા માત્ર કરવી નેહાએ નથી આ છવ મોક્ષમાં જ અનંતકાળ સુધી અનુપમ સુખ માનતો રહે.

હવે આ છવનું કોઈ શરણુ નથી તે કહેવાય છે—

ઉક્તા—આપન્કાલે ગુરો કાંપિ શરણં યાતિ વા ન વા ?

હે પ્રેમા, આ સસારમા કુઃખદ સમયમાં કોઈ શરણુ છે કે નહિ ?

ઉક્તા — આપન્મકીર્ણં ત્વયિ રાંગર્ણે પુણ્યક્ષયે વાય તવાહ્નજીર્ણે ।

દેવી ચ દૈત્યાં ન ચ કાપિ દંદવા સ્વામી ન મૃત્યુઃ શરણં પ્રયાતિ ॥૩૧॥

जीवस्य लोकं शरणं स्वधर्मः शान्तिप्रदस्यक्तसमस्तपापः ।

જાતેનિ લુઃલૈઃ પરિપીડિતંપિ ત્યાગ્યઃ સ્વધર્મો ન કદાચિદંવ ॥૩૨॥

અર્થ—હે આત્મા, તું બ્યારે કંઈ આપત્તમાં આવી પડે છે, કોઈ સપ્ત રોગથી પીડાય છે, અથવા બ્યારે તારે પ્રુણકર્મના ક્ષય થાય છે, અથવા આ તારે શરીર દુખનું પાતળું થઈ જાય છે તે વખતે તારે રક્ષણ કરવાવાળો, તને શરણ આપનાર ન તો કોઈ દેવ હોય છે, ન તો કોઈ દેવી હોય છે, ન તો કોઈ દેવી હોય છે, ન તો કોઈ માલિક હોય છે કે ન તો કોઈ સેવક હોય છે. તેમાંનું કોઈપણ તને બચાવી શકવાનું નથી. આ સંસારમાં જો કોઈ શરણ હોય તો આત્મધર્મનું કારણ છે આ આત્માનો ધર્મ શાંતિ આપવાવાળો છે અને સમસ્ત પાપોથી રહિત છે. જો સમજને અનેક પ્રકારનાં કુઝિયોથી દુઃખી હોવા છતાંપણ પોતાના આત્મથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અહિંસામય ધર્મનો કદીપણ છોડે તો ન બોલિએ.

ભાવાર્થ—જેટલાં દુઃખ આવે છે તે સર્વ પાપ કર્મના ઉદયથી આવે છે તથા પાપકર્મના ઉદય કોઈથી પણ રોકી શકીતો નથી. ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર, ચક્રવર્તી, દેવ, દેવી વગેરે કોઈપણ તેને રોકી શકતું નથી. તેથી કોઈપણ દુઃખ સમયે અથવા મૃત્યુના સમયે ઈન્દ્રાદિ કોઈપણ દેવ, દેવી આ જીવને બચાવી શકતા નથી. જો તે પાપકર્મોના ક્ષયોપશમ અથવા ઉપશમ થતો હોય તો માત્ર ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે દશલક્ષણમય ધર્મથીજ થઈ શકે છે. કેમકે તે ઉત્તમક્ષમા વગેરે ધર્મ તો આત્માના સ્વાભાવથીજ છે. કર્મોના બંધ થવાનું મુખ્ય કારણ તો આત્માના કષાયાદિકે વિકારોન છે, તથા તેના ક્ષય તો ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે આત્માના સ્વાભાવથીજ થાય છે. તેથી આગળ જોમ ખતાવવામાં આવ્યું કે આ સંસારી જીવને જો કોઈ કુઝિયોથી બચાવવાવાળું હોય તો કેવે આત્માનો ધર્મ અથવા ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે દશલક્ષણ ધર્મ છે. તેથી આ જીવે પોતાના આત્મ ધર્મમાંજ લીધે રહેવું જોઈએ. તેથીજ સર્વ દુઃખ ટળી જાય છે અને અનંત મોક્ષમુખની મિલિ થઈ શકે છે.

હવે આ જીવ એકલો કયાં કયાં પરિજ્ઞમાણ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—एकाकी भ्रमति स्वामिन् जीवोऽयं क्व कथं वद ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ છવ્વ ઓક્ષા પરિભ્રમણુ કરે છે પરંતુ તે કદા કદ ગતિમાં કયા કયા કારણથી પરિભ્રમણુ કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

उत्तर—एकोऽशुभाच्छ्वन्नगतिं प्रयाति कृष्णः कुरूपी चिरदुःखभोगी ।

નિર્ચયગતિં વા કુટિલસ્વભાવાદેકઃ સદાકાલ પરાશ્રિતો યઃ ॥૩૨॥

પ્રયાતિ મિશ્રાન્નગતિં કિલૈકો દુઃખી દરિદ્રી જનબંધુહીનઃ ।

एकः शुभास्वर्गगतिं प्रयाति सुखी भवेत्तत्र सदा ब्रह्मरोगी ॥३४॥

શુદ્ધસ્વરૂપસ્મરણેન તત્ર ધ્યાનૈન ચાનન્દપદસ્ય નિત્યમ્ ।

सुखात्मिकां मोक्षगतिं प्रयाति निरंजनस्तिष्ठति शुद्धरूपः ॥३५॥

અર્થ—આ સંસારમાં કોઈ ઓકે છવ્વ તીવ્ર પાપકર્મના ઉદયથી નરકગતિમાં બાંધે છે. ત્યાં તે અત્યંત કુશ્પ હોય છે તથા લાંબા કાળમુદ્ધી ધોર કુઃખ લોગવે છે. તેવીરીતે પોતાના કુટીલ પરિણામોથી અથવા માયાચારી કરવાથી આ છવ્વ ઓકેલોન તિર્યચગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યાં સદાકાલ પરાશ્રિત રહે છે. જ્યારે આ છવ્વના પ્રુણ્ય અને પાપ ઓ ખંનેનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે ઓકેલો મનુષ્ય ગતિમાં જન્મ લે છે અને ત્યાં કુઃખી, દરિદ્રી, અને લાઠીલાંડુ વગેરે ન હોવાથી થતાં કુઃખ સહન કરે છે. જ્યારે આ છવ્વના શુભ કર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે સ્વર્ગગતિમાં બાંધે છે અને ત્યાંપણુ હમેશાં નીરોગી રહી સુખ લોગવે છે. તેવીરીતે જ્યારે આ છવ્વ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું સ્મરણુ કરે છે અને વિદ્યાનંદમય શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે આ છવ્વ અનંત સુખમય ચિંતારહિત મોક્ષગતિમાં બાંધે છે, અને ત્યાં સમસ્ત કર્મોથી રહિત યદનિ હમેશાં અત્યંત શુદ્ધ અવસ્થામાં રહે છે.

લાવાર્થ—આ સંસારમાં કોઈ છવ મુખી અને કોઈ છવ દુર્ખી માણુમ પડે છે. સુખ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી મળે છે અને દુઃખ પાપ કર્મના ઉદયથી થાય છે. આ પુણ્ય અને પાપ ક્ષે બનેલી ચાર અવસ્થાઓ થાય છે. (૧) તીવ્ર પાપ (૨) સાધારણ પાપ (૩) સાધારણ પુણ્ય (૪) તીવ્ર પુણ્ય. આ ચારેના ઉદયથી ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તીવ્ર પાપથી નરકગતિ, સાધારણ પાપથી તિર્યકગતિ, પુણ્યથી મનુષ્યગતિ અને અત્યંત પુણ્યથી સ્વર્ગગતિ આ સંસારમાં ક્ષે ચારે પ્રકારના પુણ્ય અથવા પાપ કરતા છવે નબરે પડે છે. તેથી ક્ષે ચારે ગતિઓના નિર્ણય કોઈ કરી શકતું નથી. તેથી ક્ષે પાણુ સિદ્ધ થાય છે કે જે કોઈ સ્વર્ગ અને નરકને માનતા નથી તે ભૂલ ખાય છે તે નિર્વેવાહ છે. જ્યારે મનુષ્યગતિ અને તિર્યકગતિ આ કોઈસંજ્ઞા પૃથ્વી ઉપરજ રમ્પટ દેખાય છે ત્યારે આશ્રિત પુણ્ય પાપના ઉદયથી મળનાર સ્વર્ગ અને નરકગતિ પણ અવસ્થ માનવા પડે છે. તેમને માન્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. ચક્રવર્તી, તિર્થંકર વગેરેને મનુષ્યગતિમાં તીવ્ર પુણ્યનો ઉદય થાય છે, છતાંપણુ તે વિશેષ કર્મના ઉદયથી વિશેષ પુણ્યોદય કહેવાય છે. તેવીરીતે આ છવ પોત પોતાના કર્મના ઉદયથી ચારે ગતિઓમાં પરિક્રમણુ કરે છે. પરંતુ જ્યારે આ છવ પોતાના શુદ્ધોપયોગ દ્વારા પુણ્યરૂપ અથવા પાપરૂપ કોઈપણુ કર્મની ખંધ કરતો નથી અને તેજ શુદ્ધોપયોગદ્વારા પોતાનાં પાછલાં કર્મોને નષ્ટ કરી દે છે, ત્યારે આ છવ સર્વ કર્મોથી રહિત અને અત્યંત શુદ્ધ થકને ચોક્કસમાં જાય છે. અને અનંત કાળમુધી ત્યાં રહે છે. અત્યંત શુદ્ધ થઈ જવાથી તેના રાગદોષ, કપાય વગેરે સમસ્ત વિકારોના અભાવ થાય છે અને વિકારોના અભાવથી નવીન કર્મોને ખંધ કંઈપણુ થતો નથી, અને નવીન કર્મોનો ખંધ થયા સિવાય ફરીથી આ સંસારમાં કંઈપણુ આવી શકતો મથી. તેવીરીતે તે (છવ) સંસારના પરિક્રમણુથી હુમેશ માટે છૂટી જાય છે.

આવીરીતે ગતિઓનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાને આ છવે ચોક્કસ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ એજ આચાર્યોનો અભિપ્રાય છે.

હવે પદાર્થોની નિત્યતા અનિત્યતા વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સર્વે પદાર્થોઆનિત્યા નિત્યા વાય ગુરો વદ !

અર્થ—હે ગુરો ! આ સંસારના હવાદિ સર્વે પદાર્થ અનિત્ય છે કે નિત્ય તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સર્વે પદાર્થોશ્ચિદાચિત્સ્વરૂપા ભિન્ના હાનિત્યા વ્યવહારદૃષ્ટ્યા ।

નિજાત્મનો વા નિવસંતિ નિત્યાઃ નિજસ્વભાવે પરમાર્થદૃષ્ટ્યા ॥૩૬॥

જ્ઞાત્વેતિ પર્યાયમતિં વિહાય દ્રવ્યાર્થદૃષ્ટયાડલિલવસ્તુતત્ત્વમ્ ॥

ગૃણહન્તુ ભવ્યાઃ સુલ્લશાંતિમૂલ કુજન્મમૃત્યોશ્ચ વિનાશનાર્થમ્ ॥૩૭॥

અર્થ—આ સંસારમાં હવ, અહવ, આસ્તવ, બંધ, સંવર. નિર્લેશ, મોક્ષ, પ્રહુત્ય અને પાપ વગેરે પદાર્થો છે તે સર્વ પોતાના આત્માથી ભિન્ન [જુદા] છે અને વ્યવહારનયથી અનિત્ય છે અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી સર્વ નિત્ય છે અને પોત પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે. આ સર્વે પદાર્થોનું આહું સ્વરૂપ સમજીને ભવ્યદૃષ્ટ્યે પોતાની પધ્ધતિ યુક્તિનો ત્યાગ કરી દેવો બેઠાં. અને નરક તિર્થંય વગેરે અયુગ્મ યોનિઓમાં થતાવાળા જન્મમરણને નાશ કરવા માટે મુખ અને શાંતિના કારણુ-રૂપ સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાર્થક દૃષ્ટિથી જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—પ્રત્યેક પદાર્થમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌલ્ય એ ત્રણ ગુણ હુમેશાં રહેલાજ હોય છે. ઉત્પાદ એટલે ઉત્પન્ન થવું. વ્યય એટલે નાશ થવું. અને પ્રૌલ્ય એટલે કાયમ રહેવું. જન્મકે કપાસનું રૂ બનાવવામાં આવે તો કપાસનો વ્યય થયો. અને રૂના ઉત્પાદ થયો. પરંતુ કપાસમાં જે જે પરમાણુઓ હતા તેજ રૂમાં પણ રહે છે. તેથી પરમાણુઓ પ્રૌલ્ય (કાયમ) સ્થિત. તેવીજ રીતે જ્યારે રૂનું સુતર બનાવવામાં આવે છે ત્યારે રૂનો નાશ થાય છે પરંતુ તેમાં રૂના પરમાણુઓ તેવાને તેવાજ રહે છે. જ્યારે સુતરનાં વસ્ત્રો બને છે ત્યારે પણ સુતરનો નાશ થાય છે, વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ સુતરના પરમાણુઓ તેવાને તેવાજ રહે છે. જો તે વસ્ત્રના કોઈપણ ગુણમાં ઉધોળા કરવામાં ન આવે તો પણ તે કોટલાંક વર્ષોમાં તો છાણું શીણું [કોટલું] થઈ જાય છે. તે વસ્ત્ર અમૂર્તજ સુક્ષ્મ સમયે છાણું થાય છે એમ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક સમયે સમયે તેની અવસ્થા બદલાતી રહે છે. તે અવસ્થાનું બદલાવું એજ ઉત્પાદ અને વ્યય છે. અને પદાર્થે તો

તેના તેજ રહે છે. તેથી દરેક પદાર્થમાં પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદક, વ્યય અને ક્રૌલ્ય એ ત્રણે ગુણો કાયમ રહે છે. (હોય છે નર) આ ત્રણે ગુણોમાંથી ઉત્પાદક અને વ્યયની અપેક્ષાએ સમસ્ત પદાર્થ અનિત્ય છે, અને ક્રૌલ્ય ગુણની અપેક્ષાએ નિત્ય કહેવાય છે. ઉત્પાદક અને વ્યયનું હેતુ તે વ્યવહાર દૃષ્ટિ છે અને ક્રૌલ્ય ગુણનું હેતુ તે પરમાર્થદૃષ્ટિ અથવા દ્રવ્યાર્થદૃષ્ટિ છે. તેથીજ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી સમસ્ત પદાર્થ અનિત્ય છે અને પરમાર્થદૃષ્ટિથી સમસ્ત પદાર્થ નિત્ય છે. વ્યવહારદૃષ્ટિથી પદાર્થોનું સ્વરૂપ બદલાતું રહે છે તેથી તે સ્વરૂપને યથાર્થ કહેવાનું નથી અને તેથીજ મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં તે લાભ્ય છે. તથા પરમાર્થદૃષ્ટિથી પદાર્થોનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી, અને એવું ને એવુંજ રહે છે તેથી તે સ્વરૂપને યથાર્થ સ્વરૂપ કહે છે, અને તેથીજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. આ જીવની મનુષ્યાદિક પર્યાયો બદલાતી રહે છે તેથી જીવોનું પર્યાયરૂપ સ્વરૂપ વ્યવહાર દૃષ્ટિથીજ કહેવાય છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય કહેવાય છે. પરંતુ આત્માનું અનંત ચતુષ્કયરૂપી શુદ્ધ સ્વરૂપ કદી બદલાતું નથી. તેથી આત્માનું તે સ્વરૂપ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કહેવામાં આવ્યું છે અને યથાર્થ હોવાથીજ તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહેવાય છે. તેથી આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે જે જીવ પોતાના આત્માનું કંઈચાણુ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેણે પોતાની મનુષ્યપર્યાય અથવા માનુષ રહે ઉપર મોહ ન કરવો જોઈએ. કદાચ અનિષ્ટ સર્વ પદાર્થો ઉપરથી રાગદ્વેષ દૂર કરી પોતે શુદ્ધસ્વરૂપમાં લીન થવું જોઈએ. તેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે યથાર્થ ઉપાય છે.

હવે ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ અતાવવામાં આવેછે—

પ્રશ્ન—પંચેન્દ્રિયાણિ ભો સન્તિ કાંદશાનિ શુરો વદ ?

અર્થ—હે સ્વામી, હવે કહે કે આ પંચેન્દ્રિય કેવી છે.

ઉત્તર—પિશાચતુલ્યાનિ કિલેન્દ્રિયાણિ પ્રતિક્ષણં દુઃસ્વશતપ્રદાનિ ।

ક્ષિપ્તું હિ શક્તાનિ ભવાર્ણવે વં સંસારમૂલાનિ દદાતમકાનિ ॥૨૮॥

જ્ઞાત્વેન્દ્રિયોત્પન્નભવાં સ્વહાનિં ત્યાજ્યાનિ વા તદ્વિષયાણિ તાનિ ।
અર્તોદ્રિયાણ્યંચ શિવપ્રદાનિ ગ્રાહ્યાણિ મન્યૈર્નિજરાઘ્યંજ્ઞતાઃ ॥૩૧॥

અર્થ—આ પાંચે ઇન્દ્રિયો પિશાય સમાન છે. પ્રત્યેક ક્ષણમાં મેંડડો દુઃખ દેવાવાળી છે. આ પાંચે ઇન્દ્રિયો આ જીવને સંસારરૂપી મહાભાગરમાં પરિભ્રમણ કરાવા માટે ઝોડલી સમર્થ છે. અને જન્મ મરણરૂપી સંસારને વધારવાવાળી સંસારની દૃઢ મૂળ છે. તેથી આ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્ત ઘવાવાળી આ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પોતાના આત્માની હાનિરૂપ સમજીને ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. અને પોતાના આત્માની શુદ્ધતાથી મોક્ષાશય પ્રાપ્ત કરવા માટે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવાવાળા આત્માના અર્તોદ્રિય શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તેજ ભવ્ય જીવોનું કર્તવ્ય છે.

ભાવાર્થ—આ જીવ અનાદિકાલથી ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ રહેલો છે તથા ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત થવાથીજ આ જીવને નરકનિગોદમાં દુઃખ સહન કરવા પડે છે. જે દૈવયોગે મનુષ્ય આદિ ઉત્તમ પર્ણાય પ્રાપ્ત થાય છે તો ત્યાં પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની વાંચીને લીધે આ જીવને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવા પડે છે. આવી ઝીડી વાત તો સહેજે સમજી શકાય છે કે આ જીવ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં અનેક દુઃખો ભોગવી રહ્યો છે. તેનું મુખ્ય કારણ તો આ ઇન્દ્રિયોનું વિષય સેવન જ છે. જો આ જીવ આ નરકાદિકતાં દુઃખોથી બચવાની કુઠ્ઠા રાખતો હોય તો તેણે આ ઇન્દ્રિયોના વિષય સેવનનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને મોક્ષનું અનંતમુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. તેથીજ મોક્ષ મુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

હવે સંસારના પરિભ્રમણનો કાળ અતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સંસારં વસનઃ કાલો વ્યતીતો વદ મે ક્રિયાન્ ?

અર્થ—હું ભગવાન ! હવે ઝીડવું કહે કે આ સંસારમાં વસતાં વસતાં મેં કેટલો વખત ગુમગ્ન્યો છે.

હત્તા — સંસારસિંધૌ વિષમવ્યથાદં વિપત્ત્યકીર્ણં વસતો હિ નિત્યમ્ ।

કાલો હનનતશ્ચ ગતઃ કુલ્લોધાત્તતો યાદિ ત્વં સ્વાહતં પ્રકર્તુમ્ ॥૪૦॥

ત્યક્તું સ્પૃહાં વાંછાસિ મોક્ષમાર્ગં ગત્તું પ્રમાણં વચનં ગુરોર્વૈ ।

તથા વિભાવં ભવદં વિહાય કુરુ સ્વમાર્થે સ્થિરતાં સુલોધાત્ ॥૪૧॥

અર્થ — હે આત્મનું ! આ સંસારરૂપી સમુદ્ર અનેક ધોરદુઃખોથી અને અનેક વિપત્તિઓથી ભરપૂર છે. તેમાં આપણા નિઝાયાનને લીધે પરિશ્રમણ કરતાં મારે અનંતાનંત કાળ વ્યતીત કરવો પડે છે. તેથી હવે ના તું તારા આત્માનું હિત કરવાની ઈચ્છા રાખતો હોય, તારી સંસારિક ઇચ્છાઓને દૂર કરવાની ઈચ્છા રાખતો હોય, મોક્ષમાં જવાની ઈચ્છા રાખતો હોય, તો સૌથી પહેલાં ગુણોનાં વચન પ્રમાણુ ખાનીને પોતાના સમ્યક્જ્ઞાનદારા સંસારના મહાન દુઃખ દેવાવાળા વિભાવ ભાવેના ત્યાગ કરી પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિરતા ધારણુ કરવી જોઈએ.

૧૪. વાર્થ — હે આત્મા, આ સમયે તારા આત્મામાં ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચારે કષાયોની સત્તા વિદ્યમાન છે. આ કષાયોની સત્તા અથવા તો ઉદય પહેલાં બાંધેલ મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે, તથા તે મોહનીયકર્મ કષાયોના નિર્મિત્તીજ બંધાય છે અને તે મોહનીયકર્મને બાંધવાવાળી કષાયો પણુ તેનાથી પહેલાં બંધાયેલ મોહનીય કર્મના ઉદયથી પ્રગટ થાય છે. આવીરીતે પરપરાપૂર્વકે વિચાર કરવાથી એટલું તે સિદ્ધ થાય છે કે આ છવ્વ અનાદિકાળથી આ કષાયો તથા કષાયોથી ક્ષાએલો છે, અર્થાત્ અનાદિકાળથી આ છવ્વ આ સંસારમાં પરિશ્રમણુ કરી રહ્યો છે. આ કાળને દુઃખમાં અનંતાનંત કાળ કહે છે. ના તું તે કષાયોને દૂર નહિ કરે તો હવે પછી પણુ અનંતાનંત કાળસુધી આ સંસારમાં પરિશ્રમણુ કરતો રહીશ. તેથી ના તું પોતાના આત્માનું કેલ્યાણુ કરવાની ઈચ્છા રાખતો હોય અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હોય તો આ કષાયોનો ત્યાગ કર. આ કષાય જ વિભાવ ભાવ છે, અને તે જ સંસારમાં પરિશ્રમણુ કરવાવાળા છે તેથી તેના ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન થઈશ ત્યારે જ તને અનંતસુખ દેવાવાળી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. એજ ક્રોના અભિપ્રાય છે અને એજ ગુરૂનું વચન છે.

હવે સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થવા છતાં પણ તેમને આધીન રહેવાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પરિણીકિતો જીવસ્તવાધીનો ભવેત્કથમ્ ?

અર્થ—હે ભગવાન્ ! કુટુંબ વગેરે દ્વારા દુઃખી હોવા છતાં આ છવ તેમને આધીન કેમ રહે છે.

તત્ત્વ—કુટુંબવર્ગોઃ પરિણીકિતોડપિ કેવૈર્મનુર્ણ્યઃ પશુભિશ્ચ મૃતૈઃ ।

‘મીમે ભવાબ્ધૌ પરિપાતિતેપિ દુઃસ્વપ્નદં પ્રાણહરં વનાદૌ ॥૪૨॥

તથાપિ તેષાં સ્વલ્લુ પૃષ્ઠલગ્ના જીવા ભવન્તીહ વિભાવબુદ્ધેઃ ।

તતઃ પ્રભો ! ત્વાં વિનયેન યાચે વિભાવબુદ્ધિ હર મં કૃપાબ્ધે ! ॥૪૩॥

અર્થ—સાંભળો ! આ સંસારી છવ પોતાના કુટુંબીજનોદ્વારા દુઃખી થાય છે. દેવ, મનુષ્ય, ભૂત, પિશાચ વગેરે દ્વારા દુઃખી થાય છે. તથા અનેક છવોના પ્રાણુ હરણુ કરવાવાળા અને મહાદુઃખ આપવાવાળા વિકટ નિર્જન વનમાં છોડીદેવાય છે અને મહાભયંકર એવા આ સંસારરૂપી ઘોર સમુદ્રમાં ફેડી દેવાય છે. તો પણ આ સંસારી છવ તેજ કુટુંબીજનોની પાછળ લાગ્યો રહે છે તથા તેજ દેવ, મનુષ્યાદિની પાછળ લાગ્યો રહે છે, અને અનેક રીતે તેમની સેવા ઉઠાવે છે. આ સર્વ તેની વિભાવબુદ્ધિનું કારણ છે. વિભાવરૂપ બુદ્ધિ અથવા વિપરીતબુદ્ધિ હોવાથી જ તેમ કરે છે. તેથી હે ભગવાન્ ! હે કૃપાસાગર ! આપ મારી આ વિભાવ બુદ્ધિને દૂર કરો. આજ હું આપની પાસે વિનમ્રપણે અરજ કરું છું.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં વિભાવબુદ્ધિ અથવા વિભાવરૂપ પરિણામો દુઃખ દેવાવાળા છે, વિભાવરૂપ પરિણામો હોવાથી જ આ છવ પોતાના હિત અહિતને ભૂલી જાય છે. અને વિપરીત બુદ્ધિને ધારણ કરીને દુઃખ દેવાવાળા ક્રમોમાં (વિષયોમાં) જ રચ્યો પચ્ચ રે છે. જો કે કુટુંબી લોકો હુમેશાં તેને દુઃખ દેતા રહે છે તો પણ તેમને મારે આ છવ અનેક

પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. કુટુંબીઓને માટે જ આ છવ હિસા કરે છે. અનેક પ્રકારે યુદ્ધ યોદ્ધ છે, યોદ્ધી કરે છે અને અનેક પ્રકારના પશ્ચિહોનો સંચય કરે છે. આ પશ્ચિહોનો ઉપભોગ તો સર્વ કુટુંબી જનોન કરે છે, પરંતુ તે પાપના ફલથી નરક નિગોદમાં તો આ જીવને યોદ્ધાને જ જવું પડે છે. આ સર્વ પાપન સમજતા હોવા છતાં પણ આ સંસારી છવ આ કુટુંબનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. આ વિભાવબુદ્ધિનું મોહરૂપમાં પરિણમવાનું જ કારણ પરિણામ છે. આ વિભાવરૂપી બુદ્ધિના નાશ થવાથી સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મા આ સ્વરૂપને ઓળખવા માંડે છે અને પછી મહેલાઈથી પોતાના આત્માનું કેટલાંક કરે છે.

હવે શરીર ઉપર મોહ અથવા મમત્વ ન કરવાનો ઉપદેશ દેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મમતા ક્વ ન કાર્યા મો ગુરો મે વદ સામ્પતમ્ ॥

અર્થ—હું સ્વામી, અમારે મોહ અથવા મમતા કેમાં ન કરવી જોઈએ તે કૃપા કરીને કહે.

उत्ता—सप्तधातुमये काये बीभत्से च विरूपके । स्वर्मोक्षरोधकंदनिले मलमूत्रभृतेऽशुचौ ॥४४॥

जरातंकभयाकीर्णो रागद्वेषविवर्दके । न कार्या ममता भव्यैः स्वर्मोक्षसुखवाञ्छकैः ॥४५॥

અર્થ—આ શરીર લોહી, હાડકાં, માંસ, પદ્મ વગેરે સાત દુર્ગંધસ્થ ધાતુઓનું બનેલું છે અને તેથીજ તે ઘૃણાસ્પદ અને કુદૃષી છે, સ્વર્ગ મોક્ષનાં સાધનોને રોકવાવાળું છે, અનિત્ય છે, અનેક પ્રકારના ભય, ઘડપણ તથા મૃત્યુથી ધ્રુશ્ય છે અને રાગદ્વેષને વધારવાવાળું છે, આવીરીતે શરીરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને વિચાર કરી સ્વર્ગમોક્ષની ઇચ્છા કરવાવાળા ભવ્ય જીવોએ આવા શરીર ઉપર કદી મમત્વ કરવું ન જોઈએ.

લાવાર્થ—આ સંસારી જીવો પોતાના શરીર ઉપર અધિક મમત્વ કરે છે પરંતુ આ શરીર અવશ્ય નષ્ટ થવાવાળું છે, અત્યંત અપવિત્ર છે, મળ, મૂત્ર, કદ, લોહી, વગેરે ઘણિત પદાર્થોથી ભરપુર છે. તથા આ જીવને સ્વર્ગમોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવામાં અડચણરૂપ છે. તેથી આચાર્યે મહારાજ કહે છે કે સ્વર્ગમોક્ષની ઇચ્છા કરવાવાળા ભવ્યજીવોએ આવા શરીર ઉપર

કદી મમત્વ કરવો ન જોઈએ, મમત્વનો ત્યાગ કરી તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ જોથી અનંતસુખ આપવાવાળા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. જોજ આ જીવને માટે કથાણુકારી હિતકર છે.

હવે મમત્વ કયાં કયાં રાખવો જોઈએ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન— ક મમત્વં પ્રમો કાર્ય વદ મે શાન્તિહેતવે ॥

અર્થ—હે પ્રભો ! શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ આત્માએ કયાં કયાં મમત્વ કરવો જોઈએ.

ઉત્તર—શ્રીદે રવધર્મે ગુરુદેવશાસ્ત્રે કાર્ય મમત્વં વ્યવહારહૃદ્યા ॥

સ્વાનન્દસામ્રાઙ્યપદં પવિત્રં કાર્ય મમત્વં પરમાર્થહૃદ્યા ॥૪૬॥

અર્થ—વ્યવહારહૃદિથી જોતાં તો આ જીવે અંતરંગ અને બહિરંગ લક્ષ્મી આપવાવાળા અહિંસામય ધર્મમાં તથા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુમાં મમત્વ કરવો જોઈએ અને પરમાર્થ હૃદિથી જોતાં અત્યંત પવિત્ર એવા પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખરૂપી સામ્રાજ્યના સ્થાનમાં અથવા આત્માની શુદ્ધાવસ્થામાં મમત્વ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં અરહંત દેવ, અરહંત દેવ કથિત ધર્મ, અરહંત દેવ કથિત શાસ્ત્ર, નિર્ગ્રંથ ગુરુ એ ચારે પદાર્થો આ જીવને સુખ આપવાવાળા છે. એ ચાર પદાર્થોજ મંગળરૂપ છે. અને એ ચાર પદાર્થોજ આ જીવને માટે શરણુ-ભૂત છે. તેથી આ સંસારી જીવેએ તેમનીજ આરાધના કરવી જોઈએ. તેમની સેવા અથવા પૂજા કરવી જોઈએ અને જો જો કોઈથી તે ઉચ્ચપદ પામ્યા છે તે તે સર્વ કાર્ય કરવાં જોઈએ. જોજ એમનું મમત્વ છે પરંતુ પરમાર્થહૃદિથી આરાધના કરવાવાળો જીવ જ્યારે ઉચ્ચપદ પામે છે ત્યારે તેની આરાધના કરવી પણ છુટી જાય છે અને તે પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અનંતસુખમાં લીન થઈ જાય છે. પરમાર્થહૃદિથી આજ એનું મમત્વ છે, અથવા મમત્વનું એક રૂપક છે.

હવે અભિમાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—ગર્વઃ કર્યૈવ કાર્યો ન કાર્યો વા વદ મે ગુરો ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ સંસારમાં શાનો અભિમાન કરેલો નોંધાએ અને શાનો નહિ તે કહે.

ઉત્તર—કીર્તેશ્ચ શક્તેર્ધનયૌવનાદેઃ વૃદ્ધેશ્ચ ભક્તેઃ પ્રિયર્થાંધવાદેઃ ।

કુલસ્ય જાનેર્વપુષ્પોપદાનાં સ્વપ્નપિ ગર્વો ન કદાપિ કાર્યઃ ॥૪૭॥

સ્વાત્માનુચૃતેઃ શિવસૌહ્યદાઙ્યાઃ ક્રમેણ સંપૂર્ણપદમદાઙ્યાઃ ।

ક્ષમાકૃપાશાન્તિદયાદિકાનાં મયોનિ ગર્વઃ સુતરાં સુકાર્યઃ ॥૪૮॥

અર્થ—આ સંસારમાં કીર્તિ, ધન, ચૌવન, કુલ, ભક્તિ ભાઈભાંધુ વગેરે કુટુંબીજનો કુલ, જાતિ, શરીર, અને રાજ્ય મહારાજ આદિ પદવીઓનો સ્વપ્નમાં પણ અભિમાન ન કરવો જોઈએ. અને મોક્ષમુખે આપવાવાળી અને અનુક્રમે ઇન્દ્ર ચક્રવર્તી આદિ મહાન પદવી આપવાવાળી, પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળી અનુભૂતિ તથા ક્ષમા, કૃપા, શાંતિ દયા વગેરે આત્માના ધર્મ મારાજ છે બીજા કોઈ ધર્મીના નથી. મારે ક્ષેત્ર પાલન પૂણી રીતે કરવું જોઈએ. આવા પ્રકારનું સ્વાભિમાન અવશ્ય રાખવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—કીર્તિ, ખજા, ધન, ચૌવન, કુટુંબ, કુલ, જાતિ શરીર વગેરે જોડલા સંસારિક મુખ આપવાવાળા પદાર્થો છે તે સર્વ અનિત્ય છે. નાશ પામવાવાળા છે, તેથી તેના અભિમાન કરવો તદ્દન વ્યર્થ છે. તેના ગર્વ કરવાથી તેના ઉપર જોઈ વધે છે અને જોઈ વધવાથી આત્માને સંસારમાં પરિવ્રમણ કરવું પડે છે. તેથી તેના અભિમાન કરી ન કરવો જોઈએ. દયા ક્ષમા, શાંતિ અને સ્વાત્માનુભૂતિ જોઈ આત્માના ગુણો છે. તે ગુણો આત્માની સાથે શાશ્વત રહેવાવાળા છે અને આત્માનુ ક્રિયાણું કરવાવાળા છે. તેથી તેમને પોતાના જ્ઞાન મનીને સારીરીતે પાલન કરીને અપનાવવામાં અભિમાન માનવું જોઈએ જેથી તે સર્વ ગુણો આત્મામાં સારી પેઠે પ્રગટ થાય.

હવે ભોગોપભોગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન— ઓગાશ્ચ કીદશાઃ સન્તિ વદ મે મોહશાન્તયે ॥

અર્થ—હે ભગવાન્ ! મારો મોહ-મત્તા શાંત કરવા માટે ભોગોપભોગીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરો.

તત્તા— ઓગોપભોગવસ્ત્વાયા શંપાસમસુચંચલાઃ ॥

ગજાશ્વહર્યરારણ્યાયાસ્તુગૃસ્થિતપયઃ સમાઃ ॥૪૯॥

અર્થ—આ સંસારમાં હુથી, ઘોડા, ભવન, ચત્રવ્ય વગેરે ભોગોપભોગના બેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ વિજ્ઞાની માફક તદ્દન ચંચળ છે અથવા તૂણુના છેડા પર રહેલ પાણીના ટીપાની માફક અવશ્ય નાશ પામવાવાળા છે.

બાવાર્થ—આ સંસારી પ્રાણી ભોગોપભોગના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની, એકઠી કરવાની અને તેના ઉપભોગની હોશ લાક્ષ્મી કરે છે. તથા તે મેળવવા તથા તેના ઉપભોગ માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી નરકાદિકનાં ધોરાતિથોર કુઃખ મહુન કરે છે. પરંતુ તે ભોગોપભોગના સર્વ પદાર્થો પુણ્યકર્મના ઉદય સિવાય મળી શકતા નથી. અને એ પુણ્યકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય તો પાણુ તે ટકવા મુશ્કેલ છે. કેમકે તે વિજ્ઞાની માફક કાણુભંગુર છે. અવશ્ય નાશ પામે છે. આમ સમજને તેમની ઈચ્છા કદીપણુ કરવી ન જોઈએ. તેમના ત્યાગ કરી અથવા તેમનાથી વિરક્ત થઈ તપશ્ચરણુ કરવું જોઈએ. જથી અનંતસુખની જલ્દી પ્રાપ્તિ થાય.

હવે સંસારનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન— ભવાર્ણવો ગુરો ! લોકે કીદશોસ્તિ તદ્વાધુના ?

હે ભગવાન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહો કે આ લોકમાં આ સંસારથી મનુષ્ય કેવા છે.

તત્તા—વિયાંગરોગદુઃલ્લેન સમાકીર્ણો ભવાર્ણવઃ આશાચિંતાનરંગાશ્ચ યત્ર સન્તિ પ્રતિક્ષણમ્ ॥૫૦॥

તત્રાસામ્યેન મૂઢાશ્ચ મત્તા ઇવ ભ્રમન્તિ વૈ જ્ઞાત્વેતિ લક્ષણં તસ્ય યતન્ત્રાંશ્ચોખ્યાય ચ ॥૫૧॥

અર્થ—આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના રોગોનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અનેક પ્રકારના દુષ્ટવિયોગ અથવા અનિષ્ટ સંયોગનાં દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસારરૂપી મહાસાગર આવા પ્રકારના અનેક દુઃખોથી ભરપૂર છે. તથા આશા તથા ચિંતાની લહેરે ફાણેફાણે વહે છે. આવા આ દુઃખદ સંસારમાં આ આશાની સસારી છત્ર સમતારૂપી પરિણામો ધારણ ન કરવાને લીધે મદાન્મત થઈને પરિવ્રમણ કર્યા કરે છે. આવીરીતે આનુ સ્વરૂપ સમજ્યા પછી આ સંસારરૂપી સમુદ્રને સુકાવવા માટે પ્રયત્ન કરેવો જોઈએ. સંસારમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરેવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં રોગ, શોક, ભય, દુષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ વગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખ ભરેલાં છે. પરંતુ સમતા ધારણ કરવાથી તે સર્વ રોગો—દુઃખો દૂર થાય છે. કેમકે જટલાં દુઃખ થાય છે તે રોગદૂષ્ટને લીધે જ થાય છે. પરંતુ સમતા ધારણ કરવાથી તો દુષ્ટ અને અનિષ્ટ સર્વ સરખાં માનવાં પડે છે. સર્વ ઉપરથી રોગદોષ છોડવો પડે છે. પછી કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી આ છવે સમતા ધારણ કરી આ દુઃખદ સંસારમાંથી પાર ઉતરવા પ્રયત્ન કરેવો જોઈએ અને આત્મબળનું અતંત સુખની પ્રાપ્તી કરી લેવી જોઈએ.

હવે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—કાંદશાં વિધતે સંગઃ ચિન્હં વા તસ્ય કાંદશમ્ ?

હે સ્વામી, પરિગ્રહ કેવો છે તેનું સ્વરૂપ કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—અન્તર્બહિર્મદકૃતાદ્દિભેદઃ કષાયરૂપે ધનધાન્યરૂપઃ ।

મમત્વાચિન્હા નરકપ્રદા વૈ સંસારહતુઃ કલહસ્ય કેતુઃ ॥૫૨॥

જ્ઞાત્વેતિ સંગસ્ય સ્વરૂપમીદક્ ત્યક્ત્વા મમત્વં ધનધાન્યકાંદિમ્ ।

નિઃસંગરૂપં સુખં પાવિત્રં ધ્યાયન્તુ શુદ્ધં ચ નિજાત્મરૂપમ્ । ૫૩॥

અર્થ—પરિગ્રહના બે ભેદ છે. અંતરંગ અને બહિરંગ. અંતરંગ પરિગ્રહ કષાયરૂપ છે. અને બહિરંગ પરિગ્રહ

ધનધાન્યરૂપ છે. મમત્વ ઝોતું બિન્દુ છે, આ પરિગ્રહથી નરકમાં જવું પડે છે, સંસાર વધે છે, અને કલહ પણ વધે છે. મતલાભ કે આ પરિગ્રહ કલહ ઉત્પન્ન કરવામાં કેતુ સમાન છે. આવીરીતે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ સમજને મમત્વ અને ધનધાન્યાર્થિક સર્વનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સમસ્ત પરિગ્રહથી રહિત તથા મુખશાંતિ આપવાવાળા અને પવિત્ર જીવા આપણા આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. આત્માને તપાસવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધાન્ય, વગેરેમાં જે જોઈ છે, આ મારું છે અને હું ઝોતો છું. આવા પ્રકરના જે પરિણામ થાય છે તેને પરિગ્રહ કહે છે. જોહરૂપી પરિણામો થવાથીજ ધનધાન્યાર્થિકનો સંગ્રહ કરવો પડે છે. તેથી બાહ્ય પરિગ્રહમાં અંતરંગ પરિગ્રહ પણ કારણરૂપ છે. અંતરંગ પરિગ્રહ વિના બાહ્ય પરિગ્રહનો સંગ્રહ કદીપણ થઈ શકતો નથી. જે બાહ્ય પરિગ્રહનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય અને જો તે અભાવ દૃષ્ટિપર્વક જ થયો હોય તો અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે તેમાં અંતરંગ પરિગ્રહનો પણ અભાવ છે. તેથી સૌથી પહેલાં તો આ જીવે અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ થવાથી બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ અવશ્ય થઈ જાય છે. આવીરીતે આ જીવે અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતવન કરતા રહેવું જોઈએ, જેથી અનંતમુખની પ્રાપ્તિ જલદી થાય.

હવે કરવા અને ન કરવા જેવી વાતચીતનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કા વાર્તાં ચ ગુરોં કાર્યાં કા ત્યાજ્યા વદ મંડુના ?

અર્થ—હે સ્વામી ! હવે કૃપા કરીને કહેા કે કેવી વાતચીત કરવી જોઈએ અને કેવા વાતચીતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

તત્ત્વ—ત્યાજ્યા મિથઃ ક્ષોભકરા જયોગ્યા પાપપ્રદા લૌકિકલોકવાર્તાં ॥

ક્ષત્રિત્તથા કાર્યવશાદિ કાર્યાં વિદ્યુત્સમા કલ્તિવષણયવાર્તાં ॥૫૪॥

કાર્યાં સદાહ્લોકિકલોકવાર્તાં શાંતિપ્રદા પ્રાંતિહરા ક્ષમાદા ॥

યતઃ સદા સ્વાત્માનિ ચૈવ ચાત્મા કુર્યાન્તિસ્થિતિં સ્વાત્મરસે સુદૃઢમિષ ॥૫૫॥

હવે અભિમાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—ગર્વઃ કસ્યેવ કાર્યો ન કાર્યો વા વદ મે ગુરો ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ સંસારમાં શાનો અભિમાન કરવો નોંધવો અને શાનો નહિ તે કહે.

ઉત્તર—કીર્તિશ્ચ શક્તેર્ધનયૌવનાદઃ કુદ્દેશ્ચ મત્કેઃ પ્રિયવાંચવાદઃ ।

કુલસ્ય જાતેર્વર્ણોપદાનાં સ્વપ્રપિ ગર્વો ન કદાપિ કાર્યઃ ॥૪૭॥

સ્વાત્મનુમ્તેઃ શિવસૌહ્યદાઢ્યાઃ ક્રમેણ સંપૂર્ણપદમદાઢ્યાઃ ।

ક્ષમાકૃપાશાન્તિદયાદિકાનાં મમોતિ ગર્વઃ સુતરાં સુકાર્યઃ ॥૪૮॥

અર્થ—આ સંસારમાં કીર્તિ, ધન, ચૌવન, યુદ્ધિ, ભક્તિ ભાઈખંધુ વગેરે કુટુંબીજનો કુલ, જાતિ, શરીર, અને રાજ્ય મહારાજા આદિ પદવીઓનો સ્વપ્નમાં પણ અભિમાન ન કરવો નોંધવો. અને ચોક્કસપણે આપવાવાળી અને અનુક્રમે ધન્દ્ર ચક્રવર્તી આદિ મહાન પદવી આપવાવાળી, પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળી અનુભૂતિ તથા ક્ષમા, કૃપા, શાંતિ હયા વગેરે આત્માના ધર્મ મારાજ છે બીજા કોઈ ધર્મીના નથી. મારે જ્યેતું પાલન પૂર્ણરોતે કરવું જ નોંધવો. આવા પ્રકારનું સ્વાભિમાન અવશ્ય રાખવું નોંધવો.

ભાવાર્થ—કીર્તિ, જળ, ધન, ચૌવન, કુટુંબ, કુલ, જાતિ શરીર વગેરે જોઈલા સંસારિક સુખ આપવાવાળા પદાર્થો છે તે સર્વ અનિત્ય છે. નાશ પામવાવાળા છે, તેથી તેના અભિમાન કરવો તદ્દન વ્યર્થ છે. તેનો ગર્વ કરવાથી તેના ઉપર મોહ વધે છે અને મોહ વધવાથી આત્માને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. તેથી તેના અભિમાન કદી ન કરવો નોંધવો. દયા, ક્ષમા, શાંતિ અને સ્વાત્માનુભૂતિ જોઈ આત્માના ગુણો છે. તે ગુણો આત્માની સાથે શાશ્વત રહેવાવાળા છે અને આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળા છે. તેથી તેમને પોતાના જ માનીને સારીરીતે પાલન કરીને અપનાવવામાં અભિમાન માનવું નોંધવો જોઈ તે સર્વ ગુણો આત્મામાં સારી પેઠે પ્રગટ થાય.

હવે ભોગોપભોગનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન— ભોગાશ્ચ કીદશાઃ સન્તિ વદ મે મોહશાન્તયે ॥

અર્થ—હે ભગવાન ! મારો મોહ-મમતા શાંત કરવા માટે ભોગોપભોગોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે.

ઉત્તર— ભોગોપભોગવસ્ત્વાદ્યા શંપાસમસુચંચલાઃ ॥

ગજાશ્વહર્યરણ્યાદ્યાસ્તુણાસ્થિતપયઃ સમાઃ ॥૪૧॥

અર્થ—આ સંસારમાં હાથી, घोडा, ભવન, રાજ્ય વગેરે ભોગોપભોગના બેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ વિજ્ઞાની માફક તદ્દન યંચળ છે અથવા તૂણુના છેડા પર રહેલ પાણીના ટીપાની માફક અવશ્ય નાશ પામવાવાળા છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારી પ્રાણી ભોગોપભોગના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની, એકઠી કરવાની અને તેના ઉપભોગની હિસેશા લાલસા કરે છે. તથા તે મેળવવા તથા તેના ઉપભોગ માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી નરકાદિકમાં ધોરાતિધાર દુઃખ મહુન કરે છે. પરંતુ તે ભોગોપભોગના સર્વ પદાર્થો પુણ્યકર્મના ઉદય સિવાય મળી શકતા નથી. અને જો પુણ્યકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય તો પાણુ તે ટકવા સુધેલ છે. કેમકે તે વિજ્ઞાની માફક ક્ષણભંગુર છે. અવશ્ય નાશ પામે છે. આમ સમજીને તેમની હિંચા કદીપણુ કરવી ન જોઈએ. તેમના ત્યાગ કરી અથવા તેમનાથી વિરક્ત થઈ તપશ્ચરણુ કરવું જોઈએ. જથી અનંતસુખની જલ્દી પ્રાપ્તિ થાય.

હવે સંસારનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—ભવાર્ણવો ગુરો ! લોકે કીદશોતિ તંદાહુના ?

હે ભગવાન ! હવે કૃપા કરીને જાણું કે આ લોકમાં આ સંસારરૂપી સમુદ્ર કેવો છે.

ઉત્તર—વિયાંગરોગદુઃખેન સમાકીર્ણો ભવાર્ણવઃ । આશાચિંતારંગાશ્ચ યત્ર સન્તિ પ્રતિક્ષણસ્ ॥૫૦॥
તત્રાસામ્યેન મૃદાશ્ચ મત્તા હવ બ્રમન્તિ વૈ । જ્ઞાત્વેતિ લક્ષણં તસ્ય યતન્તાં શોષણાય ચ ॥૫૧॥

અર્થ—આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના રોગોનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટ સંયોગનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસારરૂપી મહાસાગર આવા પ્રકારના અનેક દુઃખથી ભરપૂર છે. તથા આશા તથા વિદિતાની લહેરે ક્ષણિકાણુ વહે છે. આવા આ દુઃખદ સંસારમાં આ અજ્ઞાની સંસારી જીવ સમતાદૃષ્ટી પરિણામો ધારણુ ન કરવાને લીધે મદ્યન્મત થઈને પરિવ્રમણુ કર્યા કરે છે. આવીરીતે આનુ સ્વરૂપ સમજ્યા પછી આ સંસારરૂપી સચુદ્ધને સુખ-વવા માટે પ્રયત્ન કરેવો જોઈએ. સંસારમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરેવો જોઈએ.

લાવાર્થ—આ સંસારમાં રોગ, શોક, ભય, ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ વગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખ ભરેલાં છે. પરંતુ સમતા ધારણુ કરવાથી તે સર્વ રોગો-દુઃખો દૂર થાય છે. કેમકે જટલાં દુઃખ થાય છે તે રાગદ્વેષને લીધેજ થાય છે. પરંતુ સમતા ધારણુ કરવાથી તો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ સર્વ સરખાં માનવાં પડે છે. સર્વ ઉપરથી રાગદ્વેષ છોડવો પડે છે. પછી કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી આ જીવે સમતા ધારણુ કરી આ દુઃખદ સંસારમાંથી પાર ઉતરવા પ્રયત્ન કરેવો જોઈએ અને આત્મજન્ય અનંત સુખની પ્રાપ્તી કરી લેવી જોઈએ.

હવે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—કીદશાં વિધતે સંગઃ ચિન્હં વા તસ્ય કીદશમ્ ?

હે સ્વામી, પરિગ્રહ કેવો છે તેનું સ્વરૂપ કૃપા કરીને કહે.

વત્તર—અન્તર્બહિર્ભેદકૃતાદ્વિભેદઃ કષાયરૂપં ધનધાન્યરૂપઃ ।

મમત્વાચિન્હાં નરકપ્રદાં વૈ સંસારંતુઃ કલહસ્ય કેતુઃ ॥૫૨॥

જ્ઞાત્વેતિ સંગસ્ય સ્વરૂપમીદક્ લક્ત્વા મમત્વં ધનધાન્યકાદિમ્ ।

નિઃસંગરૂપં સુખદં પાવિત્રં ધ્યાયન્તુ શુદ્ધં ચ નિજામરૂપમ્ । ૫૩॥

અર્થ—પરિગ્રહના બે ભેદ છે. અંતરંગ અને બહિરંગ. અંતરંગ પરિગ્રહ કષાયરૂપ છે. અને બહિરંગ પરિગ્રહ

ધનધાન્યરૂપ છે. મમત્વ ઝોનું ચિન્હ છે, આ પરિગ્રહથી નરકમાં જવું પડે છે, સંસાર વધે છે, અને કલહ પણ વધે છે મતલાપ કે આ પરિગ્રહ કલહ ઉત્પન્ન કરવામાં કેતુ સમાન છે. આવીરીતે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ સમજીને મમત્વ અને ધનધાન્યાદિ સર્વનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને સમસ્ત પરિગ્રહોથી રહિત તથા સુખશાંતિ આપવાવાળા અને પવિત્ર જીવ આપણા આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. આત્માને તપાસવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ધાન્ય, વગેરેમાં જે મોહ છે, આ મોહ છે અને હું એના છું આવા પ્રકરના જે પરિણામ થાય છે તેને પરિગ્રહ કહે છે. મોહરૂપી પરિણામો થવાથીજ ધનધાન્યાદિનો સંગ્રહ કરવો પડે છે. તેથી બાહ્ય પરિગ્રહમાં અંતરંગ પરિગ્રહ પણ કારણરૂપ છે. અંતરંગ પરિગ્રહ વિના બાહ્ય પરિગ્રહનો સંગ્રહ કદીપણ થઈ શકતો નથી. ને બાહ્ય પરિગ્રહનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય અને જો તે અભાવ ઈચ્છાપર્વકેન થયો હોય તો અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે તેમાં અંતરંગ પરિગ્રહનો પણ અભાવ છે. તેથી સૌથી પહેલાં તો આ જીવે અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ થવાથી બાહ્ય પરિગ્રહનો ત્યાગ અવશ્ય થઈ જાય છે. આવીરીતે આ જીવે અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતવન કરતા રહેવું જોઈએ, જેથી અનંતસુખની પ્રાપ્તિ જલદી થાય.

હવે કરવા અને ન કરવા જેવી વાતચીતનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન - કા વાર્તાં ચ ગુરો કાર્યાં કા ત્યાજ્યા વદ મંડુના ?

અર્થ—હે સ્વામી ! હવે કૃપા કરીને કહે કે કેવી વાતચીત કરવી જોઈએ અને કેવી વાતચીતનો ત્યાગ કરવો જોઈએ

ઉત્તર—ત્યાજ્યા મિથઃ ક્ષોભકરા બયોગ્ય પાપપ્રદા લૌકિકલોકવાર્તાં ॥

કાચિત્તથા કાર્યવશાદિ કાર્યાં વિદ્યુત્સમા ક્લિત્વિષ્ણુણ્યવાર્તાં ॥૫૪॥

કાર્યા સદાડ્લૌકિકલોકવાર્તાં શાંતિપ્રદા શ્રાંતિહરા ક્ષમાદા ॥

યતઃ સદા સ્વાત્માનિ ચૈવ ચાત્મા કુર્યાંતિથર્તિ સ્વાત્મરસે સુતુસિય ॥૫૫॥

અર્થ—જે લૌકિક વાતચીત પરસ્પર દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય, અયોગ્ય હોય, અને પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હોય એવી લૌકિક વાતચીત કદીપણ કરવી ન જોઈએ. જો કોઈ કાર્યને અંગે વાતચીત કરવી પડે તો પાપ પ્રુણ્યની વાતચીત વીજળીના ચમકારાની માફક થોડા સમય માટેજ કરવી જોઈએ અને તેમાં પાણુ પ્રુણ્યનો વૃદ્ધિ અને પાપના કષયનો હેતુ રાખવો જોઈએ. પોતાના આત્મામાં તક્ષીન રહેવાવાળા સિદ્ધ પરમેષ્ઠી વગેરેના સ્વરૂપની અલૌકિક વાતચીત સર્વ પ્રકારની પ્રાંતિને દૂર કરવાવાળી છે, અને ક્ષમા વગેરે ગુણોને પ્રગટ કરવાવાળી છે. આવી અલૌકિક વાતચીત હમેશાં કરવી જોઈએ નથી આ આત્મા પોતાના આત્મિક સ્થળ ઉપર ચિત્ત-દૃઢ રહે અને પોતાના ચિદાનંદમય આત્મિક રસમાં તૃપ્ત રહે.

ભાવાર્થ—જે વાતોચ્ચીથી કામ વિકારની વૃદ્ધિ થતી હોય, પરસ્પર ક્ષોભ-દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હોય, કલહ ઉત્પન્ન થતો હોય, એવી પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી વાતોચ્ચી કદીપણ કહેવી ન જોઈએ. કોઈને કોઈ વાર્તા કહ્યા સિવાય ચાલી શકે તેમ ન હોય તો શાસ્ત્રોની માફક પ્રુણ્ય પાપનું મૂળ બતાવવાવાળી વાતોચ્ચી કહેવી જોઈએ. જોવીશીતે શાસ્ત્રોમાં પાપનો ત્યાગ કરાવવાનો હેતુ હોય છે અને પ્રુણ્ય કાર્યને વધારવાનો હેતુ હોય છે તેવોજ હેતુ વાતોચ્ચીનો હોવો જોઈએ. સહેજ વાતચીતમાં પણ આજ્ઞ હેતુ રહેવો જોઈએ. સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપાય તો ઝોજ છે કે સર્વ પ્રકારની વાતચીત છોડી દઈને પંચપરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. તેમના ગુણોનું વર્ણન કરવું જોઈએ અને તેમના ગુણોમાંજ લીન થઈ જવું જોઈએ. આમ કરવાથીજ આ આત્માને પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થશે. અને શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થવાથી આ આત્મા તેમાંજ સ્થિર અને સંતોષી થઈ અનંતસુખમાં સમય વ્યતીત કરશે.

હવે સ્વાત્મસિદ્ધિ માટે કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન —સ્વાત્મસિદ્ધયૈ ચ કર્તવ્યં કિં ક્વ વા વદ મે પ્રમો !

હે ભગવાન્ ! આ છવે પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કયારે શું કરવું જોઈએ તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—તત્ત્વં જ્ઞાતત્ત્વં જ્ઞાતૃતિં કૃતિં વા જ્ઞાત્વા યથાચરસ્વપરાત્મરૂપમ્ ।

ગ્રામે જ્ઞાપયે ખવનં વને વા સ્થિત્વા સદા સ્વસ્થગૃહે દમશાને ॥૫૬॥

હવે આત્માનું સ્વરૂપ બતાવવાનો ઉપાય કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વાત્મરૂપ કથં સ્વામિન વદ મે પ્રવિલોકયતે ॥

અર્થ—હું ભગવાન ! હવે કૃપા કરીને કહે કે આત્માનું સ્વરૂપ કેવીરોતે દેખી શકાય ?

ઉત્તર—વાક્ષ્યાચિત્તેન તથા પરેણ સ્વાત્મસ્વરૂપં પરરૂપભિક્ષમ્ ॥

કલ્પાન્તકાલેપિ ગતં સહસ્રે ન બુદ્ધ્યતે નૈવ વિલોકયતે ચ ॥૧૮॥

જ્ઞાત્વેતિ વાહ્યં કરણક્રિયાદિં ત્યક્ત્વા સદા સ્વાત્મનિ શુદ્ધબુદ્ધે ॥

દૃશ્યઃ સ્વસંવેદનધર્મતો હિ વંચ્યો નિજાત્મા વસતિ સ્વપાર્થ્યે ॥૧૯॥

અર્થ—શરીર અને પુદ્ગલાદિક સમસ્ત દ્રવ્યોથી અલગ એકું આપણું આત્માનું સ્વરૂપ હજારો કલ્પકાળ વ્યતીત હોવા છતાં પણ મન, વચન, કાયથી અથવા બોળ કોઈ બાહ્ય કારણથી ન તો સમજી શકાય છે કે ન તો દેખી શકાય છે. આ બાબતને સારી પેઠે સમજીને ઈંદ્રિયોના બાહ્ય વ્યાપારને સર્વથા ત્યજી દેવો જોઈએ. અને પોતાના મનરૂપ શુદ્ધ-આત્મામાં પોતાના આત્મિક ધર્મથી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જોડું તથા જાણું જોઈએ. કેમકે આ શુદ્ધ, બુદ્ધ, વંદનીય પોતાનો આત્મા પોતાનીજ પાસે છે અને તે પોતાના આત્મિક ધર્મથીજ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા અમૃત છે, જો કે અનાદિ કાલથી કર્મોના બંધનથી બંધાયેલ છે. તો પણ તે કર્મ વર્ણોના સમૂહ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી બંધનોથી જડકાએક હોવા છતાં પણ કોઈ પણ ઈન્દ્રિયવડે દેખી શકાતો નથી. તો પછી શુદ્ધ, બુદ્ધ અમૃત આત્મા બાહ્ય ઈન્દ્રિયોથી કેવીરીતે જોઈ શકાય ? અર્થાત્ કદીપણ જોઈ શકાતો નથી. તે શુદ્ધ આત્મા તો ફક્ત સ્વાનુભવથીજ જાણી શકાય છે. હું જાની છું, અનંત સુખરૂપ છું, શરીર અથવા પુદ્ગલાદિક સર્વ પદાર્થ મારાથી સર્વથા અલગ છે. આવા પ્રકારના સ્વાનુભવથીજ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. અથવા જોહનીય કર્મોના ક્ષયોપશમથી અથવા ઉપશમ

અણવા ક્ષયથી આત્મામાં ને ક્રોધ પ્રકારના પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તે પ્રકાશની આત્માના સ્વરૂપનો ભાસ થાય છે અને તેપણુ સ્વસંવેદનથીજ (આત્માનો ક્રોળખવાના પ્રયત્નથીજ) થાય છે. તેથી સ્વસંવેદન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિએ (આત્માને પિછાણવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિએ) નથી આત્માનું કલ્યાણુ થાય.

હવે મોક્ષનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કો ધર્મઃ કીદશો માર્ગો મોક્ષસ્ય વદ મેડધુના ?

અર્થ—હે સ્વામી ! કાર્ય શું છે અને મોક્ષમાર્ગ કયો છે તે કૃપા કરીને કહે.

વત્તર—દુર્ગ્ગોધચારિત્રમયોદિતિ ધર્મો ગ્રાહ્યઃ સ एवास्ति यथार्थहृत्वा ।

સ્યાદ્વાદશુદ્ધો નયમાર્ગસિદ્ધો મોક્ષસ્ય માર્ગોપિ સ एव योग्यः ॥૬૦॥

पूर्वोक्तधर्मस्थितिवृद्धिहेतोस्तद्वाद्यधર્मादिविमोचनार्थम् ।

જ્ઞાત્વેતિ બબ્યો યતતાં ભવત્તે યતઃ સ્વાસિદ્ધિઃ પરિણામશુદ્ધિઃ ॥૬૧॥

અર્થ—આ સંસારમાં સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રપે જ ધર્મ છે અને તેજ ગ્રહણુ કરવા યોગ્ય છે. તથા સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતથી અત્યંત શુદ્ધ અને પ્રમાણુ અગવા નયથી સિદ્ધ એજો મોક્ષનો ચોગ્ય માર્ગ પાણુ ધર્મ છે. આમ સમજીને ભવ્ય જીવેએ તે રત્નત્રયમય ધર્મને સિદ્ધ કરવાને માટે તથા તેની વૃદ્ધિને માટે અને તેનાથી અલગ અન્ય અનેક ધર્મોનો ત્યાગ કરવાને માટે એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે જેથી પરિણામોમાં શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય અને પોતાના આત્માની સિદ્ધિ થઈ બન્ય અર્થાત્ પોતાના આત્માને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય.

ભાવાર્થ—જ પદાર્થ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતથી નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે અગવા પ્રમાણુ અને નયથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે કદીપણુ બિથ્યા થઈ શકતા નથી. તેથી આચાર્યેએ રત્નત્રયને જ યવાર્થ ધર્મ અને મોક્ષનો નિશ્ચિત માર્ગ

ખતાવ્યો છે. જ્યાં રત્નત્રયોની પશુર્તા હોય છે ત્યાં મોક્ષિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તેથી આ રત્નત્રયને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય ધારણાભૂત માનવામાં આવે છે. તથા તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ પરિણામોને શુદ્ધ રાખવાથી થાય છે. જ્યાંસુધી પરિણામોમાં સંકેલીષ્ટ પરિણામ રહે છે ત્યાંસુધી રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ કઢીપણ થતી નથી. તેથી હે ભવ્યજીવ ! તું તારા સંકેલીષ્ટ પરિણામોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર અને પોતાના પરિણામો શુદ્ધ રાખવાનો પણ પ્રયત્ન કર. પરિણામોને શુદ્ધ રાખવાથી જ તને રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થશે. અને તે રત્નત્રયથી મોક્ષિની પ્રાપ્તિ થશે. આ આચાર્યોના ઉપદેશ છે.

હવે કેવા સાધુ વંદનીય છે અને કેવા ગહસ્થ પ્રશંસનીય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સાધુશ્ચ કીદૃશો વૈચઃ શસ્યતે વા કથં ગૃહી ?

અર્થ—હે ભગવાન ! કેવા સાધુ વંદનીય છે અને કેવા ગૃહસ્થ પ્રશંસનીય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉક્તા—સ્વાનન્દસામ્રાજ્યસુખે સુતૃપ્તઃ શુદ્ધે સ્થિતો યઃ સ્વચતુષ્ટયે હિ ।

સ એવ સાધુઃ સતતં પ્રપૂજ્યઃ વૈરાગયુક્તઃ શિવમર્ગલીનઃ ॥૬૨॥

पूर्वोक्तचिन्हं विवर्जितो यः स साधुरेवापि भवेदसाधुः ।

तत्प्राप्तिहेतोर्यतने सदा यः प्रशंसनीयोंपि गृही स लોકે ॥૬૩॥

અર્થ—જે સાધુ પોતાના આત્મજન્ય અનંત સુખરૂપી સામ્રાજ્યના સુખમાં તૃપ્ત રહે છે અને જે પોતાના અનંત-માન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંત વીર્યરૂપી શુદ્ધ અનંત ચતુષ્ટયમાં સદા સ્થિર રહે છે, તથા જે પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યી મુશોભિત છે અને મોક્ષમાર્ગમાં અથવા રત્નત્રયરૂપ ધર્મમાં સદા લીન રહે છે, એવા સાધુ આ સમારમાં હમેશાં પૂજ્ય અને વંદનીય મનાય છે. જે સાધુ સાધુ હોવા છતાં પણ સર્વોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય પરિણામોને ધારણ કરતા નથી, મોક્ષમાર્ગરૂપ રત્નત્રયને ધારણ કરતા નથી તથા જેમને આત્માના અનંત સુખથી સંતોષ થતો નથી અને જે અનંત ચતુષ્ટયનું આરાધન

કરતા નથી તે સાધુ હોવા છતાં પણ “ અસાધુ ” ન્ન કહેવાય છે. તેવીજરીતે જ ગૃહસ્થ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધુ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેજ ગૃહસ્થ આ સંસારમાં પ્રસંશનીય છે.

ભાવાર્થ—જોક્ષિના સાચો માર્ગ મુનિધર્મ છે. કેમકે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ અથવા પૂર્ણતા મુનિધર્મમાંજ થાય છે. તેથી જોક્ષિની ઉચ્છિન્ન કરવાવાળા પુરૂષે મુનિધર્મજ ધારણ કરવો જોઈએ. આજ સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. પરંતુ જો પુરૂષ મુનિધર્મ ધારણ કરવાની શક્તિ રાખતો નથી તે પુરૂષ પોતાની અશક્તતાને લીધે ગૃહસ્થધર્મ ધારણ કરે છે. ગૃહસ્થધર્મમાં પણ રત્નત્રયની આરાધના થઈ શકે છે, પણ ક્ષેત્રદેશ (થોડી) થઈ શકે છે. ગૃહસ્થ ધર્મમાં તેની સંપૂર્ણતા કદીપણ હોઈ શકતા નથી. તેથી જ ગૃહસ્થ જોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ગૃહસ્થ ધર્મને અપૂર્ણ સમજીને મુનિધર્મને ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે તેજ ગૃહસ્થ વાસ્તવિકરીતે તો ગૃહસ્થધર્મ પાળી શકે છે. તેજ પુરૂષ ભક્તિપૂર્વક દેવપૂજા કરી શકે છે, અને ભક્તિપૂર્વક પાત્રદાન દઈ શકે છે. તેથી તે પ્રશંસનીય અથવા ઉત્તમ ગૃહસ્થ કહેવાય છે. તથા બ્યારે તે ગૃહસ્થ જોક્ષો સાધીને સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી નિર્ગ્રંથ સાધુ થઈ જાય છે અને પોતાના અનંતયતુચ્છપ શુદ્ધ આત્મામાં લીન થઈ જઈ સમસ્ત બાહ્ય વિકારોનો ત્યાગ કરી દે છે, સમસ્ત કષાયોનો ત્યાગ કરી દે છે અને શરીર પરથી સમત્વ છોડી દઈને આત્મજન્ય આત્મીય દ્વિય સુખમાં તૃપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે સાધુ સર્વદ્વારા વંદનીય અને પૂજ્ય બની જાય છે. તેથી ગૃહસ્થે ઉત્તમ સાધુ થવાને માટે હજોશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે જોહકર્મ અને ભવ્યજીવનું કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન— કરોતિ મોહરાજઃ કિં વા મન્યો વદ મે ગુરો ?

અર્થ—હે સ્વામી, આ સંસારમાં સમસ્ત કર્મોના ગણ જોહરાજ શું કરે છે અને ભવ્યજીવ શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સદ્દહિજીવસ્ય નિજાશ્રિતસ્ય વિનાશનાર્થં ચલત મોહરાજઃ ।

અર્થ—જો સદ્દહિજીવના વિનાશનાર્થે ચલત મોહરાજઃ કુસંકલપવિકલપસૈન્યઃ ૬૪ ॥

મયંકરૈઃ ક્રોધપિશાચવર્ગૈઃ સદેવ દુષ્ટો યતતે યથેષ્ટમ :

તથાવિ ભવ્યઃ સમશાંતિશસ્ત્રૈર્હત્વા શિવં મોહવૃષં પ્રયાતિ ॥૬૫॥

અર્થ —આ મોહ અથવા મોહનીય કર્મ સમસ્ત કર્મોના રાજ છે અને અત્યંત દુષ્ટ છે. તેની પાસે ભયંકર ક્રોધરૂપે અનેક પિશાચોનો સમૂહ છે, અનેક પ્રકારના દુષ્ટ સંકલ્પવિક્ષેપોની સેના છે અને સર્વને દુઃખ આપવાવાળી હુર્ષ અને વિષાદની પણ સેના છે. આ મોહરૂપી રાજા આ સર્વ સેનાને સાથે લઈ રૂક્ત પોતાના આત્માને આશ્રિત રહેવાવાળા સમ્યક્દૃષ્ટિ હવનો નાશ કરવાને માટે તેને પોતાને વશ કરવાને માટે પોતે સર્વ શક્તિ પોતેવી પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આ ભવ્ય હવ ક્રિમ થવા છતાપણુ પોતાની સમતા અને શાંતિરૂપી શસ્ત્રોદ્ધાર તે મોહરૂપી રાજાને મારી નાખીને મોક્ષમાં વિરાજમાન થાય છે.

ભાવાર્થ —આ સંસારમાં જેટલાં પ્રાણી છે તે સર્વ આ મોહને વશોભૂત છે. તથા આ મોહને વશોભૂત હોવાથી જ નરકાદિકનાં દુઃખ ભોગવી રહ્યાં છે. કેમકે મોહને લીધેજ આ જીવને ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, મોહને લીધેજ હુર્ષ વિષાદ થાય છે અને મોહને લીધેજ અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પ થાય છે. તથા ક્રિજા ક્રિયાઓથી હુર્ષવિષાદથી અથવા દુષ્ટ સંકલ્પવિકલ્પોથી આ જીવ હિંસાદિક પાપો ઉત્પન્ન કરે છે, અને નરક નિર્ગોદનાં દુઃખ ભોગવે છે. પરંતુ આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળા ભવ્યજીવ આ મોહના સમસ્ત કૃત્યોને સમજે છે અને તેથી તે આ મોહનાં બહુકર્મોમાં ન આવતાં આ ક્રોધાદિક ક્રિયાઓથી, હુર્ષવિષાદથી, અથવા અશુભ સંકલ્પવિકલ્પોથી હુન્નિશાં બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ ભવ્યજીવ ક્રિયાથી બચીને સંતુષ્ટ થતો નથી, પરંતુ પોતાના શુદ્ધ પરિણામોથી અને શુદ્ધાત્મન્ય પરમ શાંતિથી આ મોહરૂપી રાજાનો સર્વથા નાશ કરી મોક્ષરૂપી મહેલમાં જઈ વિરાજમાન થઈ જાય છે. તે મોક્ષરૂપી મહેલમાં મોહરૂપી રાજાની ખીલકલ સત્તા ચાલતી નથી. તેથી તે ભવ્યજીવ ત્યાં અનંતકાળમુધી અનંતસુખનો અનુભવ કરે છે. તેથી ભવ્યજીવે ક્રિયાઓને સર્વથા ત્યાગ કરી, દુષ્ટ સંકલ્પ વિકલ્પોનો પાણુ ત્યાગ કરી અને હુર્ષવિષાદનો પાણુ ત્યાગ કરી, સમતારૂપ પરિણામ રાખવા જોઈએ. તથા પરમ શાંતિ ધારણુ કરવી જોઈએ. જેથી જ્ઞાતી મોક્ષમુખની પ્રાપ્તિ થાય.

હવે પ્રાતઃકાળમાં કરવા યોગ્ય અને ચિંતવન કરવા યોગ્ય વસ્તુ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પ્રાતરુત્થાય કિં કાર્યે કિં ચિન્ત્યં વસ્તુ મે વવ ?

અર્થ—હે સ્વામી ! પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને શું કરવું નોંધ્યો અને કયા પદાર્થનું ચિંતવન કરવું નોંધ્યો તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—પ્રાતશ્ચ ભક્ત્યા ગુરુદેવશાસ્ત્રસુત્યાય નત્વા હૃદિ ચિંતનીયમ્ ।

ત્યક્ત્વા પ્રમાદં વ્રવસ્તુરૂપં સ્થિત્વા પ્રદેશે વિજને વિશુદ્ધે ॥૬૬॥

કુત્રાગતોંહં ગમનીયમસ્તિ કુતસ્તથા કિં કરણીયમસ્તિ ।

દૈદગિવચારેણ સુલ્લપ્દેન વૈરાગ્યવૃદ્ધિશ્ચ ભવેત્સ્વાસિદ્ધિઃ ॥૬૭॥

અર્થ—આ સંસારમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પદાર્થ તો અરિહંતદેવ છે, તેમનાથી કષિત શાસ્ત્ર છે અને નિર્ગુણ ગુરુ છે. તેથી દરેકે લવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તેમને નમસ્કાર કરવા નોંધ્યો. અને કોઈ શુદ્ધ નિર્જનસ્થાનમાં બેસીને તથા સર્વ પ્રકારના પ્રમાદ અને આગસને ત્યજી દહીને પોતાના હૃદયમાં તેમનું ચિંતવન કરવું નોંધ્યો. તે સિવાય દરેક લવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી ચિંતવન કરવું નોંધ્યો કે હું કયાંથી આવ્યો છું, અને મારે કયાં જવાનું છે. તથા આ વખતે મારે કયાં કયાં કાર્યો કરવાનાં છે આવા પ્રકારના વિચાર કરવાથી સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૈરાગ્યરૂપી પરિણામોની વૃદ્ધિ થાય છે અને પોતાના આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ—પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને માંગલિક પદાર્થોનું દર્શન કરવું નોંધ્યો. સંસારભરમાં દેવ, શાસ્ત્ર અને ગુરુ એ સર્વોત્તમ મંગલ પદાર્થ છે અને સર્વોત્તમ શરણુભૂત છે. તેણે પ્રત્યેક લવ્યજીવે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને સૌથી પહેલાં તો તેમને નમસ્કાર કરવો નોંધ્યો તથા તેમનું દર્શન, પૂજન પણ કરવું નોંધ્યો. તથા એજ વખતે કોઈ નિર્જન ગુફામાં બેસીને તેમના ગુણોનું ચિંતવન કરવું નોંધ્યો. તે ઉપરાંત આપણી પહેલાની ગતિઓનું ચિંતવન કરવું નોંધ્યો. હવે મેં શું શું પાપ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને તેથી મને કઈ ગતિ મળી શકે તેનું પણ ચિંતવન કરવું નોંધ્યો. આ સર્વનું ચિંતવન કર્યા પછી

પોતાના કર્તવ્યનું ચિંતવન કરવું જોઈએ. આ ભવ્યજગતું કર્તવ્ય તો સંસારનો ત્યાગ કરવો તથા મોક્ષ તથા મોક્ષનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાં એજ છે. જો આ ભવ્યજગત દિનપ્રતિદિન આ રાજ વિચાર કરે તો તેને જરૂર વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રાપ્ત પછીલ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે અને અંતે મોક્ષરૂપી આત્માની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

હવે એક ગુરુએના પ્રસાદથીજ જીવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રથમ—સદ્ગુરો કૃપયા કિં કિં મન્યો કૌ લભતે વદ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! શ્રેષ્ઠ ગુરુએના પ્રસાદથી કદ કદ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કૃપા કરીને કહે.

તત્ત્વ—કૃપાપ્રસાદાદ્સુવિ સદ્ગુરોશ્ચ વિજ્ઞાનચક્ષુ પ્રકટીભવેદિ ।

તેનૈવ વિજ્ઞાનવિલોચનેન પલ્યાયતેજ્ઞાનતમઃ પ્રવંચઃ ॥૬૮॥

સૂર્યોદયાદેવ તમો યથા હિ જ્ઞાત્વેતિ કાર્યો ગુરુસંગ એવં ।

નિશ્ચીયતે વંતિ તત્તલ્લોકે ન મંતિ લોકા ગુરુબોધશૂન્યાઃ ॥૬૯॥

અર્થ—આ સંસારમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુએની કૃપાથી આ સંસારી જીવોનાં જ્ઞાનરૂપી નેત્ર પ્રગટ થાય છે તથા નેત્રીસેતે સૂર્યના ઉદય થતાંની સાથેજ અધારના સંપૂર્ણ નાશ પામે છે તેવીરીતે તે જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી અજ્ઞાનરૂપી અધારના સમુદ્રનો પાણી નાશ થાય છે. આમ સમજીને ગુરુએનો સમાગમ હમેશાં રાખવો જોઈએ કેનકે ત્રણે લોકમાં એક વાત તો તદ્દન નિશ્ચિત છે કે ગુરુદ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનના આ સંસારીજીવ કદીપણુ જોભાયમાન હોતા નથી.

બાવાર્થ—કોઈકોઈ વખત આપોઆપ ભણવાથી વિદ્યા આવડી જાય છે. પરંતુ એવી વિદ્યા સંદેહચુક્ત હોય છે. કહું છે કે ‘ મંત્રિગૃહિ પરિજ્ઞાનં ગુરુપત્યગ્વર્જિતમ્ ’ અર્થાત્ જો જ્ઞાન ગુરુ સિવાય મેળવવામાં આવેલ હોય છે તેમાં કેટલાય પ્રકારના વહેમ ઉદ્ભવે છે. અથાત્મવિદ્યા તો નિર્વશ્ચ ગુરુએની સેવા કર્યા સિવાય કદીપણુ થતી નથી. તેથી અજ્ઞા-

નરૂપી અધેકારને દૂર કરવા માટે અને આત્મસાનરૂપી નેત્ર પ્રગટ કરવા માટે ઊરૂઝોની સેવા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. ને લોકો ઊરૂઝોની સેવા કરતા નથી અથવા પોતાના ઊરૂઝોને ચાનતા નથી તે ઊરૂઝાર કહેવાય છે. તેથી તે ન તો આ સંસારમાં શોભારૂપદ બને છે અને ન તો ઝોની વિદ્યા પૂર્ણીકૃતે વિકસીત બને છે. વિકસીત ન હોવાથી તે વિદ્યા પૂર્ણીકૃતે આપણાં કાંઈ પણ કરી શકતા નથી. તેથી ઊરૂઝોની સેવા કરવી, ઊરૂઝોને માનવા, તેમના સમાગમ કરવો વગેરે કાંઈ પ્રત્યેક દુવને આત્મ-કલ્યાણ કરવા માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

હવે વિરક્ત યુરૂપોના ભાવો વિષે કહેવામાં આવે છે—

પદ્ય—વિરાગીણાં નરાણાં મો ભાવા મવન્તિ કીદશઃ ॥

અર્થ—હે સ્વામી, વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા યુરૂપોના ભાવ કેવા હોય છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સુન્યાગલબ્ધેવિ ધને ગૃહાદી સુપુણ્યલબ્ધે પ્રિયપુત્રમિન્ને ।

ક્ષેમકરે વાંછિતદેવિ યમ્ય પ્રીતિઃ કલત્રે ન ગજાશ્વરાજ્યે ॥૭૦॥

કિં તસ્ય નિચે ચ પરે પદાર્થે પુત્રે કલત્રે ધનરાણ્યહમ્યે ॥

પ્રીતિઃ કવાચિદ્ગવર્તાત્ લોકે વૈરાગ્યમાર્જા મહિમા જ્ઞપારઃ ॥૭૧॥

અર્થ—ને યુરૂપોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે તે યુરૂપોએ ધન, ધર વગેરે સામગ્રી ન્યાયપૂર્વક પણ પ્રાપ્ત થઈ હોય, વિભૂતિ ઈચ્છાનુસાર ફળ આપવાવાળી અને સુખ આપવાવાળી હોય તો પણ તે સર્વ સામગ્રીઓમાં તેમણે (વૈરાગ્ય માણસોએ) બીલકુલ પ્રેમ-રાગ રાખ્યો. ન જોઈએ તો પણ નિંદનીય અને કુઃખ આપવાવાળા પુત્ર, પૌત્ર, સ્ત્રી, ધન, ભવન વગેરે પરપદાર્થોમાં કેવીરીતે પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે ! અર્થાત્ પરપદાર્થોમાં પ્રેમ કદીપણ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. આ સંસારમાં વિરક્ત યુરૂપની મહિમા અપાર છે.

ભાવાર્થ—વાસ્તવિક વૈરાગ્ય તો તેનેજ કહી શકાય કે જેના ઉત્પન્ન થવા છતાં સુખ આપવાવાળા પદાર્થોમાં કદીપણ રાગ અથવા પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય. ઓછે સુધીકે વિરક્ત પુરૂષ પોતાના શરીર પર પણ મમત્વ રાખતો નથી તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર આદિ પરપદાર્થોમાં રાગ અથવા પ્રેમ કેવીરીતે રાખી શકે ! અર્થાત્ કદીપણ રાખતો નથી તેવીજરીતે વિરક્ત પુરૂષ કુઃખ આપવાવાળા કોઈપણ શત્રુ ઉપર તથા ખોળ કોઈપણ પદાર્થ ઉપર રાગદ્વેષ પણ કરતો નથી. વિરક્ત પુરૂષ રાગદ્વેષ ખતો ત્યાગ કરી સમતાભાવ જ ધારણ કરે છે. સમતા ધારણ કરવાથી તેના મનમાં ખીલકલ વિકાર ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. એને વિકારભાવ ઉત્પન્ન ન થવાથી મનમાં શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે. મન શુદ્ધ હોવાથી કર્મબંધનના અભાવ થાય છે અને ચાલુકાળે કુઃખ આપી રહેલ કર્મોના પણ નાશ થાય છે. આવરીતે સર્વ કર્મોના ક્ષય થવાથી વિરક્ત પુરૂષને મોક્ષની પ્રાપ્તિ જલ્દી થાય છે. તેથી રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી સમતાભાવ ધારણ કરતો તે પ્રત્યેક ભવ્ય જીવનું કર્તવ્ય છે.

હવે વૈરાગ્યથી શું શું પ્રાપ્ત થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વિનયેનૈવ વૈરાગ્યં સ્યાદ્વા ચાન્યદ્ગુરો વદ

અર્થ—હે ગુરો ! આ સંસારમાં વિનયથી ચાલવાથી વૈરાગ્ય જ પ્રાપ્ત થાય છે કે બીજું કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે કૃપા કરીને કહે.

તત્તર—સર્વાર્થસિદ્ધિ પરિણામશુદ્ધિ સ્વાત્માનુભૂતિ સુલ્લશાંતિદાત્રીમ્ ।

વૈરાગ્યબાંધં યતિધર્મસારં સ્વાનંદકન્દં સુલ્લદં સ્વરૂપમ્ ॥૭૨॥

શુધાતુષાદ્વેષકષાયયુક્તં મોક્ષં લભન્તે વિનયાન્વિતાઃ કૌ ।

ધર્મસ્ય દેવસ્ય શિવપ્રદસ્ય જ્ઞાત્વેતિ કાર્યો વિનયો ગુરુણામ્ ॥૭૩॥

અર્થ—આ સંસારમાં દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરોનો વિનય કરવાવાળા પુરૂષો સમસ્ત પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ કરવાવાળી પરિણામોની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય છે, યથાર્થ સુખશાંતિ આપવાવાળી પોતાના આત્માની અનુભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, સુનિયોના ધર્મના સારભૂત

વૈરાગ્યસહિત આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અનંતસુખ આપવાવાળા અને પોતાના ચિદાનંદમાં મગ્ન કરાવવાળાનું આત્મમાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ભૂખ, તૃષ્ણ, રાગ, દેષ, ક્રોધ, મત્સર વગેરે સમસ્ત વિકારોથી રહિત ઓક્ષિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. આમ સર્વ બાબત સમજીને ઓક્ષ આપવાવાળા દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરૂતો તથા અહિંસામય ધર્મનો હુમેશાં વિનય કરવો જોઈએ.

ભઃવાર્થ—જે પુરૂષ ભગવાન અરહંત દેવનું શ્રદ્ધાન કરે છે, તેમણે કહેલ ધર્મ અથવા શાસ્ત્ર પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે તથા નિર્વ્રેથ ગુરૂઓનું શ્રદ્ધાન કરે છે, તે પુરૂષ તેમના વિનય કરી શકે છે. ગુણોમાં શ્રદ્ધા રાખવા છતાં પણ તે ગુણોને ધારણ કરવાની તીવ્ર લાલસા હોવાથી ન વિનય થઈ શકે છે. તથા એવી અવસ્થામાં શાસ્ત્ર તથા ગુરૂઓનો વિનય કરવાથી પાપ કર્યોના ક્ષય થાય છે, અને પુણ્યકર્મનો પ્રાપ્ત થાય છે. તદુપરાંત બ્યારે તે ગુણોને જે કોઈ પુરૂષ પોતે જ અપનાવે છે ધારણ કરે છે તો તેના પરિણામોમાં શુદ્ધતા એની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાત્માનુભૂતિ ગુણ પ્રગટ થાય છે અને અનુક્રમે ઓક્ષિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી દેવ, ગુરૂ, શાસ્ત્રનો વિનય કરવો તે પ્રત્યેક ભવ્યજીવનું કર્તવ્ય છે.

હવે વાત્સલ્ય ભાવોનો અહિંમા કહેવાય છે—

પદ્ય - વાત્સલ્યેન વિના સ્વામિન્ વૈરાગ્યં સફલં ન વા ।

અર્થ—હું સ્વામી, વાત્સલ્યભાવ વિના વૈરાગ્ય સફળ બને છે કે નહિ ?

વત્તા—જનં સમાને સ્વમતસ્થિતે ચ મુસાધુર્વર્ગે વ્રતશીલતુલ્યે ।

ધર્મમંચારે સ્વહિતે ચ લગ્ને દક્ષે સવા મોક્ષપદપ્રદાને ॥૭૪॥

વાત્સલ્યભાવઃ સુલ્લદો પ્રમાદાત્ ભવત્યા સદા યઃ ક્રિયતે ન મૃદઃ ॥

વૈરાગ્યબોધી વિફલો હિ તેષાં જ્ઞાતેતિ પૂર્વોક્તવિધિર્વિધેયઃ ॥૭૫॥

અર્થ—જે અગાની પુરૂષ પ્રમાદવશાત્ પોતાના મતમાં અથવા નૈનધર્મમાં સ્થિર રહેવાવાળા સાધર્મી શ્રાવક ભાઈ ઉપર વાત્સલ્યભાવ ધારણ કરતો નથી, અથવા જેનાં વ્રત, શીલ, તપ, ભાવ વગેરે પોતાના જેવાં છે તેવા સાધુ ઉપર ભક્તિ-

બોધામૃતૈર્વામયદાનયોગાત્ ક્ત્વાભવત્ત્વં પ્રિયમાણંન ।

वैराग्यरत्नं विमलं हि तेषां ज्ञात्वेति पाल्या स्वदयान्यजन्तोः ॥७७॥

સાર

અર્થ—પોતાના આત્મામાં લીન રહેવાવાળા અને પોતાના આત્મજન્ય અર્થીદ્રિય સુખમાં તૃપ્ત રહેવાવાળા જે ભવ્યછવ સર્ગમોક્ષ આપવાવાળી પોતાના આત્માની દયા પાલન કરે છે અથવા ખીબા છંવોના પ્રાણોની રક્ષા કરીને તેમના સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની વૃદ્ધિ કરીને અથવા મોક્ષરૂપી અમૃત દ્વારા તેમને અભયદાન આપીને અથવા અન્ન-વસ્ત્ર આપીને અથવા પ્રિય હિતમિત વચન બોલીને અન્ય છત્રો ઉપર દયા કરે છે, તેજ પુરુષનું વૈરાગ્યરૂપી રત્ન નિર્મળ બને છે. આમ સમજીને પ્રત્યેક ભવ્યછવે પોતાના આત્માની દયા કરવી જોઈએ અને સાથે સાથે પરછવોની પણ દયા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—જે પુરુષ અનેક પ્રકારના પાપો કરીને પોતાના આત્માને નરક નિગોદમાં ફેંકે છે તે પુરુષ આત્મસ્થાતક કહેવાય છે. કેમકે ઘાત કરવાથી કોકેજ નાર દુઃખ થાય છે પરંતુ પાપકર્મોના ઉદયથી નરક નિગોદમાં અસંખ્યાત દુઃખ અસંખ્યાત વર્ષમુદ્રા મોગવવાં પડે છે. તેથી કહેવું જોઈએ કે પાપરૂપ કાર્ય કરવું તે પોતાના આત્માના ઘાત કરવા કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે. તેથી પોતાના આત્માને તે પાપરૂપ કાર્યથી ખયાલરૂપે અથવા પોતાનાં આત્માને મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવો એજ આત્માની દયાનું પાલન કહેવાય. તેથીજ આ શ્લોકમાં સ્વદયાનું વિશેષણ સર્ગમોક્ષ આપવાવાળી આપવામાં આવ્યું છે અને તે દયાનું પાલન કરવાવાળાનું વિશેષણ પોતપોતાના આત્મામાં લીન રહેવાવાળા અથવા આત્મજન્ય સુખમાં તૃપ્ત રહેવાવાળા આપવામાં આવ્યું છે. જે પુરુષ પોતાના આત્મામાં લીન રહી શકે છે તે પુરુષ પોતાને પાપરૂપ કાર્યોમાંથી ખયાલીને મોક્ષમાર્ગ ઉપર લાવી શકે છે—મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત બનાવી શકે છે. તદુપરાંત આ પ્રકારના ભવ્યછવે પોતાની આત્માની દયા પાલન કરવા માટે અન્ય છત્રો ઉપર પણ દયા રાખવી આવશ્યક છે. અન્ય છત્રોની રક્ષા વસ્ત્ર અન્ન વગેરે આપીને થઈ શકે છે. હિતમિત વચનથી પણ થઈ શકે છે, અભયદાનથી પણ થઈ શકે છે અને તેમના રત્નત્રય ધર્મને (ગુણને) વધારીને પણ થઈ શકે છે. જે પુરુષ આમ સ્વદયા અને પરદયા યોગ્ય રીતે પાળે છે તેના વૈરાગ્ય અવસ્થા નિર્મળ

હોતો જાહેર. એમાં કોશભાવ પણું સંદેહ નથી. તેથી એની સ્વધ્યા તથા પરધ્યાનું પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પાલન કરવું જોઈએ. હવે વૈરાગ્યનો દૃઢતાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન —કર્મણા કેન સંતિષ્ઠે વૈરાગ્યં શુદ્ધચેતસિ ।

અર્થ —હે સ્વામી ! શું કરવાથી આ વૈરાગ્ય શુદ્ધ હૃદયમાં દૃઢ રહી શકે ?

उत्तर-रागादिभावकर्मभूयो मोहादिद्रव्यकर्मणः । देहादिकर्मणोऽप्यात्मा भिन्नश्चिन्हेन सर्वदा ॥७८॥

દક્ષિણાદુત્તરો લોકે પૂર્વતઃ પશ્ચિમો યથા । જ્ઞાત્વેતિ શુદ્ધચિદ્રૂપે તિષ્ઠેદ્ યઃ પરમાત્મનિ ॥૭૯॥

તસ્ય સ્યાત્સફલં જન્મ વૈરાગ્યં મોક્ષસાધકમ્ । જ્ઞાત્વેતિ સ્વાત્મશુદ્ધ્યર્થં યતન્તાં મઠ્યશંઘવાઃ ૮૦

અર્થ —જેવીરીતે દક્ષિણ દિશાથી ઉત્તર દિશા તદ્દન જુદીજ છે અને પૂર્વ દિશાથી પશ્ચિમ દિશા તદ્દન જુદીજ છે તેવીરીતે આત્મા મોહનોંય આદિ દ્રવ્ય કર્મોથી તદ્દન અલગ છે તથા શરીરાદિક નોકર્મથી તદ્દન અલગજ છે, આત્માની આ લિખતા તેના મોનાદિક યુગ્મોથી અથવા મોનદર્શનરૂપ લક્ષણોથી આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. એમ સમજીને જે ભવ્ય જીવ પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદમય પરમાત્મામાં લીન રહે છે તેના જન્મ આ સંસારમાં સંદર્ભ થયા એમ કહેવાય આમ સમજીને ભવ્ય જીવોએ પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવા માટે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સાવાર્થ —ન્યાં મુદ્ધી આ આત્મા રાગદ્વેષને વશીભૂત હોય છે અથવા મોનાવરણાદિ આઠ કર્મોને આધીન હોવાથી ક્ષિત્તિ અનિષ્ઠ પદાર્થો ઉપર રાગદ્વેષ કરે છે, અથવા શરીર ઉપર મમતા રાગિ છે ત્યાંમુદ્ધી તેનો વૈરાગ્ય દૃઢ બની શકતોજ નથી. ન્યારે આ આત્મા આ રાગદ્વેષાદિકને અથવા કર્મોને અને શરીરને આત્માથી તદ્દન અલગ માની લે છે તથા આત્માને આ સર્વેથી લિખ માને છે, મોન, દર્શન વગેરે લક્ષણોથી તેનું સ્વરૂપ કર્મોદિકથી લિખ માન છે અને એમ માન્યા પછી પોતાના આત્માને પરપદાર્થોમાં લીન થવા ન દેતાં ફક્ત પોતાના આત્મામાંજ લીન થવા દઈ સમસ્ત રાગદ્વેષ અથવા ચિત્તરોને દૂર કરી

આત્માને શુદ્ધ બનાવી દે છે ત્યારે તેનો વૈરાગ્ય શાશ્વત રિથર રહે છે અને તેના પુણ્યનો જન્મ સાર્થક મનાય છે. કેમકે જે જન્મ ધારણ કરી આ આત્મા પોતાનું કલ્યાણ કરી લે તેજ જન્મ સાર્થક માનવો જાહેર. તેથી સમસ્ત ભવ્યજીવોએ રાગદ્વેષાદિકે વિકસેને દૂર કરી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જાહેર. એજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

હવે મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ વિચાર બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કિં કિં વિચારણીયં કૌ સ્વામિન મે વદ સામ્પ્રતમ્ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! આ સંસારમાં શું શું વિચાર કરવા જાહેર તે કૃપા કરીને કહે.

વત્તર—વિશ્વસ્વરૂપં વિવિધપ્રકારં કાયસ્વરૂપં વિપરીતરૂપમ્ ।

ચિત્રં વિચિત્રં ભયદં સદૈયમસ્યત્ર લોકે ક્ષણદૃષ્ટનષ્ટમ્ ॥૮૧॥

જ્ઞાત્વા તયોદુઃસ્વમયં સ્વભાવ સ્વપ્નેપિ રાગો ન કદાપિ કાર્યઃ ।

વૈરાગ્યબોધાદિવિવર્દનાર્થં પૂર્વોક્તરીત્યેવ વિચારણીયમ્ ॥૮૨॥

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં સંસારનાં તેમજ શરીરનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથીજ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. આ સંસાર અનેક પ્રકારનાં કૃષ્ણો તેમજ વિપત્તિઓથી ભરપૂર છે એમાં અનેક પ્રકારનો ચિત્રવિચિત્રતા માણુમ પડે છે. આજ ને આપણા પિતા છે તે આવતી કાલે મરીને આપણા પુત્ર તરીકે જન્મ લે છે. આજ ને ધર્મપત્ની છે તે આવતી કાલે મરીને આપણી એન અને છે અથવા પુત્રી બની જાય છે. અરે ! એટલે મુશી કે પોતે મરીને પોતાના પુત્ર તરીકે જન્મ લે છે. તે ઉપરાંત દેખતાં દેખતાં તો આ સંસાર નષ્ટ થઈ જાય છે. માતા, પિતા પુત્ર, ભાઈબંધુ વગેરેનો સંયોગ તો માત્ર વિજળીની માફક ચમળ છે. તેમના કોઈ નિશ્ચિત સમય નથી. જેમને આ ને સંયોગ છે તેમનો આવતી કાલે વિયોગ થવું થાય છે. આજ ને ધનવાન છે તે કાલે રૂકે થઈ જાય છે. આ ને વિચારવાથી આ સંસારની અનિત્યતા સહેલાઈથી માણુમ પડે છે.

તદુપરાંત સર્વ કોઈને પોતાપોતાના પ્રમાણમાં ભય છે. કોઈને રાજ્યનો ભય છે, કોઈને માતાપિતાનો ભય છે, કોઈને રોગોને ભય છે, કોઈને યોગેનો ભય છે, કોઈને શત્રુઓનો ભય છે, કોઈને આ લોક તેમજ પરલોકનો ભય છે, આ સંસારમાં કોઈ પાણુ છવ નિભય નથી. આમ આ સંસારનું સ્વરૂપ જાણીને કોઈપણુ છવ કોઈપણુ છવ ઉપર તેમજ વસ્તુ ઉપર રાગ અથવા મોહ રાખવો ન જોઈએ.

ભાવાર્થ—આવીરિતે શરીરનું સ્વરૂપ પાણુ દુઃખમયજ છે. આ શરીર અનેક રોગોથી ઘેરાયેલું છે, મળમૂત્રથી ભરપૂર છે, હાડકા, માંસ, લોહી, પર વગેરે અત્યંત દૃષ્ટિન પદાર્થોનું બનેલું છે, અત્યંત કૃત્તન અને અપવિત્ર છે. જો આ શરીરના દેખાતા મુંદરમાં મુંદર ભાગને કિતરાનીને અંદરના ભાગમાં જોવામાં આવે તો કોઈપણુ મનુષ્ય તેને જોઈ શકતો નથી. તદુપરાંત તે કાણુબંધુર છે. હાલ છે પરંતુ કાણુવારમાંજ નહ પામે છે. એનો બિશ્વલ ભયોસો નથી. આમ સમજીને આ શરીર ઉપર કદી રાગ અથવા પ્રેમ કરવો ન જોઈએ. આ શરીર અને સંસાર એ બંનેના સ્વભાવ જોવા મુંદર અને મુખદાયી આપણુ માનીએ છીએ તેવો નથી પરંતુ તેથી તદન વિપરીત છે. બંનેના સ્વભાવ દુઃખ આપવાનો છે. આમ બંનેના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી સ્વપ્નમાં પાણુ તેમના ઉપર રાગ કરવો ન જોઈએ. દરેક ભયંજનોએ પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે અને જ્ઞાનની પાણુ વૃદ્ધિ માટે ઉપર મુજબ સંસાર તેમજ શરીરના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરતા રહેવું જોઈએ. આમ ચિંતવન કરવાથી જ્ઞાન તેમજ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. આત્માના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને જલ્દી જોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે એમ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—જ્ઞાનવૈરાગ્યશૂન્યસ્ય ક્રિયા સ્યાત્ કીદૃશી વદ ।

હુ ભગવાન્ ! જે પુરુષ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિહોણો છે તેની સર્વ ક્રિયાઓ કેવી હોય છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—જ્ઞાનવૈરાગ્યશૂન્યસ્ય ક્રિયાકાણ્ડો જપસ્તપઃ । ધ્યાનાધ્યયનમૌનાદિ વૃથા સ્યાહિંગધારણમ્ ૮૩
જ્ઞાત્વેતિ જ્ઞાનવૈરાગ્યં ન વિના લિંગધારણમ્ । કાર્યં ન નિષ્ફલં ધ્યાનં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રધારિણા ૮૪

અર્થ—જે પુરુષ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય વિહિણો છે તેનાં સમસ્ત ક્રિયાકાંડ વ્યર્થ છે. જપ, તપ, ધ્યાન, અંથ્યયન, અને મૌનધારણાવિધિ વગેરે સમસ્ત કાર્ય વ્યર્થ છે, તથા દીક્ષા લઇને પ્રજ્ઞાચારી અથવા મુક્તિ થકું અથવા નિઝે અનિ થકું વગેરે સમસ્ત ક્રિયા પણ વ્યર્થ છે. આમ સમજને આ છઠ્ઠા અધ્યાયની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી કદીપણુ નિઝે મુનિ અવસ્થા લેવી ન જોઈએ. અથવા મુક્તિ અથવા પ્રજ્ઞાચારી પણ ખનડું ન જોઈએ તથા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના બહુ-કાર પુરુષ જ્ઞાન વૈરાગ્ય સિવાય નિષ્કળ ધ્યાન પણ ધરવું ન જોઈએ.

ભાવાર્થ—જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ આત્મિકજ્ઞાન સમજવું જોઈએ. કેમકે આત્મજ્ઞાન થયા સિવાયનું સમસ્ત જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. તથા મિથ્યાજ્ઞાન સંસારમાં કુખાડનાર છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળું તો માત્ર આત્મજ્ઞાનજ છે. જ્યાંસુધી આ છઠ્ઠા પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણેતો નથી ત્યાંસુધી તે પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતો નથી. તેથી આત્મકલ્યાણ કરવા માટે આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનની આવશ્યકતા પડે છે. જ્યારે આ છઠ્ઠા આત્માનું સ્વરૂપ સમજ લે છે ત્યારે તે શરીરાદિક પરપદાર્થો ઉપર અવશ્ય ઉદ્ભવીત બાવ સેવે છે, અને તેના ઉપરથી મમતા-મમત્વ લાવ છોડી દહને આત્મ સ્વભાવમાં લીન બને છે. આવી અવસ્થામાં જ્યારે તે જિનેશ્વર પૂજ, પાત્રદાન, ધર્મશ્યાન વગેરે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે સર્વ ક્રિયા સફળ મનાય છે. આત્મામાં લીન હોવા છતાંપણુ આ છઠ્ઠા ધ્યાન ધરી શકે છે, અંધ-યન કરી શકે છે, મૌન ધારણુ કરી શકે છે અને નિઝે મુનિ અવસ્થા ધારણુ કરી તેમનો સમસ્ત ક્રિયાઓનું યથાર્થ રીતે પાલન કરી શકે છે. આત્મજ્ઞાન સિવાય તેમજ આ શરોશદિક પદાર્થો ઉપરથી મમત્વભાવ છોડ્યા સિવાય કદીપણુ જિનેશ્વરપ ધારણુ કરી શકતું નથી. અને જપ, તપ, ધ્યાન વગેરે ક્રિયાઓ પણ થઈ શકતી નથી. તેથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માણવાના પુરુષોએ પણ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો જોઈએ. કેમકે આત્મજ્ઞાનની સાથેજ યથાર્થ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાયનાં તેમાં ધ્યાન, અંથ્યયન વગેરે સમસ્ત ક્રિયાઓ વ્યર્થ છે. અથવા જિનેશ્વર દીક્ષા ધારણુ કરવી અથવા વર્ણી, મુક્તિ વગેરે થકું પણ વ્યર્થ છે. તેથી બુદ્ધિમાનોએ એવાં અર્થે વિનાનાં (વ્યર્થ) કાર્ય કદીપણુ ન કરવાં જોઈએ.

હવે યુનિયોની વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ વિષે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—વૈરાગ્ય વર્દતે સ્વામિન્ કસ્મિન્ જીવે ગુરો વદ ।

અર્થ—હે ગુરુદેવ ! આ વૈરાગ્ય કયા જીવોમાં વધતો રહે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સર્વસંગબહિર્ભૂતે શાશ્વમિત્રસમાનકે । માનાપમાનમુક્તે હિ દેહમાત્રપરિગ્રહે ॥૮૫॥

સાધૌ સ્વાધક ધીરે વૈરાગ્ય વર્દતે વરમ્ । પૂર્વોક્તધર્મબાબે ન વંચકે ભેષમાત્રકે ॥૮૬॥

અર્થ—જે યુનિ બાહ્ય અને અલ્પંતર સમસ્ત યોનીસ પરિગ્રહથી રહિત હોય છે, જે શુભિક્રમાં સમાન ભાવ ધારણ કરે છે, જે માન અપમાન બંનેથી સર્વથા રહિત હોય છે, જેમનો પાસે શરીર માત્રજ પરિગ્રહ છે શરીર સિવાય બીજા કોઈ પણ પરિગ્રહ નથી, જે પોતાના આત્માની સિદ્ધિમાં હમેશાં લીન રહે છે અને જે અત્યંત ધીરવાર હોય છે એવા યુનિરાજ્ઞના શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. જે સાધુઓમાં પૂર્વોક્ત ધર્મ [ગુણ] હોતા નથી અને જે ફક્ત વેષ ધારણ કરી ફક્ત સંસારને ડગે છે તેવા સાધુઓમાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અથવા વૈરાગ્યનું સ્થાન કદીપણ હોઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ—વીતરાગતાજ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિનું કારણ છે. જ્યાં જ્યાં વીતરાગતા છે ત્યાં ત્યાં પરિગ્રહનો ત્યાગ હોય છે સમતાભાવ હોય છે અને મોહ, મદ, માયા, કામ વગેરે સમસ્ત વિકારોના ત્યાગ હોય છે. તેવી જ્યાં વીતરાગતા છે ત્યાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જ્યાં વાસ્તવિક વીતરાગતા નથી, સમતાભાવ નથી, પરિગ્રહોનો ત્યાગ નથી આત્મકથાણુ કરવાની કૃચ્છા નથી, તથા જ્યાં ફક્ત શરીર અને ઈન્દ્રીઓને પોષવાની લાલસા રહે છે ત્યાં વૈરાગ્ય બીલકુલ સંભવી શકતો નથી—ટકી શકતો પણ નથી. જો એવા પુરુષને કદાચિત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો ફક્ત સ્પર્શાન વૈરાગ્યજન ઉત્પન્ન થાય છે અને ફક્ત અદ્ય સમય માટેજ રહે છે. શાશ્વત ટકી શકતો નથી. એટલી વાત તો તદ્દન સત્ય છે કે વૈરાગ્ય સિવાય આત્માનું કથાણુ બીલકુલ થઈ શકતું નથી. તેથી ભવ્ય જીવોએ આત્મકથાણુ કરવા માટે વૈરાગ્ય ધારણ કરી સમસ્ત પરિગ્રહોનો ત્યાગ કરી

દેવો જોઈએ. સમસ્ત ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોમાં સમતાભાવ ધારણ કરેલા જોઈએ. અને આવીશીતે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરી આત્મ-કલ્યાણ કરી લેવું જોઈએ. આજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

હવે વૈરાગી પુરૂષના રહેવાના સ્થાન વિષે કહેવામાં આવે છે—

પદ્મ—ક વૈરાગ્યાભિલાષી ઓ નિષ્કેલેવ ગુરો વદ ।

અર્થ—હે સ્વામી ! વૈરાગ્ય ધારણ કરવાની ઈચ્છાવાળા પુરૂષે કર્યા રહેવું જોઈએ અને કર્યા નહિ તે કૃપા કરીને કહે.

उत्तर—यस्मिन् प्रदेशे स्वमुखस्य हानिः स्वराज्यलक्ष्मीश्च पराश्रिता स्यात् ।

भवेत्तथा संयमरत्नलोपो वैराग्यहानिरतिरागवृद्धिः ॥८७॥

स्वमेपि तस्मिन् वसेत्प्रदेशे संसारभीहः स्वपदानुरागी ।

वसेत्सदा यत्र निजात्मशुद्धिः स्वराज्यलक्ष्मीश्च भवेत्स्वदासी ॥८८॥

અર્થ—જે સ્થાન ઉપર રહેવાથી પોતાના આત્મજન્ય અતીક્રિય મુખની હાની થતી હોય, જ્યાં રહેવાથી પોતાનો આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી પરાધીન થઈ જતી હોય, જ્યાં રહેવાથી સંયમલક્ષ્મી રત્નના લોપ થતી હોય, જ્યાં રહેવાથી વૈરાગ્યની હાની થતી હોય અને જ્યાં રહેવાથી રાગાદિક વિદારોનો વૃદ્ધિ થતી હોય એવા સ્થાનોમાં સ્વને પણ રહેવું ન જોઈએ. જે પુરૂષ આ જન્મભરણરૂપી સંસારથી હુમેશાં ભયભીત રહે છે અને જે પોતાના આત્મા ઉપરજ અનુરાગ રાખે છે એવા ભવ્યશૃંગેએ જ્યાં રહેવાયા આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય, અને જ્યાં રહેવાયા પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી પોતાની ધાસી થઈને રહે એવાજ સ્થાનમાં હુમેશાં રહેવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—જ્યાં રાગદ્વેષ વધારવાનાં સાધન હોય, જ્યાં ગાનતાન વગેરે આનંદના સાધન હોય, જ્યાં અસંયમી દુષ્ટ, રહેજી વગેરે લોકો રહેતા હોય, જ્યાં અવરજવર વધુ રહેતા હોય, જ્યાં ક્રોધન ક્રોધ પ્રકારે કલબલ થતી હોય, જ્યાં ઇન્દ્રિય

અને મનને લોભાવનાર વસ્તુ હોય, જ્યાં યુક્ત થતું હોય, જ્યાં લક્ષ્ય અલક્ષ્યનો વિચાર પણ ન હોય, જ્યાં સદાચાર ન હોય જ્યાં લિનલય ન હોય, જ્યાં સંયમ પાળવાવાળા શ્રાવક અને મુનિ ન હોય, અને જ્યાં ધર્મની વૃદ્ધિનાં સાધન ન હોય એવા સ્થાનોમાં વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરોએએ કદીપણ રહેવું ન જોઈએ. વિરક્ત પુરોએએ તો એવા એકાંત સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ કે જ્યાં ધ્યાન અને અધ્યયન થઈ શકે. કેમકે ધ્યાન અને અધ્યયનથીજ આત્માની શુદ્ધતા થઈ શકે છે. તથા ધ્યાનથીજ આત્માની પરમ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

હવે મુનિજન બીજા પાસેથી શું ગ્રહણ કરી શકે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — વૈરાગ્યનિષ્ઠસાધુઃ કિં પરાદ્ગૃહ્ણતિ મં વદ ।

ઉચ્ચતમ વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા સાધુ બીજા પાસેથી શું ગ્રહણ કરે છે તે કૃપા કરીને હે ગુરો ! આપ કહેા.

ઉત્તર—કેવલમન્નમાત્રં ચ પ્રાસુકં વિધિનાર્પિતમ્ । તદપિ તનુસ્થિત્યર્થં ગૃહ્ણતિ ધ્યાનવર્દકમ્ ॥૮૧॥
નૈવાક્ષસૌખ્યહેતોશ્ચ તનુ સૌંદર્યહેતવૈ । જ્ઞાત્વેતિ નિર્મમઃ સન્ હિ સ્વરાજ્યં સુલ્લલ્લ કુરુ ॥૯૦॥

અર્થ—મુનિવર્ગ વ્રતી શ્રાવકોપાસેથી ફક્ત અન્ન ગ્રહણ કરે છે. અને તે પણ પ્રાસુકજ અને વિધિપૂર્વક આપવામાં આવે તોજ. તેઓ આહાર પણ શરીરને દૃઢ રાખી શરીરથી ધ્યાન અધ્યયન થઈ શકે તેટલા માટેજ લે છે. નહિ કે શરીરને હૃષ્ટગુણ બતાવવા માટે. મુનિવર્ગ ઇન્દ્રીઓના મુખને માટે અથવા શરીરની મુંઠરાતને માટે આહાર લેતા નથી. આમ સમજને દરેકે ભવ્ય છવોએ પોતાના શરીર ઉપરથી મમત્વનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માની શુદ્ધતારૂપી સ્વરાજ્યલક્ષ્મી મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો જોઈએ.

ભાવાર્થ—મુનિલોક શરીર ઉપર મમત્વ રાખતા નથી તો પછી બોજનપર તો મમત્વ કેવીરીતે રાખી શકે. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે તે શરીરની મુંઠરાતને માટે કદીપણ આહાર લેતા નથી. બ્યારે તેમને શરીર ઉપર મમત્વ નથી તો પછી તેમને ઇન્દ્રીઓના વિષયોની લાલસા તો કેવીરીતે હેઇ શકે ! આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે મુનિલોક ઇન્દ્રીઓને તૃપ્ત કરવા

માટે અથવા શરીરને હુષ્કાળ પાનાવવા માટે આહાર લેતા નથી. પરંતુ એવી અવસ્થામાં ઝીક્ર પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે તેઓ આહાર શા માટે લે છે ? તેના ઉત્તર એવો છે કે આ આત્માની સાથે અનંતાનંત કળથી કર્મો લાગેલા હોય છે તથા કર્મોના ક્ષય વ્રત, તપ તથા ધ્યાન સિવાય કદીપણુ થઈ શકતો નથી. તેથી કર્મોના ક્ષય કરવા માટે ધ્યાન ધરવું જોઈએ. તથા તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ. હવે શરીર સિવાય ધ્યાન તથા તપશ્ચરણ પાણુ થઈ શકતાં નથી. અને આહાર સિવાય શરીર પાણુ ટકી શકતું નથી. આથી પરમ વીતરાગ મુનિરાજ આ શરી દ્વારા તપશ્ચરણ પાણુ થઈ શકતાં વૃદ્ધિને માટેજ આહાર ગ્રહણુ કરે છે. અને તે પાણુ નવધાભક્તિયુક્ત બ્રહ્મ અંતરાય અને દેહાલીસ દોષો ટાળીને મળે તેજ લે છે. નહિ તો નહિ. તેથી દરેક ભવ્યજીવે પોતાના શરીર પરથી મમત્વ છોડી દઈને આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવા છતાં આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી તેનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સર્વસંગપરિત્યાગી કિં ન ત્યજતિ મોજનમ્ ? ।

અર્થ—હું સ્વામિન્ ! મુનિજન સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ તે બોજનનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી તે કૃપા કરીને કહે.

ત્વચ-ન ગૃહ્ણતિ યદિ શબ્દં તર્હિ વેદહો વિનશ્યતિ પૂર્વકર્મરિપ્યતૈઃ શૌવાજ્ઞમમૃત્યુઃ પુનઃ પુનઃ ॥૯૧॥

અર્થ—હિ તનુસ્થિત્યર્થં તનુઃ સ્યાદ્ધ્યાનવૃદ્ધયૈ । સર્વકર્મવિનાશાર્થં ધ્યાનં સ્યાન્ન્યાયસંગતમ્ ॥૯૨॥

અર્થ—જો મુનિજન અત્ર ગ્રહણુ નહિ કરે તો તેમનું શરીર અવશ્ય નાશ પામે. તથા શરીરના નાશ પામવાથી પહેલાનાં સંચિત કર્મો તેમને તેમ રહી બંધ અને કર્મોની સ્થિતિ તેવી રહેવાથી તેનું કળ ભોગવવા માટે વારવાર જન્મમરણના ફેરામાં સંડોવાવું પડે. જો મુનિરાજ બોજન લે છે તો શરીરની સ્થિતિ સારી તેવી રહે છે. અને શરીરની સ્થિતિ આવી રહેવાથી ધ્યાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને ધ્યાનથી સમસ્ત કર્મોના નાશ થાય છે. આ બાબત સર્વશે સત્ય છે તેથીજ મુનિરાજ આહાર ગ્રહણુ કરે છે.

ભાવાર્થ—મુનિશન શરીર ઉપર બીલકુલ મમત્વ રાખતા નથી આ બાબત નિશ્ચિત છે. શરીર ઉપર મમત્વ ન રાખવાથી તેઓ આહારના પાણુ સર્વથા લાગ કરી શકે છે. પરંતુ આહારના સર્વથા લાગ કરવાથી શરીર ચોખ્ખા રહેતિ પર રહી શકતું નથી. અને તદ્દરસ્ત શરીર સિવાય ધર્મધ્યાન પાણુ થઈ શકતું નથી. અને ધ્યાન તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સિવાય કર્મોના નાશ ક્ષય થતો નથી. તેથી જોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળા પુરુષોને કર્મોના નાશ કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. કર્મોના નાશ માટે જ્ઞાન તથા જ્ઞાનની આવશ્યકતા પડે છે અને શરીરને માટે આહારની આવશ્યકતા પડે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન તથા ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટેજ મુનિશન આહાર ગ્રહણ કરે છે. આહાર લેવાને માટે તેખનો બોક્ષ હેતુ હોઈ શકતોજ નથી.

હવે વિરક્ત બુદ્ધિ કોની થાય છે તે કહેવાય છે—

પ્રશ્ન—સુબુદ્ધિઃ ચિરતિઃ કેષાં શંસનીયા ગુરો વદ ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! વિરક્ત બુદ્ધિ કોની પ્રશંસનીય ગણાય છે તે કૃપા કર ને કહે.

ઉત્તર—સ્વાનન્દસામ્રાજ્યપદં પવિત્રે કર્તું નિનાસં સ્વરસસ્યપાનમ્ ।

હતું યતન્તે વિષમં કષાયં બહિઃ પ્રવૃત્તિં ભયદાં સદા યે ॥૧૩॥

તૈષાં ભવેદેવ નિજાશ્રિતાનાં પ્રશંસનીયા ચિરતિઃ સુબુદ્ધિઃ ॥

જ્ઞાત્વેતિ મન્યૈઃ પરિપાલનીયા પૂર્વોક્તરીતિઃ સુભશાંતિદાત્રી ॥૧૪॥

અર્થ—જે લગ્નગ્રવ પોતાના વિદ્યનંદરૂપી પવિત્ર સામ્રાજ્યપદમાં નિવાસ કરવા માટે હુમેશાં પ્રયત્ન કરે છે, પોતાના આત્મન્ય અતીન્દ્રિય સુખનું આસ્વાદન કરવાને પ્રયત્ન કરે છે તથા વિષય અને કષાયોનો લાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અનેક પ્રકારે ભય ઉત્પન્ન કરાવવાળી પોતાની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો લાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જે હુમેશાં પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં લીન રહે છે એવા લગ્નગ્રવોનો સુબુદ્ધિ અને લાગ બંને પ્રશંસનીય મનાય છે. જોમ સમજીને સમસ્ત લગ્નગ્રવોને સુખ અને શાંતિ આપવાવાળાં પૂર્વોક્ત કાર્યો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—આંસુધી આ છવ વિષય કષાયોનો ત્યાગ કરતો નથી અને તે વિષય કષાયોને આંધીન રહેવાવાળી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરતો નથી ત્યાંસુધી આ છવ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ વિના અતીન્દ્રિય સુખનો આનંદ અથવા અનુભવ મળી શકતો નથી. અને પોતાના આત્મિક અનુભવ સિવાય મુશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી, નથી અને મુશુદ્ધિ વિના યથાર્થ ત્યાગ પણ થઈ શકતો નથી. તેથી જે કુરૂષ પોતાના આત્માનું હિત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, આત્મામાં અનંત સુખ અને શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેણે પ્રથમ વિષય કષાયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને પછી અનુક્રમે બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી પોતાના શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે ભવ્યજીવને પોતાના આત્માનો અનુભવ થઈ જાય છે તે જીવોને શરીર આદિ પરપદાર્થોનું પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય છે. તેથી પરપદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી છવ તેનો પણ ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને અનુક્રમે ત્યાગ કરી પોતાના આત્માને સમ્યજ્ઞાનમય બનાવી દે છે. ખસ ખરેખર ! તેનો તે ત્યાગ તથા તે પ્રકારની મુશુદ્ધિ આ સંસારમાં પ્રશંસનીય મનાય છે. તેથી મોક્ષની ઈચ્છા કરવાવાળા જીવે આનીજ પ્રશંસનીય મુશુદ્ધિ રાખવી જોઈએ જેથી જલ્દી તેને અનંતસુખની પ્રાપ્તિ થાય.

હવે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાયનું સુનિપથ્ય વ્યર્થ છે એમ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વૈરાગ્યબોધહીનશ્ચ સુનિર્માતિ ન વા ક્વચિત્ ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાય મુનિ કોઈ સ્થળે શોભાયમાન હોય છે કે નહિ તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સંસારસતાપવિનાશકેન વૈરાગ્યબોધેન શિવપ્રદેન ।

વિના મુનીનાં ન ચ ભાતિ વેષો વપુશ્ચ વાણી ન વૃજન્મ તેષામ્ ॥૯૫॥

ક્રિયાકલાપોપિ જપસ્તપશ્ચ કૃથા ભવેત્સંયમધારણાદિઃ ।

જ્ઞાત્વેતિ નિત્યં પરિવર્દનીયૌ વૈરાગ્યબોધૌ નિજન્મસારૌ ॥૯૬॥

અર્થ—અનિરાજોનો ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનરૂપી સમ્યજ્ઞાન સંસારના સમસ્ત સંતોષોનો નાશ કરવાવાળા છે, અને મોક્ષ આપવાવાળા છે. તેથી આ ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનરૂપી સમ્યજ્ઞાન સિવાય તેમનો એક શોભાને પાત્ર નથી, તેમનું શરીર શોભાને પાત્ર નથી, તેમની વાણી શોભાને પાત્ર નથી, તેમનો મનુષ્યજન્મ શોભાને પાત્ર નથી, તેમની સમસ્ત ક્રિયાઓ શોભાને પાત્ર નથી, તેમનાં જન્મ અને તપ શોભાને પાત્ર નથી, અને તેમને સંયમ પણ શોભાને પાત્ર નથી. તેમનાં કમંડળ અને પીંછી પણ શોભાને પાત્ર નથી. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાય તે અનિરાજોના સમસ્ત જન્મ, તપ વગેરે વ્યર્થ જાય છે. આમ સમઠને ભવ્યરૂઝોએ મનુષ્ય જન્મના સારૂપ આ ઉત્તમ વૈરાગ્ય અને સમ્યજ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે હ્રમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—અનિરાજોની શોભા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવડેજ છે. જો કે અનિર્દીક્ષા વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન થવાથીજ ધારણ કરવામાં આવે છે, વૈરાગ્ય પરિણામે સિવાય કોઈપણ છવ મુનિર્દીક્ષા ધારણ કરતો નથી છતાંપણુ પ્રત્યેક અનિરાજે તે વૈરાગ્યને દૃઢ રાખવો જોઈએ. જો તે વૈરાગ્ય દૃઢ ન રહે તો કોઈપણ કાળે તેઓ બ્રાષ્ઠ થાય એ સંભવિત છે. તેથી પોતાના અનિરાજતામાં અત્યંત દૃઢ રહેવા માટે પ્રત્યેક અનિરાજે પોતાના વૈરાગ્યને દૃઢ બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તથા વૈરાગ્યને દૃઢ રાખી પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આ જ્ઞાનનું કોઈ પારાવાર નથી. કેવલજ્ઞાનજ તેની સીમા છે. તેથી બ્યાંસુધી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી દરેક અનિરાજે પોતાના આત્મની શુદ્ધિ કરવા જોઈએ. આ વાત પણુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આ આત્મજ્ઞાન જેમ જેમ વધતું જશે તેમ તેમ ધ્યાનની વૃદ્ધિ પણુ થતી જશે. તથા ધ્યાનની પૂર્ણતા થતાં કેવલજ્ઞાન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થશે. તેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવાવાળા સમસ્ત અનિરાજોએ પોતાના ઉત્તમ વૈરાગ્યને દૃઢ રાખી આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતા રહેવું જોઈએ. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાય તેમનાં સમસ્ત જન્મ, તપ, સંયમ, મિષ્ટ ભાષણુ વગેરે સર્વ વ્યર્થ છે. જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાયના અનિરાજ બીલકુલ શોભાને પાત્ર નથી.

હવે ગાઠ વૈરાગ્યને માટે કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે—
પ્રશ્ન—વૈરાગ્યં કસ્ય ગાઠં સ્યાદ્વદ મે શર્મદં શુરો ? ।

અથ—હુ સ્વામિનું ! કયા પુરુષનો વૈરાગ્ય અત્યંત દૃઢ રહે છે તે કૃપા કરીને કહેો.

उत्तर—मायासुमिध्यात्वनिदानशल्यं यस्यास्ति किंपाकफलस्य तुल्यम् ।

પ્રતિક્ષણં પ્રાણહરં નિતાન્તમજ્ઞાનજં તાપકરં સદા હિ ॥૧૭॥

સ્વપ્નેપિ તમ્યાસ્તિ નરાધમસ્ય વૈરાગ્યવૃત્તિઃ સુલ્ભા ન વિધ્યા ।

જ્ઞાત્વેતિ મુક્ત્વા ત્રિવિધં ચ દોષં વૈરાગ્યવૃત્તિર્હિ ધારણીયા ॥૧૮॥

અર્થ—આ સંસારમાં માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન એ ત્રણે પ્રકારના શલ્ય અંદરવશા નામના ફળની માફક અત્યંત દુઃખ આપવાવાળા છે. ક્ષણેક્ષણે માણોને નાશ કરવાવાળા છે, અત્યંત અજ્ઞાનતાને લીધે ઉત્પન્ન થવાવાળા છે અને અતેક પ્રકારના સતાપ ઉત્પન્ન કરાવવાળા છે. તેથી આ ત્રણે શલ્ય ધારણુ કરવાવાળો પુરુષ નરાધમ અથવા નીચ ગણાય છે. અને તેથી તેને સુખ આપવાવાળી વૈરાગ્યની પ્રવૃત્તિ અને જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સ્વપ્ને પણુ હોઈ શકતી નથી. તેથી માયા મિથ્યાત્વ અને નિદાન એ ત્રણે શલ્યનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય ભાવના સેવવા માટે દરેક પુરુષે યત્ન કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ—દગાખાલુ અથવા છલકપટ કરવો તેનું નામ માયા શલ્ય કહે છે. છલકપટ કરવાવાળા પુરુષને વૈરાગ્ય ભાવના કદીપણુ થઈ શકતા નથી. તોપણુ માયાચારી પુરુષ પોતાના માયાચારના બળથી મિથ્યા વૈરાગ્ય ભાવના ખતાવી શકે છે પરંતુ તેની તે મિથ્યા વૈરાગ્યભાવના માયાચારને લીધે નીચ તિર્યચ ચોતિ તથા નિગોદના કારણરૂપ છે. તે વૈરાગ્ય ભાવનાથી આત્માનું કંથ્યાણુ કોઈપણુ કાળે થવાનું નથી. તેથી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ પર શ્રદ્ધાન ન રાખવું તેનું નામ મિથ્યાત્વ. આ મિથ્યાત્વ નરકમાં લઈ જવાવાળું છે અને વૈરાગ્યનો પરમ શત્રુ છે. કેમકે બ્યાં મિથ્યાત્વ છે ત્યાં આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાન બીલકુલ હોઈ શકતાં નથી અને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપના શ્રદ્ધાન સિવાય વૈરાગ્યભાવના કદીપણુ ઉદ્ભવી શકતી નથી. તદુપરાંત આ મિથ્યાત્વ સમસ્ત પાપોના મૂળરૂપ છે અને અનંતકાળ સુધી દુઃખ આપવાવાળું છે. આવીરીતે ભતિયમાં ભોગોનું સેવન કરવાની આક્રમ્હા રાખવી તેને નિદાન કહે છે. આ નિદાન પણુ લોભની પર્યાય

છે અને હોલ પાપના બાપ સમાન છે. સંસારમાં જેટલાં પાપ થાય છે તે સર્વ કહીને કહી હોલને લીધેન ઉત્પન્ન થાય છે. આવીરીતે આ નિદાન પણ સમસ્ત પાપોની જડરૂપ છે. આવીરીતે આ માયા, મિથ્યાત્વ, અને નિદાન એ ત્રણે મહાનપાપ ગણાય છે. એ ત્રણે પાપ દેખવામાં તો અત્યંત સુંદર-મીઠા લાગે છે પરંતુ અંદરવરણના ફળની માફક અત્યંત કુઃખ આપવાવાળા છે. અંદરવરણનું ફળ દેખાવમાં કંઈક અંશે સુંદર અને ખાવામાં કંઈક મીઠું હોય છે. છતાંપણ એરી હોવા છતાં અજ્ઞાની કુરૂપ તેને સુંદર અને મીઠું સમજી ખાય છે અને અંતે મરણને શરણ થાય છે. તેવીજરીતે આ ત્રણે શલ્યોને ધારણ કરવા અત્યંત સુંદરશીક તો લાગે છે પરંતુ તેનું ફળ તો નરક અને નિર્ગોદજ છે. તેથી આ ત્રણે શલ્યો પ્રાણુનાશ કરવાવાળા છે, હુમેશાં અત્યંત કુઃખ દેવાવાળા છે, અને અજ્ઞાનતાથીજ ઉત્પન્ન થવાવાળા છે એમ આચાર્ય મહારાજે કહેલું છે. શલ્ય ધારણ કરવાવાળા મનુષ્યને વૈરાગ્ય ભાવના કદીપણ થતી નથી. તેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવાવાળા સમસ્ત લવ્યજીવોએ પ્રથમ માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન આ ત્રણે શલ્યો ત્યજી દઈને વૈરાગ્ય ભાવના ધારણ કરવી જોઈએ. આમ કરવાથીજ વૈરાગ્ય ભાવના દૃઢ અને છે.

આવો ઉત્તમ પ્રકારનો વૈરાગ્ય કેને થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કસ્મિન્નરે ભવેત્ સ્વામિન્ ! વૈરાગ્યયુત્તમાવના ?

હુ ભગવાન ! આ ઉત્તમ વૈરાગ્યક્રતભાવના કેવા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—નિર્વૃન્દ્વો નિર્મદઃ શાન્તઃ શુદ્ધચિદ્રૂપનાયકઃ સ્વાનન્દસુખસમ્પન્નઃ પંચાક્ષસુલ્લરૂગઃ ॥૯૧॥

જ્ઞાનવૈરાગ્યસંતુષ્ટઃ પરધર્મપરાહ્સુખઃ । વૈરાગ્યભાવના તસ્ય ભવેત્સ્વર્મોક્ષદાયિકા ॥૧૦૦॥

અર્થ—જે લવ્યજીવ સર્વ પ્રકારના કલહથી અને આયોથી સર્વથા રહિત છે, જે મોહ, મદ, માયા આદિ સમસ્ત વિકારોથી રહિત છે, અત્યંત શાન્ત છે, જે પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપ આત્મા ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે, જે આત્મજન્ય આનંદ અથવા સુખથી મુશીભિત છે, જે પંચેન્દ્રિયના મુખ અથવા વિષયોથી સંતેજા દૂર રહે છે, જે પોતાના આત્મજ્ઞાન તથા

વૈરાગ્યમાં સંતુષ્ટ રહે છે અને ને આત્માથી ભિન્ન એવા કર્મોના ઉદયથી ઉદયથી કષાયાદિક ભાવોથી દૂર રહે છે અથવા શરીરાદિક પરપદાર્થોના મોહથી સર્વથા અલગ રહે છે એવા ભવ્યજીવેનું વૈરાગ્યભાવના સ્વિચ્છ-દૃઢ રહે છે અને તે વૈરાગ્યરૂપી ધન સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળું હોય છે.

ભાવાર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય, કષાય, મોહ વગેરે જેટલા આત્માના વિકારો છે તે સર્વ વૈરાગ્યના નાશ કરવાવાળા છે. તેથી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાવાળા પુરુષોએ સર્વથી પહેલાં તો વિકારોનો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ, શરીર ઉપરથી મમત્વ ભાવને પણ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ અને ભોગોપભોગની સર્વ સામગ્રીઓના તેમજ તેમના ઉપભોગ કરવાની સમસ્ત ઇચ્છાઓના ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. પછી આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા ધારણ કરવાના પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, આમ સમ્યક્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં વૈરાગ્યને દૃઢ બનાવવો જોઈએ. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાવાળો (પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર) ને પુરુષ આવીરીતે આત્મામાં વૈરાગ્યભાવ દૃઢ કરે છે તે પુરુષનું સ્વર્ગમોક્ષ આપવાવાળું વૈરાગ્યરૂપી ધન હમેશા વધતું રહે છે.

હવે વૈરાગ્યને વધારવાનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પદ્ય—વર્દનૈ હેતુના કેન વૈરાગ્યં શર્મદં વદ ।

હે સ્વામિનું ! આ કથાણું કરવાવાળો વૈરાગ્ય કયા કયા કારણોથી વૃદ્ધિ પામે છે તે કહેા.

ઉત્તર - મનોવચઃકાયસુસુહનેન પંચાક્ષરૌરાદિકદળનેન ।

કષાયમોહાદિકલ્પળનેન કંદર્પલોભાદિકમર્દનેન ॥૧૦૧॥

વૈરાગ્યપૂરઃ સુખશાન્તિનીરઃ પ્રવર્દનૈ સ્વાત્મરસોત્તમિષ્ઠઃ ।

પ્રવર્તનૈનૈવ તથાન્યથા હિ સંસારસિંધુશ્ચ વિપત્તપ્રકીર્ણઃ ॥૧૦૨॥

અર્થ—મન, વચન, અને કાય એ ત્રણેનું મુંડન કરવાથી અર્થાત્ એ ત્રણેની સમસ્ત ક્રિયાઓના ત્યાગ કરી દેવાથી, પાંચે ઇન્દ્રિયરૂપી ચોરોને દૃઢ આપવાથી, કષાય, મોહ, મદ વગેરેનું ખંડન કરી દેવાથી, અને લોભ તથા કામનું મર્દન કરી

દેવાથી વૈરાગ્યનો વેગ વધે છે, સુખ અને શાંતિદીપી જળની વૃદ્ધિ થાય છે અને અત્યંત શિષ્ટ એવા સ્વાત્માનુભૂતિરૂપી સરસ રસની વૃદ્ધિ થાય છે. જો પૂર્વોક્ત સંતોએ ઉલટી રીત ચાલવામાં આવે તો મન, વચન અને કાય વશ રહે નહિ, ઇન્દ્રિયોનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, ક્રધાય અને મોહ દૂર ન થાય, અંત લોભ તથા કારને કાચુમાં આણી ન શકાય તો પછી આ જનમન-રણરૂપી સંસારની વૃદ્ધિ હરિશાં થતી રહે.

ભઃવાર્થ—આ સંસારી જીવને અનેક પ્રકારે દ્રાવ્ય આપવાવાળા કર્મજ્ઞ છે. મન, વચન અને કાયની ક્રિયાઓ-શીજ કર્મોની આસ્રવ થાય છે. જો મન, વચન અને કાયની ક્રિયાઓ સારીરીતે ચાલતી રહે તો કર્મોના આસ્રવ પણ વધુ પ્રમાણમાં થયા કરે અને કર્મોના આસ્રવથી આ વિષમ દુઃખમય સંસારની પણ વૃદ્ધિ થતી રહે. પરંતુ જ્યારે આ જીવ મન, વચન કાયને વશ રાખી તેમનાથી પાપમય પ્રવૃત્તિ થતાં ન દે અને અનુકૂળથી પ્રણયરૂપી ક્રિયાઓ પણ થતાં ન દે એટલે કે મન, વચન કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓના ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્માનું ચિંતન કરે અથવા ધ્યાન ધરે ત્યારેજ તેનો વૈરાગ્ય અથવા સુખ, શાંતિ અથવા સ્વાત્મજન્ય અતીન્દ્રિય સુખ વૃદ્ધિ પામે છે. જેવીરીતે મન, વચન અને કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ કર્મોના આસ્રવના કારણરૂપ છે તેવીજરીતે ક્રોધ, વિષય, મોહ, લોભ કામ વગેરે આત્માના વિકારો કર્મોના બંધના કારણરૂપ છે. જો ક્રધાયદિક વિકારો ન થાય તો કર્મોના આસ્રવ કંઈ કરી શકતો નથી. કેમકે આત્માની સાથે કર્મોના સંબંધ કરાવવાના તો ક્રધાયદિક વિકારોજ છે, અને તેથીજ આ ક્રધાયોને સંસારની વૃદ્ધિના કારણરૂપ માન્યા છે. જ્યારે આત્મા પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના આત્માને જો ક્રધાયદિક વિકારોથી દૂર રાખી પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયથી દૂર રાખી શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં લીન રાખે, ત્યારેજ તેનો વૈરાગ્ય અંતિમ સીમા સુધી પહોંચે છે, અને તેજ વખતે સુખ શાંતિ પણ વિકસે છે અને ચિદાનંદમય અતીન્દ્રિય આત્મલીતારૂપી રસની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી મોક્ષઇન્દ્રીક લગ્નચર્યોએ મન, વચન અને કાયની સમસ્ત ક્રિયાઓ તથા ક્રધાયદિક વિકારભાવોના ત્યાગ કરી પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ જથી પરલા-વેનો નાશ થાય અને મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય

હવે વૈરાગ્ય સાધકનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—વૈરાગ્યસાધકઃ કોઽસ્તિ શર્મદો વદ મે ગુરો !

હે ભગવન્ ! આ સંસારમાં વૈરાગ્યને સિદ્ધ કરવાવાળો કયા પુરુષ છે તે કૃપા કરીને કહે.

उत्तर. परानन्दः कृपामूर्तिर्जितशत्रुः कुकामहा । अतीन्द्रियोऽतिसन्तुष्टः सत्यरूपो गतस्पृहः ॥ ૧૦૩ ॥

ય : સ્યાદાકાશચ્છુદ્ધઃ સઃ સ્યાદ્વૈરાગ્યસાધકઃ । જ્ઞાત્વેતિ પૂર્વરીત્યાદિં કુર્વન્તુ સ્વાત્મશોધનમ્ ॥

અર્થ—જે ભવ્યહૃવને આત્મજન્ય પરમાનંદ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય, જે ભવ્યહૃવ કૃપાની મૂર્તિ છે, જેણે કામક્રોધ-રિક્ષ અંતરંગ સર્વ શત્રુઓને હઠી લીધા છે, જેણે સમસ્ત સંસારને દુઃખ આપવાવાળા કામદેવનો પણ નાશ કર્યો છે, જે ઈન્દ્રિયજન્ય સુખોથી અલગ થઈને અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન થઈ ગયા છે, જે હૃદયેશાં તેજ અતીન્દ્રિય સુખમાં સંતુષ્ટ રહે છે, જે સત્ય સ્વરૂપ છે, જે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, જે સર્વ પ્રકારનો ક્રોધોઘ્નોથી અથવા લાલસાથી રહિત છે અને જે નિર્માળ આકાશ સમાન અત્યંત શુદ્ધ છે એવા ભવ્યહૃવજન વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે. આવીરીતે આત્માને શુદ્ધ કરવાનો જે રીત આગળ બતાવવામાં આવી છે તેને સાચી પેઠે સમજીને ભવ્યહૃવેએ પોતાના આત્મા અત્યંત શુદ્ધ બનાવવો જોઈએ.

ભાવાર્થ—એક આપવાવાળો પરમ વૈરાગ્ય ધારણ કરેલા તે અત્યંત મૂકેલ કાર્ય છે, જે ભવ્યહૃવ સંસારના સમસ્ત પ્રાણીયોને પોતાના આત્મા સમાન સમજીને સંપૂર્ણપણે તેમના ઉપર દયા કરે છે, જે હૃવ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મોહ, કામ વગેરે કર્મમયન કરવાવાળા સમસ્ત શત્રુઓને હઠી લે છે, જે કામદેવનો સંપૂર્ણપણે નાશ કરી બાલકવત્ નિર્વિકારવૃત્તિ ધારણ કરે છે, જે સર્વ પ્રકારની લાલસાઘ્નોના ત્યાગ કરે છે, અને ભોગોપજોગની સમસ્ત સામગ્રીના ત્યાગ કરે છે તથા તેથીજ ને પોતાના શુદ્ધ આત્મામાંજ પરમાનંદનો અનુભવ કરી અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન રહે છે, અને એમાંજ સંતુષ્ટ રહે છે અને નિર્માળ આકાશ સમાન પાવણ ધૂળથી ને ઠપોતો નથી, અને જે હૃદયેશાં પોતાના આત્માને શુદ્ધ રાખે છે, એવા ઉત્કૃષ્ટ ભવ્યહૃવ એકાંશના સાક્ષાત સાંધક વૈરાગ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે અને એને તેજ એકમુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યહૃવે એવા પરમોત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય ધારણ કરી પોતાના આત્માને પરમશુદ્ધ કરવો જોઈએ. જેથી વિદ્વાનંદમય અનંત સુખની જલ્દી પ્રાપ્તિ થાય.

હવે કોના હૃદયમાં વૈરાગ્ય થાય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પશ્ચ — વૈરાગ્યં શર્મદં કેષાં વર્તતે વદ ચેતસિ ।

હે સ્વામિન્ ! આ કદ્યાણુ કરવાળો વૈરાગ્ય કોના હૃદયમાં થાય છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર — અનન્તવારં કૃતમેવ કાર્યં તથા મયા કારિતમેવ નિધમ્ ।

તુજન્મલઙ્ઘેતિ યદેવ કર્તું યોગ્યં તદેવાત્ર કૃતં ન મોહાત્ ॥૧૦૫॥

एवं विचार्यैव निजात्मशुद्धिं कर्तुं सदा यो यतते स्वराज्यम् ।

तस्यैव धीरस्य निजाश्रितस्य वૈરાગ્યવિત્તં સ્વસુખપદં સ્યાત્ ॥૧૦૬॥

અર્થ — “ આ સંસારમાં અનન્તવાર મેં નિદનીય કાર્ય કર્યાં અને કર્યાં. આ મનુષ્ય જન્મ પામીને જે યોગ્ય કાર્યો કરવાં નોંધાઈએ તે મોહને વશીભૂત થઈ બીલકુલ કર્યાં નહિ ” આમ ચિંતવન કરવાળો જે ધીરવીર અને ક્ષેત્ર પોતાના આત્માને આશ્રિત રહેવાળો ભગ્નજીવ પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આત્માની શુદ્ધતાથી પ્રગટ થવાવાળું સુખરૂપી સ્વાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો જે હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે તેજ પુરૂષને પોતાના આત્માને સુખ આપવાવાળું વૈરાગ્યરૂપી ધેન પ્રાપ્ત થાય છે.

સાવાર્થ — આ સંસારમાં અનન્તકાળથી ઇન્દ્રિયોના વિષય અને ક્રમચાદિક આ જીવની પાછળ લાગેલાં છે નથી આ જીવને અનન્તવાર નરક નિગોદતાં દુઃખ ભોગવાં પડ્યાં છે. તોપણ આ જીવ તેમનો ત્યાગ કરેતો નથી અને વારંવાર તેમાં ફસાઈ જાય છે. હવે નરદેહ અત્યંત મુશ્કેલથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જન્મ, તપ, કર્મોનો નાશ, જ્ઞાન, જ્ઞાન વગેરે આત્માનું કદ્યાણુ કરવાળો અવશ્ય કાર્ય આ મનુષ્ય જન્મમાંજ થઈ શકે છે. તોપણ આ જીવ જન્મ, તપ કરવામાં જ્ઞાન લગાવેતો નથી પરંતુ મહાદુઃખ આપવાવાળા તેજ વિષય ક્રમચોમા ફરીથી લાગી જાય છે. પરંતુ ઉત્તમ મનુષ્ય જન્મ પામીને

આમ કરવું અત્યંત અચોગ્ય છે. મનુષ્યજન્મ પામીને તો આ છઠ્ઠે પ્રથમ તો પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ. આ વિષય કપાય તો અનતકાળથી આ જીવને દુઃખ આપે છે. તેથી તેનો સર્વથા ત્યાગ કરી તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ. અને જ્ઞાન ધ્યાનની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા ઉચ્ચ પ્રકારનો વિચાર કરી જે પુરુષ તે વિષય કપાયોને દૂર કરી [ત્યાગ કરી] પોતાના આત્માની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તપશ્ચરણ તેમજ જ્ય તદ્વારા પોતાના કર્મોને ખર્ચા વખતો પ્રયત્ન કરે છે અને આવીરીતે પોતાના આત્મજન્ય સુખની પ્રાપ્તિને માટે હેમશાં પ્રયત્ન કરે છે તથા આ સર્વ કાર્યોમાં વિદ્યન તેમજ ઉપસર્ગ આવવા છતાંપણ કર્મી દ્રવીભૂત થતાં નથી તથા શરીરાદિક પરપદાર્થો ઉપરથી સર્વથા મમત્વ-ભાવ છોડી દઈ ક્ષત્ પોતાના આત્મામાંજ લીન થાય છે તેજ નહીપુરુષને આ વૈરાગ્યથી શોભનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી પ્રત્યેક જીવે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિને માટે વિષય કપાયોના સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને આત્મામાં લીન થઈ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યની વૃદ્ધિના પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

વૈરાગ્યબોધેન વિના પ્રસૂદ્ધો યઃ કોપિ ગૃહ્ણતિ જિનસ્ય લિંગમ્ ॥

તત્ત્વજ્ઞમ્ ચોક્તં હિ નિરર્થકં કૌ શ્રીકૃત્યુનામ્ના વરસરિણેતિ ॥૧૦૭॥

અર્થ—જે જ્ઞાની અથવા આત્મજ્ઞાન વિગુપ્ત માણસ વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનને ધારણ કર્યા વિના જિનેશ્વરશર ધારણ કરે છે તેના આ મનુષ્ય જન્મ વ્યર્થ જાય છે એમ આત્માર્થવર્ધ શ્રીકૃત્યુસાગરજી કહે છે.

ભાવાર્થ—જિનેશ્વર દીક્ષા લઈને અથવા દિગંબર અવસ્થા ધારણ કરીને પાછી કર્મકંડા લઈને જે અશ્વામીસ મલગુણ ધારણ કરે છે તેને જિનલિંગ કહે છે. આ જિનલિંગ આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પૈદા થયા સિવાય ધારણ કરી શકાતું નથી. જે કોઈ પુરુષ કોઈ કપાસવશાત્ તથા કઈ અંગાત સ્વાચ્છને લીધે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સિવાય જિનલિંગ ધારણ કરે તે ખરેખર પોતાના મનુષ્ય જન્મને વ્યર્થ રીતે ગુમાવે છે. કર્મકંડે એવા પુરુષના કપડાં માત્રજ છુટ્યાં કહેવાય. વિષયવાસના અથવા કપાયો છુટી ન કાઢવાય. તેથી તેમના જીનેશ્વરશર ધારણ કરવાનું ખીલકુલ પ્રયોજન રહેતું નથી. જિનલિંગ ધારણ કરવાથી

રત્નત્રયની પ્રુષ્ટિ થાય છે. પરંતુ વિષય કથાચ છુટ્યા સિવાય રત્નત્રયની વૃદ્ધિ કદીપણુ થતી નથી. આવીરીતે જિનેશ્વર૩પનુ કેળ તેને મળતું નથી. વચ્ચાદિકે ત્યજી દેવાથી સંસારિક મુખ્જિથી પણ તેને વંચીત રહેવું પડે છે. આથી તે આ લોક તેમજ પરલોકમાં પણુ શ્રષ્ઠ ગણાય છે અને આમ દુર્લભ નરજન્મને વૃથા ગુમાવે છે. જો કદાચિત વૈશલ્ય અને આત્મજ્ઞાન વિના જિનેશ્વર૩પ ધારણુ કરવાવાળો પુરૂષ પોતાની વિષય કથાઓની કંઠજાને લીધે ચાત્રિત્ર તેમજ ઉત્તમ પદથી શ્રષ્ઠ થાય તો તે આ સંસારમાં નિદાને પાત્ર થાય છે અને સાથે સાથે આ જૈનધર્મ પણુ નિદાને પાત્ર થાય છે. આમ પોતાના ધોર પાપથી તથા જૈનધર્મનું અપમાન કરાવવાથી તે નરક-નિગોદને પાત્ર બને છે. આથી વૈશલ્ય અને આત્મજ્ઞાન સિવાય જિનેશ્વર૩પ ધારણુ કરવું જોઈએ નહિ એમ આચાર્યવર્ય કુંથુસાગરજી મહારાજનો ઉપદેશ છે.

આવીરીતે આચાર્યવર્ય શ્રીકુંથુસાગરજી મહારાજ વિરચિત મુદ્ધર્મોપદેશામૃતસારની “ધર્મરત્ન” પં. લાલાશામજી શાસ્ત્રીકૃત ભાષા ટીકામાં આ વૈશલ્યના ઉપદેશ આપવાળો પહિલો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

બીજો અધ્યાય.

સ્વર્મોક્ષવં પંચગુરું પ્રવંચ સ્વતત્ત્વશૂન્યસ્ય પરાશ્રિતસ્ય ।

તત્ત્વોપદેશઃ ક્રિયતે હિતાર્થં શ્રીકુન્થુનામ્ના વરસૂરિણાય ॥૧૦૮॥

અર્થ—પછી આચાર્યવર્યશ્રી ૧૦૮ કુંથુસાગરજી મહારાજ સૌથી પહેલાં સ્વર્ગ, મોક્ષ આપવાવાળા અરહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરે છે અને પછી પોતાના આત્મજ્ઞાનથી સર્વથા વંચિત અને શરીર તથા કર્મોને આધીન રહેવાવાળા આ સંસારી જીવના કલ્યાણાર્થે યથાર્થે તત્ત્વોના ઉપદેશ કરે છે.

હવે તત્ત્વ બાણુવાવાળા અને ન બાણુવાવાળાના ચિન્હ વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કિં તત્ત્વવેદિનાશ્ચિન્હં વદ મેજ્ઞત્ત્વવેદિનઃ ?

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! તત્ત્વોને બાણુવાવાળા અને ન બાણુવાવાળાનું શું ચિન્હ છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—નૃદેહધારી પશુદેહધારી તથા સદા નારકિદેહધારી ।

સ્વતત્ત્વશૂન્યઃ સુરદેહધારી મત્ત્વેતિ ધીમેડતિ વૈ મ્હાન્ધૌ ॥૧૦૧॥

નૃદેહભિન્નઃ પશુદેહભિન્નસ્તથા સદા નારકિદેહભિન્નઃ ।

યત્તત્ત્વવેદી સુરદેહભિન્નઃ સુમન્યમાનો વસતિ સ્વમાવે ॥૧૧૦॥

અર્થ—આ સંસારમાં જે પુરુષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે, તે સમજે છે કે મનુષ્ય શરીર ધારણ કરવાવાળો ક્રમ્ત હું, પશુઓનું શરીર ધારણ કરવાવાળો પણ હું જ છું, નારકીઓનું શરીર ધારણ કરવાવાળો પણ હું જ છું, અને દેવોનું શરીર પણ ધારણ કરવાવાળો હું જ છું. આમ સમજીને તે પુરુષ આ અત્યંત ભયંકર સંસારરૂપો સંયુદ્ધમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પરંતુ જે ભવ્ય પુરુષ પોતાના આત્માને જાણે છે તે સમજે છે કે આ મનુષ્ય શરીરથી હું સર્વથા ભિન્ન છું, આ પશુ શરીરથી પણ હું સર્વથા ભિન્ન છું, આ નારકી શરીરથી પણ સર્વથા ભિન્ન છું અને દેવ શરીરથી પણ સર્વથા ભિન્ન છું. આમ સમજીને તે ભવ્યપુરુષ હુમેશાં પોતાના આત્મિક સ્વભાવમાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—જે પુરુષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તેનું લક્ષણ એજ છે કે તે શરીર આદિ પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને ભિન્ન માને છે અને તેથી તેમના ઉપર ચમત્ક્રમણ રાખતો નથી. એવા પુરુષો પોતાના આત્મામાં જ લીન રહે છે અને તેથી તેઓ પોતાનું આત્મકક્ષ્યાણુ જલ્દી કરી દે છે. પરંતુ જે પુરુષ આત્મતત્ત્વને જાણતો નથી તે શરીરાદિક પરપદાર્થોને જ આત્મા માની લઈ તેમના ઉપર ચમત્ક્રમણ રાખી તેમના પાલન પોષણમાં લાગ્યો રહે છે અને મહા અશુભ કર્મોનો બંધ થવાથી નરક નિગોદ આદિ નીચ ગતિઓમાં હુમેશાં પરિભ્રમણ કરે છે. આમ એ બંનેનું લક્ષણ છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને આત્મજ્ઞાનરહિત પુરૂષ સ્ત્રી-પુત્રાદિકને કેવાં
માને છે તે વિશે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વાત્માભિજ્ઞોનભિજ્ઞો વા આર્યાદિં મન્યતે કથમ્ ?

અર્થ—પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળા અને ન જાણવાવાળા સ્ત્રી-પુત્રાદિકને કેવાં માને છે તે હે સ્વામિન્ !
કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—આર્યાપિ પુત્રોપ્યહમેવ બંધુઃ સ્વામીતિ સર્વત્ર ચ મન્યમાનઃ ।

સ્વતત્ત્વશૂન્યઃ સ્વપરાત્મચોધાભાવાદ્ઘ્વાબ્ધૌ પતતીહ ભીમે ॥૧૧॥

યસ્તત્ત્વવેદી સ્વપરાત્મચોધો આર્યાપિ બંધુસ્તનયોપિ નાહમ્ ।

સુમન્યમાનઃ મુલ્લદે સ્વભાવે સિદ્ધાલયે તિષ્ઠતિ સર્વકાલમ્ ॥૧૨॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મજ્ઞાનથી રહિત છે તે સમજે છે કે હુંજ સ્ત્રી છું, હુંજ પુત્ર છું, હુંજ ભાઈ છું, હુંજ સ્વામી છું, હુંજ દાસ છું. આમ સમજવાવાળો છવ નથી આત્માના સ્વરૂપને જાણતો કે નથી પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થને જાણતો. તે સ્વપરત્ત્વ વિજ્ઞાનથી સર્વથા રહિત હોય છે જ્યાં તેને આ વિષય સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પરિશ્રમણ કરવું પડે છે. પરંતુ જે ભવ્ય પુરૂષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે તે પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોના સ્વરૂપને જાણે જાણે છે તે તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષ સમજે છે કે હું સ્ત્રી નથી, પુત્ર નથી, ભાઈ નથી, મેઘક પણ નથી. આવીરીતે પોતાના આત્માને શરીરાદિકથી બિલકુલ ભિન્ન માનીને તે પુરૂષ હમેશા મુખ આપવાવાળા સિદ્ધાલય સ્વરૂપ પોતાના સ્વભાવમાંજ નિવાસ કરે છે.

ભ.વાર્થ—હું સ્ત્રી છું, હું પત્ર છું, હું ભાઈ છું, હું સ્વામી છું વગેરે કદપના મિથ્યા છે. કેમકે આ આત્મા સ્ત્રી પયૌયિરૂપ અથવા પુત્રપયૌયિરૂપ વસ્તુવિકારી તે તો નથી. આત્મા આત્માજ રહે છે. પરંતુ કેમના ઉદયથી અશુદ્ધ આત્મા પુદ્ગલ સાથે મલવાથી પુત્ર સાથે અથવા સ્ત્રીપયૌયિરૂપ મહુમ પડે છે. પરંતુ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળા છવ

તેને આત્માન સમજે છે અને તેથી તેઓ આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતા નથી. આત્મતત્ત્વ જાણવાવાળા પુરુષ તો સર્વ પદ્ધતિને આત્માથી અલગ માને છે અથવા એ સમસ્ત પદ્ધતિથી આત્મા અલગ છે એમ સમજે છે અને આથીજ તે આ સર્વ ઉપદેશી મત્તવનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્મિક કલ્યાણમાં લાગી જાય છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને અનાત્મજ્ઞાની શરીરાદિકને કેવું સમજે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વપરજ્ઞાનશૂન્યઃ તન્વાવિં મન્યતે કથમ્ ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! જે પુરુષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી અને પુરુષલાદિક પરપદ્ધતિના સ્વરૂપને પણ જાણતો નથી તે શરીરાદિકને કેવાં માને છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સ્યાન્નિશ્ચયો મે સુવિ દેહ ઇવાસ્મ્યહં દ્વાબોધાદહમેવ દેહઃ ।

इत्येव मूढः खलु मन्यमानस्तत्पौषणार्थं यतते यथेष्टम् ॥ ૧૧૩ ॥

भवामि नाहं च कदापि देहो देहोऽपि मद्वरूपसमश्च न स्यात् ।

यस्तत्त्ववेदीति सुमन्यमानः स्यात्स्वात्मगुप्तश्च शरीरि कान्त्याम् ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ—આ શરીરજ હું છું, અને હુંજ શરીરરૂપ છું. આ માટે જ્ઞાન અત્યંત નિશ્ચયાત્મક છે. અજ્ઞાની પુરુષ અજ્ઞાનવશાત્ એમ માને છે. અને તેથીજ આ શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે પોતાના દુષ્ટાનુસાર હુમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે ભવ્ય પુરુષ પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે એમ માને છે કે હું અથવા મારે આત્મા કદીપણ શરીરરૂપ હોઈ શકતો નથી, અને આ પુરુષાદિપી શરીર કદીપણ આત્મરૂપ હોઈ શકતું નથી. જેવોશરતે ચાંદની રાત્રિથી ચંદ્રમા ભિન્ન છે તેવીજરીતે ભવ્યજીવ પોતાના ગુપ્ત આત્માને શરીરાદિકથી સર્વથા ભિન્ન માને છે.

લાવાર્થ—શરીર જડ છે અને આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનમય છે. જ્યારે શરીરમાંથી આત્મા અલગ થઈ જાય છે ત્યારે શરીર તો અદિજ પડવું રહે છે અને આત્મા અલગ થયા પછી બીજી પર્યાયમાં ચાલ્યો જાય છે. આત્માના અલગ

યા પછી તે શરીરમાં ચેતના તથા જ્ઞાનશક્તિ રહેતી નથી. ચેતનાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ ન રહેવાથીજ તે શરીરમાં સુખ દુઃખનો અનુભવ થતો નથી. આ સર્વ બાબતથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આ શરીર આત્માથી તદ્દન અલગ છે અને આત્મા આ શરીરથી તદ્દન અલગ છે. તેથી જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે પુરૂષ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરે છે અને જે પુરૂષ શરીર અને આત્માને એક મને છે તે પુરૂષ મિથ્યાજ્ઞાની હોવાથી તથા તે શરીરના પાલન-પોષણ માટેનો મિથ્યા ક્રિયાઓ કરવાથી આ સંસારમાં પરિવ્રમણ કરે છે. એમ સમજીને તેણે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું, એકંદ્રે અને તેનું કલ્યાણ કરવા માટે શરીરાદિક ઉપરથી મમત્વ-ભાવ છોડી દઈ જવું, તપ તથા આત્મધ્યાનમાં લાગવું, એકંદ્રે એ જ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે.

હવે આત્માને શરીરરૂપ માનવાવાળા અને શરીરરૂપ ન માનવાવાળા કેવા હોય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—યસ્ય દેહાત્મસંબુદ્ધિઃ સ્યાત્સ જીવઃ કીદશો વદ ?

અર્થ—હે ભગવાન્ ! જે પુરૂષની બુદ્ધિ શરીરરૂપ થઈ જાય છે અથવા જે આત્માને શરીરરૂપ માને છે તે કેવા હોય છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—યસ્યાસ્તિ જન્તોર્વૃણામ્બુદ્ધિર્યથાર્થદૃષ્ટ્યા સ સ્વલક્ષ્ય દુઃસ્વી ।

યત્તત્ત્વશૂન્યદચ્યુતધર્મકર્મા મન્યે સ દીનશ્ચ સદેત્યભાગી ॥૧૧૫॥

યસ્યાસિત જન્તોશ્ચ નિજાત્મબુદ્ધિર્યથાર્થદૃષ્ટ્યા હિ સુસ્વી સ ધીરઃ ॥

યત્તત્ત્વવેદી નિજધર્મલીનો મન્યે તતોહ સુવને સ વીરઃ ॥૧૧૬॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના શરીરને આત્મસ્વરૂપ માને છે તે પુરૂષ યથાર્થદૃષ્ટિથી આત્મજ્ઞાન વિહોણો છે. અને તેથી તે દુષ્ટ છે, દુઃખી છે, અને ધર્મકર્મથી સર્વથા રહિત છે. એવા પુરૂષને અને (ગ્રંથકર્તા) અત્યંત દીન અથવા ભાગ્યહીન

સમજીએ છીએ. કિરીસીતે ને પુરૂષ પોતાની યુદ્ધિને આત્મસ્વરૂપજ્ઞ માને છે અથવા પોતાના આત્માને શરીરથી ભિન્ન માને છે તે યથાર્થદૃષ્ટિથી આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો છે તથા મુખી છે, કીરીસીર છે, અને પોતાના આત્મધર્મમાં લીન રહેવાવાળો છે એમ માનવામાં આવે છે. આ સંસારમાં તેવાજ પુરૂષો કીરીસીર મનાય છે.

સાવાર્થ—આત્મજ્ઞાનથી વિમુખ મનુષ્યજ્ઞ શરીરને આત્મા માને છે. અને તેથી નિધાનમાં હોવાથી તે સંસારમાં પરિશ્રમણ કરે છે અને મહાદુઃખ થાય છે. તેથી આ જીવ મિથ્યાજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી આત્માના યશ્ચંદ્રે સ્વરૂપને જાણીને નોઈએ અને આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને તેનું કલ્યાણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે એ જોઈએ.

હવે શરીરને મુખી માનવાવાળાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે--

પ્રશ્ન - દેહં સુસ્વપદં દેવ મન્યતે સ ચ કીદશઃ ?

અર્થ—હે દેવ ! ને પુરૂષ આ શરીરજ્ઞ મુખ આપવાવાળું છે એમ માને છે તેનું સ્વરૂપ કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—સ્વદેહ એવાસ્તિ છુવાદિદેહુઃ સૂક્ષ્મ મોહાદિતિ મન્યમાનઃ ।

તદ્વક્ષણાર્થં યતતે તરાં હિ ત્યક્ત્વા મ્વધર્મ નિજસીદ્યમૂલમ્ ॥ ૧૭॥

સંસારદુઃખસ્ય ચ મુહ્યયેતુઃ સ્યાદેહ એવેતિ સુમન્યમાનઃ ।

યસ્તત્ત્વવેદી તલુપોષણે ન વક્ષો ભવેત્સ્વાત્મવિચારણે ચ ॥ ૧૮॥

અર્થ—મૂર્ખ માણસ [અજ્ઞાની માણસ] પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન થવાવાળા અંતરસુખના કારણરૂપ પોતાના આત્મધર્મને તો ત્યાગ કરે છે અને પોતાના મોહની તીવ્રતાને લાંબી આ શરીરનેજ અનેક દુઃખિતું કારણ માને છે તથા તેની રક્ષા કરવાનો અભેદાત્ર પ્રયત્ન કરતોજ રહે છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળા જ્ઞાન સમ્યક્ષ્ટિ જીવ તો આ શરીરનેજ સંસારના દુઃખોના મુખ્ય કારણરૂપ માને છે. અને તેથી તે આ શરીરના પાલનપોષણ માટે બીજકુલ જ્ઞાન આપતોજ નથી પરંતુ પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાંજ પોતાની ચતુરાઈ વાપરે છે.

ભાવાર્થ—વાસ્તવિક રીતે જીવામાં આવે તો આ સંસારમાં આ શરીરજ અનેક પ્રકારના દુઃખો આપવાવાળું છે. આ શરીરનું પાલનપોષણ કરવા માટેજ આ જીવ અનેક પ્રકારના પાપ કરે છે, અને તે પાપોને કીધે નરક નિગોદમાં દુઃખ સહન કરે છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ જોમજ માને છે અને જોમજ અનુભવી રહેલ છે. આથી તે આ શરીરને પોતાના આત્માની સર્વથા અલગજ માનીને તેનું પાલનપોષણ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. પરંતુ પોતાના શુદ્ધ આત્માનું ચિંતવન કરવા માટે હુમ્મશ પ્રયત્ન કરે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી આ શરીરનેજ અત્યંત મુખ આપવાવાળું માને છે અને તેથી તેનું પાલનપોષણ કરવા માટે અનેક પ્રકારની પાપમય પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી ભવ્ય પુરોષોએ પ્રથમમાં પ્રથમ તો આત્માના સ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. અને પછી તેના શુદ્ધ કરવા માટે અથવા તેને લાગેલ કર્મોના નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ માર્ગ આત્માનું કેલ્યાણ કરવાવાળો છે.

હવે અજ્ઞાનીજ ઇન્દ્રીયસુખની પ્રશંસા કરે છે તે કહે છે—

પદ્ય—અક્ષસૌખ્યપ્રશંસાં કી ક્રઃ કરોતિ શુરો વદ ?

હે સ્વામિનું ! આ સંસારમાં ઇન્દ્રીયજન્ય સુખોની પ્રશંસા કોણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

વત્તર—ચિત્તાક્ષસૌખ્યેન ચિવંચિતો યઃ સ તત્પ્રશંસાં સતતં કરોતિ .

લીનઃ પ્રમૂઢઃ લલુ તેષુ મુક્ત્વા મુંગીવ પદ્મે નિજજીવનાશામ્ ॥૧૧॥

યત્તત્ત્વવેદી નિજધર્મોનિષ્ઠો હવંચિતો યશ્ચ મનોક્ષસૌખ્યઃ .

સ તત્પ્રશંસાં ન કરોતિ ધીરઃ સ્વમેપિ શક્તશ્ચ યથા કુરુદેઃ ॥૧૨૦॥

અર્થ—જેવીરીતે ભ્રમરો પોતાના જીવનની આશાઓને ત્યજ દહીને કમળ ઉપર લીન થાય છે તેવીરીતે જ સંસારી જીવ ઇન્દ્રિય તથા મનનાં સુખોથી ઇગાતા હોવા છતાંપણ તેમાંજ સદા લીન રહે છે તેજ અજ્ઞાની અથવા આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો પુરુષ ઇન્દ્રિય અથવા મનના સુખોની પ્રશંસા કરે છે. તથા જેવીરીતે ઇન્દ્ર કોઈપણ દિવસ કુલુહિની અથવા

ધિયાશાનની પ્રશંસા કરતા નથી, તેવીરીતે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળા તથા આત્માના ઉત્તમ ક્ષમાદિ ક્ષેત્રોમાં હુમેશાં લીન રહેવાળો જે પુરુષ તે ઇન્દ્રિય અથવા મનના મુખેથી ંગી શકતો નથી, તે ધીરવીર પુરુષ તે ઇન્દ્રિય અને મનના મુખનો પ્રશંસા કરતા નથી.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિય અને મનનાં મુખ આ છવને દુઃખ આપવાવાળાં છે. આ ઇન્દ્રિયોના મુખોમાં મગ્ન રહેવાવાળા છવ આ લોક તેમજ પરલોકમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવે છે. દાખલા તરીકે હાથી સ્પર્શને વશ થઈ પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવી યેસે છે. અને વધુ તથા બંધનના અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવે છે. રસના ઇન્દ્રિયને વશ થઈ માછલી પોતાનો કંઠ છોલાઈ જવાથી મરી જાય છે. કાણુ અથવા નાસિકા ઇન્દ્રિયને વશ થઈ વ્રમરો કમળની પાંખડીના બીડાઈ જવા છતાં પોતે ન ઉડવાથી કમળને ન ત્યજવાથી મરણને શરણુ થાય છે. ચમુ ઇન્દ્રિયને વશ થઈ પતંગીડિ દોવા પર ઝંપલાવે છે અને પોતાની જાતને દોવામાં હોમવાથી મરણુ પામે છે અને શ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રિયને વશ થઈ સારંગી વગાડનાર પાર્શ્વની સારંગી વગાડતો સાંભળી હરણુ ઉઠું થઈ જાય છે અને અત્યંત મુગ્ધ થઈ જવાથી પાર્શ્વી તેને મારી નાખે છે. બ્યારે એક એક ઇન્દ્રિયને ધારણુ કરવાવાળા છવ આટલું દુઃખ પામે છે ત્યારે પાંચે ઇન્દ્રિયોને ધારણુ કરવાવાળો છવ આ મનુષ્ય આ લોક તેમજ પરલોકમાં કેટલાં દુઃખો ભોગવતો હશે તે તો ફક્ત સર્વજ્ઞ ભગવાનજી જાણે. આથી ભયજનક વસ્તુ કંતવ્ય છે કે તેઓએ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં ન તો લોભ કરવો જોઈએ અને ન તો તેમની પ્રશંસા કરવી જોઈએ.

હવે મૂખ તથા જ્ઞાની પોતાનો સમય કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મૂર્ત્વસ્ય જ્ઞાનિનઃ કાલઃ કથં યાતિ ગુરો વદ .

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! મૂખ તથા જ્ઞાની પુરુષ પોતાનો સમય કેવીરીતે વ્યતીત કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—નિઃસારવાર્તાં નિજતત્ત્વશૂન્યાં સંતાપદાર્ત્રીં સતતં પ્રકુર્વન્ .

અમૂલ્યકાલં શિશુવદ્ વૃથા હિ હતાત્મવુદ્ધિર્ગમત્યવદયમ્ ॥૧૨॥

નિઃસારવાતાં નિજતત્ત્વવેદી ત્યક્ત્વા પ્રકુર્વન્ નિજતત્ત્વચર્ચામ્ ।

કાલં સ્વકીયં ગમયત્યવદ્યં લૌકાન્તિકો વત્સ ! યથાત્મનૃસઃ ॥૧૨૨॥

અર્થ—હે વત્સ ! જેવીશીતે બાહ્ય પોતાનો અમલ્ય સમય રમત ગમતમાં ગુમાવી દે છે તેવીજીશીતે જેની આત્મ-જ્ઞાનરૂપી બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે એવો અજ્ઞાની પુરુષ પોતાનો સમય અનેક પ્રકારના સતાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળી તેમજ આત્મ-તત્ત્વની ચર્ચાથી સર્વથા રહિત એવી નિઃસાર વાત અથવા અહીંતહીંના વ્યર્થ વાતોમાં ગુમાવી દે છે. પરંતુ જેવીશીતે આત્મ-સ્વરૂપમાં તૃપ્ત રહેવાવાળા લૌકાન્તિક દેવ આત્મતત્ત્વની ચર્ચા કરવામાંજ પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે તેવીશીતે આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો પુરુષ નિઃસાર અહીંતહીંના વાતનો ત્યાગ કરી ફક્ત પોતાના આત્માના સ્વરૂપની ચર્ચામાંજ પોતાનો અમલ્ય સમય વ્યતીત કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં ઘણા માણસો તો એવા હોય છે કે જેઓ આખો દિવસ ગાપાં મારવામાંજ આખો દિવસ વ્યતીત કરે છે. પરંતુ તે ગાપાંથી નથી મારમાર્જીક ઉન્નત થતી કે નથી લૌકિક ઉન્નત થતી. એવા માણસોનું જીવન એજી-વ્યર્થ-ગયું એમ સમજવું જોઈએ. ઘણું માણસો લૌકિક કાર્યોમાંજ લાગ્યા રહે છે અને પરલોક સંબંધી બીજું કંઈપણ કાર્ય કરતા નથી. એવા છઠ્ઠો પાણુ રતદિવસ પાપ બાંધ્યાજ કરે છે. કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે જે લૌકિક કાર્ય સાથે સાથે દાન પૂજા વગેરે ઘણાં પારલૌકિક કાર્યો પણ કરે છે. પરંતુ તેવા મનુષ્યોના ઘણાખરો સમય તો લૌકિક કાર્ય અથવા પાપમય પ્રવૃત્તિમાંજ જાય છે. જે મનુષ્યને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે તે સમ્યક્ષ્ટિ પુરુષ પોતાનો ઘણાખરો સમય તો દાન, પૂજા અથવા આત્મતત્ત્વની ચર્ચામાંજ વ્યતીત કરે છે. તથા સમ્યક્ષ્ટિ પુરુષ-સ્ત્રીનયને, ક્ષીરણુ કરવાવાળો પુરુષ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાંજ વ્યતીત કરે છે. તથા સમ્યક્ષ્ટિ પુરુષ-સ્ત્રીનયને, ક્ષીરણુ કરવાવાળો પુરુષ પોતાના આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવામાંજ વ્યતીત કરે છે. આજ માન આત્મકલ્યાણનો ઉપાય છે. સમય આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવામાંજ વ્યતીત કરવો જોઈએ.

હવે પરપદાર્થોના સ્વરૂપને અલલ્ય કોણુ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—દૃષ્ટવેત્યન્યસ્વરૂપં ચાલન્યં કો મન્યતે વદ ।

હે ભગવાન્ ! પરપદાર્થોને ભેદનિ તે અદલ્ય છે એમ કોણ માને છે તે કૃપા કરીને કહે.

તત્તર—સ્વતત્ત્વશુન્યેન વિલોકયતે યત્ તત્તત્ત્વસ્વરૂપં સકલં પરંબામ્ ।

પૂર્વં કાલન્યં હૃદિ મન્યમાનઃ તત્ત્વેવાનર્થ યત્તે યયેષ્ટમ્ ॥૧૨૧॥

નિજાન્યરૂપાવિવિદ્યા હિ યદ્ યદ્ રૂપં પરંબાં પ્રવિલોકયતે તત્ ।

અનન્તવારં ચ મયેતિ હૃદં વિચાર્ય મુક્ત્વા રમતે સ્વરાજ્યે ॥૧૨૨॥

અર્થ—જે પુરૂષ પોતાના આત્મજ્ઞાનથી સર્વથા રહિત છે તે પરપદાર્થોનું જ ને સ્વરૂપ દષ્ટિ છે તેન પોતે સર્વથા અદલ્ય-પહેલાં કદી ન પ્રાપ્ત થયું હોય એવું માને છે. અને પહેલાં કદી પણ પ્રાપ્ત થયું નથી તેવું માનીને તેનું સેવન કરવાને માટે અત્યંત પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે અને પુરૂષાર્થાદિકે પરપદાર્થોનું પણ સ્વરૂપ જાણે છે તે પરપદાર્થોનું જ ને સ્વરૂપ દષ્ટિ છે તેન અનંતવાર દેખેલ અને પ્રાપ્ત થએલ માને છે, અને આમ વિચાર કરીને તે સર્વેના ત્યાગ કરી દે છે અને પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હમેશા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં પલ્લિભ્રમણ કરતા કરતા આ દુવને અનંતાંત સમય થઈ ગયો છે. આ દુવે સ્વર્ગમાં પણ અનંતવાર જન્મ લીધો છે અને મનુષ્ય તિર્યક ગતિમાં પણ અતંતવાર જન્મ લીધો છે. આ દુવ અનેકવાર રાજા થયો, પ્રજા થયો, ધનવાન થયો, ગરીબ થયો, અત્યંત મુંદર પણ થયો અને સંસારની પુદ્ગલપર્ણી પણ ભોગવી છે. વટે જીતેલો મુશ્કી કે આ સંસારમાં એવી કોઈપણ વસ્તુ નથી કે જે આ દુવે ભોગવી ન હોય. એવી અવસ્થામાં કોઈપણ વસ્તુ-પદાર્થ અદલ્ય અથવા કદીપણ પ્રાપ્ત ન થયો હોય એવો ન કહી શકાય. પરંતુ આ વાત તો તેજ સમજી શકે છે કે જે તે પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે. અને તેથી આત્મા અને પુદ્ગલાદિકે પરપદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાળો સમ્યક્ષિ પુરૂષ તે સમસ્ત પદાર્થોને તેમજ ભોગોપભોગોના સાધનોને અનંતવાર પ્રાપ્ત થવાવાળા માને છે અને તેથીજ તે સર્વેના ત્યાગ કરે છે અને કોઈપણ દિવસ પ્રાપ્ત ન થએલ એવા આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લીન બને છે. જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને તેમજ પુદ્ગલ આદિ પરપદાર્થના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે પુરૂષ મિથ્યાજ્ઞાની હોવાથી પ્રત્યેક પુદ્ગલની પર્ણીને કદીપણ પ્રાપ્ત ન

થાય એવી યાનીને તેનું સેવન કરવાનો યથેષ્ટ પ્રયત્ન કરે છે તથા અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી આ સંસારમાંજ પરિવ્રિ-
મણી કર્યા કરે છે. તેથી તે સર્વ ખાખત સમજીને ભવ્યજીવોએ પરપદાર્થોના ત્યાગ કરી દેવો જોડે અને આત્મતત્ત્વમાં લીન
થઈ જવું જોઈએ, એજ જોક્ષના ઉપાય છે.

હવે જો પુરૂષ આત્માને પુદ્ગલદ્વારા પ્રેરિત માને છે તેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પરેણ પ્રતિપાચોરિમિ શેવં કો મન્યતં ગુરો ?

હે સ્વામિન ! હવે આત્માને પુદ્ગલદ્વારા પ્રેરિત કોણ માને છે તે કૃપા કરીને કહે.

વત્તર—મયા પરોયં પ્રતિપાચતે ચ પરેણ ચાહં પ્રતિપાદિતોરિમિ ।

ભવત્યચોદાદિતિ મન્યમાનઃ શઠઃ સ સકલપવિકલ્પકર્તા ॥૧૨૫॥

મયા પરો ન પ્રતિપાચતે કો પરેણ નાહં પ્રતિપાદિતોરિમિ ।

સ્યાત્તત્ત્વવેદીતિ સુમન્યમાનઃ સમસ્તસકલ્પવિકલ્પહન્તા ॥૧૨૬॥

અર્થ—આ સંસારમાં હું અન્ય પુદ્ગલાદિક પદાર્થોને પ્રેરણા આપું છું અને પુદ્ગલાદિક પદાર્થ મને પ્રેરણા આપે છે. આવીરીતે અજ્ઞાનને લીધે માનવાણી પુરૂષ પરેખર મૂર્ખ છે. અને અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પોના કર્તા છે. એમ માનવુંજ ઘટે. પરંતુ જો આત્માનું સ્વરૂપ જાણીએ છે તે તો માને છે કે હું પુદ્ગલાદિક પદાર્થોને પ્રેરણા આપી શકતો નથી અને પુદ્ગલાદિક પદાર્થો પણ મને પ્રેરણા આપી શકતા નથી. અને આમ માનવાને લીધે તે સમસ્ત સંકલ્પ વિકલ્પોના નાશ કરવાવાળો મન્યા છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારી આત્મા ન્યારે કોઈપણ કામ કરે છે, કોઈ ઘડાને એક સ્થાનથી ઉઠાવીને બીજા સ્થાન પર મૂકે છે, અથવા કોઈ ગાડીને ધકેલીને બીજા સ્થાને મૂકે છે અથવા મકાન બનાવે છે અથવા બીજી કોઈપણ કાર્ય કરે છે તો તે એમજ સમજે છે કે આ કામ મેં અથવા મારા આત્માએ કર્યું છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો આત્મા

કોઈપણ કાર્ય કરતો નથી. પુદ્ગલનું બનેલ આ શરીરનું સર્વ કાર્ય કરે છે. એવીનરીતે આ સંસારી છવ કોઈ ગાહીમાં એસીને એક ગામથી બીજા ગામ જાય છે તો સમજે છે કે આ ગાહીએ મને આહિ પહેંચાડી દીધા. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો ગાહી શરીરને પહેંચાડે છે આત્માને તો કોઈ બાંધો પણ શકતું નથી. તેથી કહેવું જોઈએ કે આ છવની જો આવી વિપરીતરૂપી બુદ્ધિ થઈ રહી છે તે માત્ર તેની અજ્ઞાનતાને લીધેન. અને તેથીજ આચાર્યોએ તેને અજ્ઞાની અને મૂર્ખ ગણેલ છે. જે મૂર્ખ પુરૂષ આમ માને છે તે પુરૂષ આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા કરે છે, તે સમજે છે કે આ મહાન મે બનાવરાવ્યું છે તેથી હું તેનો ચાલીક છું, આ પુત્ર મારા લીધે જન્મ લીધો તેથી તે મારો પુત્ર છે, હું તેનો પિતા છું. આવરીતે અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ કરે છે અને તે સંકલ્પવિકલ્પોને લીધેજ તેમના ઉપર મોહ કરે છે અને મોહને લીધે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરી નરક નિગોદાદિકમાં પરિવ્રજમાણ કરે છે. પરંતુ જે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે કર્મ, શરીર આદિ સમસ્ત પુદ્ગલોને પોતાના શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન માને છે તથા આત્માને તે સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન માને છે. અને તેથી તે પુદ્ગલના કાર્યમાં આત્માનો સંકલ્પ કરતો નથી અને આત્મામાં પણ કોઈ પુદ્ગલનો સંકલ્પ વિકલ્પ કરતો નથી. તે પુદ્ગલને પુદ્ગલ સ જાણે છે અને આત્માને આત્મા સમજે છે. તેથી તે કોઈ કર્મથી બંધનરૂપ નથી. તેથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભવ્યપુરૂષોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને કોઈપણ પરપદાર્થો ઉપર મોહ કરવો ન જોઈએ. સમસ્ત પદાર્થોમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા સંકલ્પ વિકલ્પોને ત્યાગ કરી પોતાના આત્મામાં લીન થવું જોઈએ આજ કર્મોને નાશ કરવાનો ઉપાય અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે.

હવે ત્યાગ અને શ્રદ્ધા કરનાર વિધે કહેવામાં આવે છે—

પ્રથમ—ત્યાગગ્રહણચિન્તાં ચ કઃ કરોતિ વિમો વદ ?

હે સ્વામિન ! આ સંસારમાં ત્યાગ કરવાની અને શ્રદ્ધા કરવાની ચિન્તા કોણ કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

વત્તર—ત્યજામિ શૃઙ્ખામિ પરં સ્વઘ્નતુ મિથ્યાગ્રહૈર્ગ્રસ્તજનઃ સદેતિ ।

તદેવ કર્તું યતંતે પ્રમુક્ત્વા સ્વાનન્દં સ્વાત્મપદ પવિત્રમ્ ॥૧૨૭॥

આદૌ ગૃહીતં કિમપિ સ્વચસ્તુ યોગ્યં ગૃહીતં હૃદિ મન્યમાનઃ ।

ત્યાગસ્ય ચિન્તાં ગ્રહણસ્ય મુક્ત્વા યસ્તત્ત્વવેદી રમતે સ્વભાવે ॥૧૨૮॥

અર્થ—જે પુરુષ અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહો કરવાવાળો હોય છે તે પુરુષ પોતાના આત્મન્ય અનંતમુખ આપવાવાળા અને પરમપવિત્ર એવા આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનો ત્યાગ કરી દે છે. અને “હું” પરપદ્ધર્થોના ત્યાગ કરે છું” અને પોતાના આત્મતત્વને ગ્રહણ કરે છું” આમ ચિંતવન કરીને ત્યાગ અથવા ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરુષને કોઈપણ પ્રકારનો મિથ્યા આગ્રહ હોતો નથી તે તો સૈથી પહેલાં તો આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે અને એમ માને છે કે “ મેં જે આ આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું છે તે ખરેખર યોગ્ય અને સર્વોત્તમ છે.” તેથી તે કોઈપણ પદાર્થને ગ્રહણ કરવાની અથવા ત્યાગ કરવાની ચિંતા કરતો નથી. ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા છોડી દઈને આત્મતત્વને જાણવાવાળો તે પુરુષ ફક્ત પોતાના આત્મામાંની લીન થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ—ન્યામુદ્ધી આ છવ ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ચિંતા કરે છે ત્યાંમુદ્ધી તે તે ચિંતામાંજ મગ્ન રહે છે. ત્યાગ અને ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાવાળો માણસ આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી. જે પુરુષ પરપદ્ધર્થોના સંવેદના ત્યાગ કરી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે તે પુરુષ તે સમસ્ત ચિંતાઓથી દૂર થઈ શકે છે. અને તેજ પુરુષ પોતાના આત્માના સ્વ-સ્વભાવમાં [શુદ્ધ સ્વભાવમાં] લીન થઈને તથા સમસ્ત કર્મોના નાશ કરી તેજ આત્માના શુદ્ધસ્વભાવમાંજ નિમગ્ન રહે છે. તેથી આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપને ગ્રહણ કરવા માટે દરેક ભવ્યછવોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેજ આત્માને માટે હિતકર-કલ્યાણકારક છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની આત્માની સત્તા કયાં કયાં માને છે તે વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વાત્માનં મન્યતે મૃદઃ ક્વ વા જ્ઞાની પ્રમો વદ ।

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને કહે કે જ્ઞાની પુરુષ આત્માની સત્તા કયાં માને છે અને અજ્ઞાની પુરુષ આત્માની સત્તા કયાં માને છે.

વત્ત—સ્વાત્મા સદા તિષ્ઠતિ મે શરીરે સ્વતત્ત્વશૂન્યઃ કિલ મન્યમાનઃ ।

તદ્રક્ષણાર્થં વિષમવ્યથાદં કરોતિ પાપં પ્રવિહાય નિત્યમ્ ॥૧૨૯॥

યસ્તત્ત્વવેધ્યાત્મનિ શુદ્ધબુદઃ સ્વાત્મા સદા તિષ્ઠતિ શુદ્ધ એવ ।

સુમન્યમાનઃ સ્વસુલ્લં પ્રમુંજન્ પ્રત્યક્ષમેવ પ્રતિભાતિ દેવઃ ॥૧૩૦॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મતત્ત્વને જાણ્યોતો નથી તે એમજ સમજે છે કે આ મારો આત્મા હમેશા શરીરમાંજ રહે છે. તેમ માનવાથી તે પોતાની નીતિ તેમજ ધર્મનો ત્યાગ કરી દે છે અને શરીરની રક્ષા કરવાને માટે અત્યંત ભયંકર અને મહા-કુપ્પ આપવાવાળા અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મતત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમજ માને છે કે આ મારો શુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા હમેશા પોતાના શુદ્ધ આત્મામાંજ વિરાજમાન રહે છે. એમ માનીને તે આત્મજન્ય અર્તી-દ્રિય મુખનો અનુભવ કરે છે અને આવીરીતે તે પ્રત્યક્ષ અરહંતદેવની માફક મુશોભિત બને છે.

ભાવાર્થ—આત્મા એક અલગ પદાર્થ છે અને શરીર પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. પુદ્ગલ પોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે અને ચૈત-ન્યમય આત્મા પોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે. જો કે બાહ્ય રીતે તો શરીર અને આત્મા એ બંને એકજ દેખાય છે છતાં વાસ્ત-વિક રીતે તો શરીર અને આત્મા એ બંને અલગજ છે. તેથી શરીરને આત્માનો આધાર માનીને તેની રક્ષા કરવી તથા તેનું રક્ષણ કરવા માટે અનેક પાપરૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી તે માત્ર અજ્ઞાનતાજ છે. ભવ્યજીવેએ એવી અજ્ઞાનતાથી સર્વથા દૂર રહેવું જોઈએ અને આત્માને જળકેમળની માફક શરીરથી તદ્દન અલગ માનીને તેને શુદ્ધ કરવા માટે નાનાવિધ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે આ શરીરજ આત્માને શુદ્ધ થવા દેતું નથી. તેથી બ્યાંસુક્રી આ શરીરનું અસ્તિત્વ રહે છે ત્યાંસુક્રી આત્મા બીલકુલ શુદ્ધ થઈ શકતો નથી. આથી શરીરનો અને શરીર ઉત્પન્ન કરવામાં કાર-ણભૂત એવા કર્મોના સર્વથા નાશ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેજ આત્મિક કથાણું સોધન છે. (ભવ્ય-જીવેએ અનેક વસ્તુઓના ભોગે પણ આ સાચા સોધનને માટે નિશાદિન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.)

હવે કોનો પરિશ્રમ સફળ અથવા નિષ્ફળ બન્ય છે તે કહેવામાં આવે છે—

માર

પ્રશ્ન — પરિશ્રમશ્ચ કસ્ય સ્યાત્સફલં વિફલં વદ ?

અર્થ—હે સ્વામિનિ ! આ સંસારમાં કોનો પરિશ્રમ સફળ મનાય છે અને કોનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ મનાય છે તે વિષે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—જહં શરીરે પ્રવિલોકનાર્થં નિજસ્વરૂપં યતતે પ્રમૂઢઃ ।

નિજસ્વરૂપસ્ય તથાપ્યલાભાત્ પરિશ્રમઃ સ્યાદ્વિફલશ્ચ તસ્ય ॥૧૩॥

ચૈતન્યરૂપં પરમાવભિન્નં ચૈતન્યરૂપે પ્રવિલોકનાર્થમ્ ।

યસ્તત્તત્ત્વેદી યતતે તત્ત્વ પરિશ્રમઃ સ્યાત્સફલોં હિ તસ્ય ॥૧૪॥

અર્થ—જે પુરૂષ આ બંડ શરીરમાં પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ નિહાળવા પ્રયત્ન કરે છે તે ખરેખર મૂર્ખ છે. તે કોઈ ઉપાય કરે તોપણ આ બંડ શરીરમાં પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ નિહાળી શકતો નથી. તેથી તેનો સર્વ પ્રયત્ન વ્યર્થ બન્ય છે. પરંતુ જે પુરૂષ પુદ્ગલાદિક સર્વ પદાર્થથી અલગ એવા પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્માને પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મામાંજ દેખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે આત્મતત્ત્વને બાણવાળો ગણાય છે અને તેનો પ્રયત્નજ સફળ મનાય છે.

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને બાણતો નથી તે પુરૂષ ધોરતપશ્ચરણ કરવા છતાંપણ આ બંડ શરીરમાંજ આત્મતત્ત્વને નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શરીર બંડ છે, આત્મતત્ત્વથી સર્વંથા રહિત છે તેથી તેમાં [શરીરમાં] આત્માની પ્રાપ્તિ કેદીપણ થઈ શકતી નથી. તેવા પુરૂષો ધોર તપશ્ચરણ કરે તોપણ તેમના તપશ્ચરણાદિ તદ્દન વ્યર્થ બન્ય છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માના સ્વરૂપને બાણ છે, તે આત્માને શરીરાદિક પરપદાર્થોથી સર્વંથા અલગજ માને છે. તે પુરૂષ આત્માને શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યમય માને છે અને શરીરને તદ્દન બંડ માને છે અને શરીર તરફ ખીલકુલ પણ ધ્યાન આપતો નથી. તે તો આ શરીરને ત્યાંબંધ અને દુઃખ દેવાવાળું તથા આત્માનું અક્રમ્યાણ કરવાવાળું માને છે. તેથી તે બંધ પુરૂષ પોતાના આ-

તમાને આત્મામાંજ નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે તો સમજે છે કે આ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને તો કમોઝિ હાંધી દીધું છે. બ્યાંસુધી તે કમોને નહિ કરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થવાનું નથી. તેથી આત્મ-તત્ત્વને જાણવાવાળો પુરૂષ કમોનો નાશ કરવા માટે વહેલામાં વહેલી તકે પ્રયત્ન કરે છે. કમોમાં પશુ સૈથી પ્રબળમાં પ્રબળ તો મોહનીય કર્મ છે અને મોહનીય કર્મમાં પશુ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને હાંકવાવાળું દર્શન મોહનીય કર્મ છે. દર્શન મોહનીય કર્મનો નાશ કર્યા પછી ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવીરીતે બ્યારે મોહનીય કર્મનો નાશ થાય છે અથવા મોહનીય કર્મ શાંત પડે છે ત્યારે તેનો શુદ્ધ આત્મા આયોગ્યાપજ પ્રગટ થાય છે. અને આવીરીતે તેનો સમસ્ત પરિશ્રમ સફળ થાય છે તેથી પોતાનો પરિશ્રમ સફળ બનાવવા માટે પ્રથમમાં પ્રથમ તો મોહનીયકર્મનો નાશ કરવાનો જીવ્યજીવોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને તેજ ઓક્ષેનો ઉપાય છે.

હવે પોતાના આત્માને જે સ્વસ્ત્રવેદ [પોતાનાજ અનુભવવડે જાણવા લાયક] સમજે છે અને જે માનતા નથી તે કેવા હોય છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — સ્વસ્ત્રવેદં નિજાત્માનં મન્યતે વા ન કીદશઃ ?

અર્થ — હે સ્વામિન! જે પુરૂષ પોતાના આત્માને પોતાનાજ આત્માદ્વારા જાણવા ચોગ્ય સમજે છે અને જે પુરૂષ કોમ માનતો મથી તે કેવો હોય છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર — પંચાક્ષરૂપોઽસ્મિ તથાન્યવેદ્યો નાહં સ્વસ્ત્રવેદ્ય હિતિ પ્રમૂઢઃ ।

સ્યાન્મન્યમાનઃ સ્વલસ્તદર્થં કરોતિ પાપં પરિહાય લજ્જામ્ ॥ ૧૩ ॥

પંચાક્ષરૂપઃ કદાપિ નાહં સદા સ્વસ્ત્રવેદનતઃ પ્રગમ્યઃ ।

યસ્ત્રસ્ત્રવેદીતિ સુમન્યમાનોઽક્ષાતીતસીચ્યે ભવતિ પલીનઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ — જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે કોમજ સમજે છે કે હું પાંચે ઇન્દ્રિયરૂપ તેમજ શરીરરૂપ

છું, તથા બીજાઓ મને સમજી શકે છે પરંતુ હું પોતે મારા આત્માને જાણી શકતો નથી. એમ સમજીને તે કુદ પુરુષ પોતાની લગ્નજનો તો ત્યાગ કરી દે છે અને તે ઈન્દ્રિયોની પુછીને માટે અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ જે પોતાના આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે તો એમને સમજે છે કે હું કોઈપણ કાળે ઈન્દ્રિય સ્વરૂપ થનાર નથી. હું તો માત્ર માનસ છું; અને સ્વસંવેદનથી [હું સુખી છું, ગાની છું. આવીરીતે પોતાના અનુભવરૂપી જ્ઞાનથી] જ જાણી શકાઉં તે જો છું. આમ માનીને તો અતીન્દ્રિય સુખમાં હમેશા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—જેવીરીતે દીવો પરપદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેવીજરીતે આ જ્ઞાનમય આત્મા પોતાના જ્ઞાનથી અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે અને સ્વાનુભૂતિદારા પોતાના સ્વરૂપને પણ પ્રકાશિત કરે છે. આત્માનો અનુભવ એટલે સ્વાત્માનુભૂતિ અને અનુભવ એટલે જ્ઞાન, આમ જ્ઞાનમય આત્માનું સ્વરૂપ પોતાની અનુભવરૂપી જ્ઞાનદારા જાણી શકાય છે. જેવીરીતે દીવો સ્વપર પ્રકાશક છે તેવીજરીતે આત્મા સ્વપર પ્રકાશક છે. જે પુરુષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમ માને છે કે આત્મા અમૂર્ત છે તેથી તે ઈન્દ્રિયોદારા કદીપણ જાણી શકતો નથી. ઈન્દ્રિયોદારા તો માત્ર મૂર્ત-સ્થૂળ પદાર્થોનું જ જ્ઞાન થઈ શકે છે. ઈન્દ્રિયોદારા મૂર્ત સૂક્ષ્મ પદાર્થો પણ જાણી શકતા નથી, તો પછી તે ઈન્દ્રિયોદારા અમૂર્ત જોવા આત્માનું જ્ઞાન કેવીરીતે થઈ શકે! તેથી આત્માનું સ્વરૂપ પોતાના અનુભવ-વડે જ સમજી શકાય છે. તેમાં લેશ માત્ર પણ શંકા નથી. જે લોકો આવા પ્રકારનું આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે આત્મજન્ય યથાર્થ સુખ અનુભવે છે, અને જે લોકો એમ માનતા નથી તે ઈન્દ્રિયોને વશીભત થઈ અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે, અતી લવચળાઈનું કર્તવ્ય છે કે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણ્યા પછી અતીન્દ્રિય સુખને અનુભવ કરે અને ઈન્દ્રિયોના વિષ-ચોનો ત્યાગ કરી આત્માને નરક નિગોદાદિકના દુઃખોમાંથી બચાવે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કેને બિન્ન અથવા શનુ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મન્યને કિંં રિપું મિત્રં સૂચ્વઃ સુહઃ પ્રમો વદ !

હે સ્વામિન્! હવે કૃપા કરીને કહે કે અજ્ઞાની પુરુષ કેને શનુ અને કોને મિત્ર ગણે છે, તથા જ્ઞાની પુરુષ કેને શનુ અને મિત્ર ગણે છે.

ઠગર—સ્વતસ્વશૂન્યો બહિરેવ મિત્રં મત્વા રિપું સૌરુચકરં વ્યથાદયમ્ ॥
તન્મારણાર્થં ચ મુરક્ષણાર્થં લક્ત્વા સુકૃત્યં યત્નતે હમાગી ॥૧૩૫॥
સ્વતસ્વવંચેવ વિભાવમાર્થં મત્વા સ્વલં શાસ્ત્રસમં વ્યથાદયમ્ ॥
મિત્રં સ્વમાર્થં સુલ્લવં ચ મત્વા કરોતિ માર્ષાં સ્વલુ તેન સાર્દયમ્ ॥૧૩૬॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે બાહ્ય સુખ આપવાવાળા પુરૂષોને મિત્ર માને છે, અને બાહ્ય કુખ દેવાવાળા પુરૂષોને શત્રુ માને છે. તથા એમ માનીને તે અગાની પુરૂષ પોતાના આત્મકથાણુનો માર્ગ ત્યજી દઈને તે શત્રુઓને મારી નાખવાનો અને મિત્રોને પોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે તો શત્રુ સમાન કુખ આપવાવાળા પોતાના વિભાવ ભાવોને શત્રુ માને છે, અને અનંત અતીન્દ્રિય સુખ આપવાવાળા આત્માના સ્વભાવને જ મિત્ર માને છે. પછી તો તે પોતાના આત્મિક સ્વભાવમાં જ મગ્ન રહે છે.

ભાવાર્થ—આ છવને જે સુખ કુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે પોતપોતાના કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ કર્મોના ઉદયથી સુખ અને અશુભ કર્મોના ઉદયથી કુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંપરુ કર્મબંધનું મુખ્ય કારણ કષાયાદિક ભાવોનું છે, અને કષાયાદિક ભાવો આત્માના વિભાવભાવ તરીકે લેખાય છે. જો આત્મામાં ક્રોધાદિક વિભાવભાવો ઉત્પન્ન થતા ન હોય તો તે આત્માને કર્મબંધના પાસમાં સપડાવું ન પડે. જો કર્મબંધ ન થાય તો કર્મના ઉદય થવો તે પણ સંભવિત નથી. તેથી કહેવું જોઈએ કે આ સંસારમાં જે બાહ્ય સુખદુઃખ થાય છે તેનું મુખ્ય કારણ તો આત્માના વિભાવભાવોનું છે. તે વિભાવભાવોથી બંધનખટ થવાવાળા કર્મોના ઉદયથી જ સુખ કુખ થાય છે. પરંતુ તે સુખ કુખમાં અન્ય પુરૂષ નિમિત્ત માત્ર બને છે.

જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી તે સુખમાં નિમિત્ત કારણ બનવાવાળા પુરૂષને મિત્ર અને તેથી પ્રતિ-કૂળ કાર્યમાં જ સુખમાં નિમિત્તરૂપ બનનારને શત્રુ માને છે. જેવીરીતે ક્રોધાદિક પુરૂષ કૃતરો મારવાના હેતુથી પત્યર ક્રોક, અને

ખીન્ને કોઈકેકિ પુરૂષ સિંહને મારવાના હેતુથી પરશ્વ ક્રે પરંતુ કૃતંગે પતારની તરફ દોડે છે અને સિંહ પરશ્વ ક્રેકનાર તરફ દોડે છે. તેવીરીતે આત્માના સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરૂષ અનંત અતોદ્રિય સુખ આપવાવાળા સ્વામીને જ મિ. માને છે અને પછી તેને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવે તેમાં લીન બની જાય છે. તથા વિભાવ પરિણામોને શત્રુ સમજીને તેના મદતર યાગ કરી દે છે. આત્મજ્ઞાની પુરૂષ કર્મોના ઉદયમાં નિમિત્ત કારણ બનવાવાળા પુરૂષ તરફ ખીલકુલ ધ્યાન આપતો નથી અને કર્મોના ઉદય તરફ પણ ખીલકુલ ધ્યાન આપતો નથી. તે તો સીધા વિભાવ પરિણામોના નાશ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે તથા તેના નાશ કરીને આત્મિક સ્વાભાવમાં લીન બની જાય છે.

હવે આત્મજ્ઞાની અને અનાત્મજ્ઞાનીના કાર્યવિધે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—અતત્ત્વજ્ઞોઽથ તત્ત્વજ્ઞઃ કિં કરોતિ પ્રશ્નઃ વદ ?

હે સ્વામિનું ! આત્મતત્ત્વને જાણવાવાળો અને આત્મતત્ત્વને ન જાણવાવાળો પુરૂષ શું કરે છે, તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—અજાનમાનઃ નિજસ્વભાવં મૂર્ખઃ સદા હર્ષવિષાદભાવમ્ ॥

કુર્વન્નકૃત્યં વિષમં સ્પૃહૈત્યં તદોષતઃ શ્વશ્રગતિં પ્રયાતિ ॥૧૩૭॥

સ્વતત્ત્વવેદીતિ નિજસ્વભાવં જાનન્ યથાવત્પરભાવમિન્નમ્ ॥

ત્યક્ત્વા યુવં હર્ષવિષાદભાવં શુદ્ધે સ્વભાવે રમન્તં ચ ધીરઃ ॥૧૩૮॥

અર્થ—જે પુરૂષને આત્માના સ્વાભાવનું જ્ઞાન નથી, તે પુરૂષ હુમેશા હર્ષ અને શોક માને છે અને સ્વેચ્છાપૂર્વક ન કરવા ચોખ્ખા પાપરૂપ કાર્ય કરે છે. આવા ભયંકર દોષને લીધે તે પુરૂષ નરકનિગોદ ગતિમાં જાય છે અને ત્યાં અનંતાનંત કષ્ટ. મુંઢી ધોરાતિધીર કુ:પ્પ સહન કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે, અને જે પુરૂષ તેવા આત્માના સ્વરૂપને કથાયાદિક પરલાવેથી સર્વથા ભિન્ન-દૂર રાખે છે, તે જ્ઞાની પુરૂષ હર્ષવિષાદનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે અને પછી તે ધીર-વીર પુરૂષ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વાભાવમાં હુમેશા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—હુર્ષ અને વિષાદ એ બંને આત્માના વિભાવ ભાવ છે. હુર્ષવિષાદ માનવાથી આ છવ ધોરાતિધિર પાપદૂષી બળમાં ફસાય છે. હુર્ષ મનાવવા માટે આ સંસારી છવ અનેક પ્રકારના ઉત્સવ મનાવે છે અને જે ઉત્સવ મનાવવામાં થતાં પાપોના ભાગી બને છે, અને વિષાદ મનાવવાથી તેમજ માનવાથી અત્યંત સંકલોષ ભાવો ભાવે છે, જેથી તે કદીપણ આ સંસારરુપી બળમાંથી છુટી શકતો નથી. અર્થાત્ આ સંસારમાં પરિવ્રમણ કરીને કુલિઓના ધોરાતિધિર દુઃખ સહન કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે જ્ઞેતાં તો માહુમ પડે છે કે હુર્ષ અને વિષાદ કર્મોના ઉદયથી થાય છે જેથી સાબીત થાય છે કે તે બંને આત્માથી ભિન્ન છે કેમકે કર્મ પાણુ આત્મોના મળ સ્વભાવ નથી. [આત્મા તો શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે] તેથી આત્મજ્ઞાની પુરુષો હુર્ષ વિષાદથી દૂર રહી આત્મ સ્વભાવમાં લીન બને છે, અને સંસારદુઃખોથી બચવાનું સાધન છે.

હવે આત્માના બેદોને બાણુવાવાળો અને ન બાણુવાવાળો પુરુષ શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—જ્ઞાત્વા ત્રિવિધયાત્માનમજ્ઞાત્વા વા કરોતિ કિમ્ ?

હ સ્વામિન્ ! ત્રણે પ્રકારના આત્માના સ્વરૂપને બાણુવાવાળો તેમજ ન બાણુવાવાળો પુરુષ શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર—યોડજાનમાનો બહિરન્તરાત્મભેદ પ્રમોહાત્પરમાત્મરૂપમ્ ॥

અત્યંતનિર્ગ્યા કુરુતિ પ્રકુર્વન્ ઉન્મત્ત એવ પ્રતિભાતિ મૃદઃ ॥૧૧૯॥

યસ્તત્ત્વવેદી ત્રિવિધાત્મભેદં જાનન્ યથાવદ્બહિરાત્મબુદ્ધેષ્ ॥

લયત્વા દ્વિતીયે નિવસન્ તૃતીયં હૃષ્ટું કૃતીન્દ્રો યતનેડનિશુદય ॥૧૪૦॥

અર્થ—જે પુરુષ મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એમ આત્માના ત્રણે બેદોને બાણુતો નથી તે પુરુષ મૂર્ખ પુરુષની યાદેક અત્યંત નિંદા પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેજ પ્રારણુ આ સંસારમાં મૂર્ખ લેખાય છે. પરંતુ જે પુરુષ પોતાના આત્માના ત્રણે બેદોને બાણુ છે તે પુરુષ બહિરાત્મબુદ્ધિને ત્યજી દઈ અંતરાત્મામાં નિવાસ કરે છે, અને

પછી તે ઉત્તમ પુરુષાવાન પુરૂષ અત્યંત યુક્ત એવા પરમાત્માને દેખતા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—આત્માના ત્રણ ભેદ છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. જે છવ્વ શરીર અને આત્માને એક માને છે તેને બહિરાત્મા કહે છે. જે છવ્વ શરીરને ભિન્ન સમજે છે અને ચૈતન્યમય આત્માને યારીથી ભિન્ન માને છે તેને અંતરાત્મા કહે છે. અને જે છવ્વ વ્રતેયા ક્રમોનો નાશ કરી દે છે અને સમસ્ત આઠે ક્રમોના પચી નાશ કરી દે છે તેને પરમાત્મા કહે છે. એ ત્રણમાં બહિરાત્મા હેા છે—ખત્મા અને શરીરને એક માનવાવાળી બુદ્ધિ ત્યાજ્ય છે. કેમકે તે બિધ્યા બુદ્ધિ છે. શરીર અને આત્મા કદીપણ એક હોઈ શકતા નથી. શરીર જડ છે, અને આત્મા ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનમય છે. તેથી શરીર અને આત્માને એક માનવાવાળી બુદ્ધિ તદન બિધ્યા છે. જે છવ્વ આ ભેદોને જાણ્યો નથી તે બહિરાત્મા બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને તેથી જ તે આત્મકથાણુનો માર્ગ ત્યજી દે છે અને શરીરને સુખ આપતા માટે—પોષતા માટે અથવા પરિશ્રમ ઉઠાવે છે જેના પરિણામે તેને આ અપાર સંસારમાં પરિશ્રમણુ કરવું પડે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માના ચાર્ય્ય ભેદોને જાણે છે તે પુરૂષ ત્યાગ કરતા વાચક બહિરાત્માબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દે છે અને અંતરાત્મા ત્યજી પરમાત્મા ખતવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજ્ઞાનની ફરજ છે કે બહિરાત્માબુદ્ધિ ત્યજી દઈ, અંતરાત્મા ખતી, પરમાત્મા શવાનો પ્રયત્ન કરે. કેમકે પરમાત્માજ આત્માનું સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણ છે.

હવે એમન અને અર્થેમન પરાર્થને કોણુ જાણે છે અને કોણુ જાણુ નથી તે કહેવામાં આવે છે—

યત્તસ્ત્વશ્નયશ્ચિદ્વેતનાદે-શ્ચિન્હં ન જાનન્ નિજવસ્તુનોપિ ।

તત્તઃ પ્રમાદો પરઙ્ગોઠાર્થે મત્રયવશ્યં મત્રદુઃસ્વપાત્રમ્ ॥૧૪૧॥

યત્તસ્ત્વવેદો ચિદ્વેતનાદે-શ્ચિન્હં યયાવત્સુભદં ચ છુદ્ધા ।

અવેતનં વા પ્રવિહાય વસ્તુ કરોતિ ચૈનન્યદૃષ્ટે નિવાસમ્ ॥૧૪૨॥

અર્થ—જે પુરૂષ યોગાના આત્માના પાર્યથ સ્વરૂપને જાણ્યો નથી તે પુરૂષ ચૈનાત્મક તેમજ અચૈનાત્મક કોઈપણ

વરુના-પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતો નથી. જ્યારે સુત્રી કે તે પોતાનું સ્વરૂપ પણ જાણતો નથી અને તેથીજ તે પાશ-લૌકિક કાર્યોમાં અત્યંત પ્રમાદી રહે છે, જેથી કરીને તેને આ સંસારનાં અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે જોત તો તેમજ અજ્ઞાનનાં મુખ આપવાળાં ચિન્હોને પણ સાંભરીને જાણે છે. તેમ જાણ્યા પછી તે પુરૂષ શરીરાદિક અજ્ઞાન પદાર્થોના ત્યાગ કરે છે અને પોતાના કૈતન્યમય આત્માનાં હુએશાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—આત્માનું કલ્યાણ કરવાવાળું સ્વપરબ્રહ્મવિજ્ઞાન છે. પોતાના આત્માનું તથા આત્માની સાથે મળી ગએલાં કર્મ અથવા શરીરાદિ પરપદાર્થોનું સ્વરૂપ જાણીને અથવા જ્ઞાન, અજ્ઞાન આદિ સમસ્ત પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણીને શરીરથી આત્મા તદન જુદા માનવો તથા આત્માની સાથે મળી ગએલા શરીર અથવા કર્મને તે આત્માથી અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અથવા આત્માને શરીર તેમજ કર્મથી અલગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તેજ સ્વપરબ્રહ્મવિજ્ઞાનનું તાત્પર્ય છે. જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરૂષ આત્માથી ભિન્ન જીવા કર્મોદિક તથા શરીરાદિકનું સ્વરૂપ પણ સાંભરી પડે સમજે છે. અને ખેતનું સ્વરૂપ સાંભરીપડે સમજવાથી અજેતનરૂપી કર્મોના નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તદુપરાંત પોતાના શુદ્ધાત્મામાં લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે જેથી તે અજ્ઞાનમય ત્રાસપદ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણે તે નથી, તે પુરૂષ કર્મ અને શરીરાદિકનું પણ સ્વરૂપ જાણતો નથી, જેથી તે ન તો કર્મોના નાશ કરી શકે કે ન તો આત્માનું કલ્યાણ સાધી શકે. આત્માનું સ્વરૂપ જાણતો ન હોવાથી તે પુરૂષ નરક નિગોદાદિક દુર્ગતિઓમાં પરિભ્રમણ કરતો રહે છે તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ-યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તે સાથે જ્ઞાનાગમનું પાન પાઠન કરવું જોઈએ. તેજ આત્મકલ્યાણને માર્ગ છે.

હવે જ્ઞાની અજ્ઞાનીને કયાં કયાં સાથે લાગે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મૂલ્યઃ ક રમતે સ્વામિજ્ઞાનમજો વા પ્રમો વદ ?

અર્થ—હ પ્રભા ! હ સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને જોઈશું ખતાયો કે મૂર્ખ માણસને કયાં કયાં લાગે છે અને જ્ઞાની

પુરૂષને કયાં કયાં લાગે છે ?

તત્ત્વ—યત્રૈવ મૂલ્લઃ સ્વલુ જાયતે વૈ પાકાત્પુરા સંચિતકર્મણશ્ચ ।

સુતન્મયઃ સન્ રમતે હિ તત્ત્વ વિસ્મૃત્ય ધર્મ કિલ પૂર્વધનુઃ ॥૧૪૩॥

સ્વતત્ત્વવેદી કૃતકર્મયોગાત્ નીચોચવંશો મમ જન્મ જાતમ્ ।

દ્વેષો ન રાગોસ્તિ તથાપિ તત્રેતિ મન્યમાનો રમતે સ્વરાજ્યે ॥૧૪૪॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ નહિ જાણવાવાળો પુરુષ પૂર્વકર્મના ઉદયથી ને યોનિમાં જન્મ લે છે ત્યાં તે અજ્ઞાનતાને લીધે તન્મય થઈને આનંદપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરે છે, તથા તે પોતાના ધર્મને પણ ભૂલી જાય છે અને પ્રથમના ભાઈબંધુ આદિને પણ ભૂલી જાય છે. પરંતુ ને જીવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે પુરુષ એમ સમજે છે કે હું પૂર્વકર્મના ઉદયથી નીચ તથા ઉચ કુળમાં જન્મ્યો છું. તેથી કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થવાવાળા ઉચ્ચ તેમજ નીચ કુળ પ્રત્યે મને બીલકુલ રાગદ્વેષ નથી. એમ માનીને તે પોતાના શુદ્ધાત્મામાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—પશુ થવું, પક્ષી થવું, મનુષ્ય થવું, દેવ થવું, નરકમાં જવું વગેરે આ જીવની પર્યાય છે. તે પોતે કરેલ કર્મોના ઉદયથીજ ધારણ કરવી પડે છે. આ જીવ નેવું કરે છે તેવું જાગવે છે. ખુલ્લું ઉત્પન્ન કરવાવાળો પુરુષ સ્વર્ગાદિકમાં દેવ થાય છે અને મનુષ્ય લોકમાં રાજા, ચક્રવર્તી અથવા કોઈ ખુલ્લેવાન મનુષ્ય થાય છે. પરંતુ પાપ ઉત્પન્ન કરવાવાળો જીવ નરકમાં જાય છે અને નીચ પશુ, પક્ષીઓના શરીર ધારણ કરે છે. એ સર્વ પર્યાયો કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. જો આ જીવ પોતાના સમસ્ત કર્મોના નાશ કરી નાખે તો પછી તે જીવને તે પર્યાયો કદીપણ ધારણ કરવી પડતી નથી. તેથી કોઈક તો સિદ્ધ થાય છે કે તે પર્યાયો શુદ્ધ આત્માથી તદન ભિન્ન છે. ને જીવ પોતાના આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે જીવ એમ સમજે છે અને તેથીજ સારી કે નરસી એમ કોઈપણ પર્યાયમાં રાગદ્વેષ કરતો નથી. તે તો માત્ર શુદ્ધ આત્મામાં લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પરંતુ ને પુરુષ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતો નથી તે કર્મજન્ય આત્માની પર્યાયોનેજ પોતાનું સ્વરૂપ માની

લે છે ! તે પર્યાયેને પોતાના આત્માના યર્ણ્ય યુદ્ધ સ્વરૂપી અંત સમજીને નથી અને તેથીજ તે આ [પ્રાણચક્ષુષ] પર્યાયમાં તન્મય રહે છે, તથા તેનું પાવનપોષ્ય ગુણ માટે અને પ્રકારતા પાપ ઉત્તર કરે છે. જેથી તે આ સંસારમાં પરિશ્રમ ગુણ કરે છે અને અનેક પ્રકારના મહાદુઃખ ભોગવે છે. તેથી પ્રવેશ ભવ્યછવે આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને તર, નારક આદિ પર્યાયને ત્યાજ્ય સમજી જોડે અને યુદ્ધ આત્મને ઉત્તર (ચક્ર ગુણ કરતા ચોળ) સમજીને તેમાંજ લીન રહેવાનો પ્રયત્ન કરે જોડે. આ જ કથ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે સ્તાની અને મૂર્ખ યુગ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે -

પ્રશ્ન—કિં કરોતિ મૂલેષ્ઠ ધીમાન્ મે વા ગુરો વદ !

પ્રશ્ન—હે સ્તામિન ! મૂર્ખ પ્રશ્ન ગું કરે છે અને મુદ્ધિમાન પ્રશ્ન ગું કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

સ્વતત્ત્વગુન્યોડસમુલ્લંભ્ય સુમત્વા તત્ત્વત્ત્વ શ્રુત્ય હવાનિસેવામ્ ।

કરોતિ તસ્ય સ્વમુલ્લંભ્ય તદ્વાવનો વાનિદગ્ધં પચાનિ ॥૧૪૫॥

યસ્તત્ત્વવેદી પરમઃ પ્રસન્નો જિવન્દિયઃ સઃ મત્ત્વમોગદુઃ ।

સંયમ્ય ચિત્તાક્ષપિશાચવર્ગં તચોગમઃ સ્વાત્મગુહં પ્રચાતિ ॥૧૪૬॥

અર્થ—જે છવ આત્મતત્ત્વને અણુતો નથી તે છવ ઇન્દ્રિયોના મુખેનેજ બંધુજ માને છે, તથા તે મુખોની પ્રાપ્તિને માટે પોતાના આત્મ જન્ય અતંત મુખેનો તો ધ્યાન કરી દે છે અને તે ઇન્દ્રિયોના મુખેનો પ્રાપ્તિને માટે સેવકની મારફત તેમની આતંત સેવા કર્યા કરે છે, અને તેનાજ ગુહાણા-દોષથી બંધી માતામાં રૂપાય છે. પરંતુ જે પુરા આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે મન અને ઇન્દ્રિયકપી પિગાચોના સમૂહને મુચોગ્રસીતે વગ કરી લે છે, મન અને ઇન્દ્રિયના સંપૂર્ણપણે ત્રિગુણ કરે છે અને તેથીજ તે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને છવત્યાગી સંસાર, શરીર અને ભોગોથી સર્વથા દૂર થઈ

બંધ છે અને તેજ સર્વ કારણોથી પ્રસન્ન થઈને પોતાના ધરમાં જતો રહે છે.

બાવાર્થ—આ સંસારમાં જીવ શાશ્વત વાસ કરી શકતો નથી. આ શુદ્ધ યુક્તરૂપ આત્મા તો ચોક્કસથાનમાં હંમેશા માટે વાસ કરે છે. ચોક્કસમાં કોઈપણ પ્રકારનું બંધન નથી. ત્યાં તો આ આત્મા બિલકુલ સ્વતંત્ર જની બંધ છે, અને અનંત-કાયમી અનંતસુખ ભોગવે છે. પરંતુ તે સ્થાનપર પહોંચવા માટે મનોનિગ્રહ અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરણબૂત છે. આ સંસારમાં જેટલાં પાપ થાય છે તેટલાં આ ઈન્દ્રિય અને મનને તૃપ્ત કરવા માટેજ થાય છે. અને તેજ પાપોથી આ સંસારી જીવોને તીવ્ર અશુભ કર્મોના બંધ થાય છે અને પછી તે કર્મના ઉદયથી નરક નિગોદાદિકમાં પરિવ્રજાણ કરવું પડે છે. આમ કર્મોના નિમિત્તથી નરક નિગોદાદિકરૂપી સંસારમાં પરિવ્રજાણ કરવું તે આ જીવને કેદખાના જેવું લાગે છે. જેમ કેદખાનામાં સિપાઈઓના ત્રાસ કેદીને ભોગવવો પડે છે તેમ આ સંસારમાં ત્રાસ કરેલ કર્મો જીવને સદાકાળ કુઝાળ આપ્યાજ કરે છે. બંધામુખી આ જીવની સાથે સાથે કર્મરૂપી સિપાઈ લાગ્યાજ રહે છે ત્યાંમુખી આ જીવ સ્વતંત્રરીતે—સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના ધરમુખી—ચોક્કસમુખી—પહોંચી શકતો નથી. બ્યારે આ જીવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને આ ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગોના સર્વથા નારા કરી નાખે અને આત્મામાં અત્યંત લવલીન જની સમસ્ત કર્મોના નારા કરી નાખે ત્યારેજ તે પોતાને ધર—ચોક્કસ—પહોંચી શકે છે. તેથી રહેક ભવ્યજીવોએ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગોના સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો બ્રહ્મા અને તેજ આત્માનું કેલ્યાણ કરવાવાળું છે.

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાનીનાં ચિન્હ વિષે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મૂર્ત્યસ્ય જ્ઞાનિનચિન્હં વિચિત્રેર્કિં પ્રમો વદ ?

અર્થ—એ ભગવાન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહે કે આત્મજ્ઞાનીનું ચિન્હ શું છે અને મૂર્ખનું ચિન્હ શું છે ?

વત્સ—દેવચ્ચ સેવ્યોત્સ્યહમેવ તસ્યાસિ સેવકઃ કૌ નિરપેક્ષકુળ્યા ।

મૂર્ત્યો ઘષોઘાવિતિ મન્યમાનો નિવૃત્તિમાર્ગઃક્રવતીહ દુરઃ ॥૧૪૭॥

યાદ્યત્પમોહો હૃદિ સેસ્તિ તાવદ્ સ્તોતિ દેવસ્ય વિમોહનાશાદ્ ।

દેવઃ સ્વયં ચાક્ષિ યથાર્થદ્વ્યોતિ મન્યમાનો ભવતિ પ્રપૂજ્યઃ ॥૧૪૮॥

અર્થ—જે પુરુષ આત્માના સ્વરૂપને જાણે તે પુરુષ આશાનતાને લીધે એમજ સમજે છે કે ભગવાન અરહંત દેવ મારા દેવ છે અને હું તેમના સેવક છું. એમ માનીને તે પુરુષ નિવૃત્તિમાર્ગથી બહુજ દૂર જતો જાય છે. પરંતુ જે પુરુષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તે એમ સમજે છે કે જ્યાંસુધી મારા હૃદયમાં મોહ ધસેલો છે ત્યાંસુધી અરહંતદેવ મારા દેવ છે અને હું તેમના સેવક છું. જ્યારે મારા હૃદયમાંથી મોહ સર્વથા નાશ થઈ જાય ત્યારે હું યથાર્થ રીતે પોતેજ દેવ ખનીશ. આમ માનનાર પુરુષ સંસારભરમાં પૂજ્ય ખની જાય છે—પૂજ્ય મનાય છે.

ભાવાર્થ—જ્યારે આ જીવનું મોહનીયકર્મ સર્વથા નાશ થઈ જાય છે તેની અંતરબુદ્ધિમાંજ જ્ઞાનાવસ્થા, દર્શનાવસ્થા અને અંતરાયકર્મ પણુ નાશ પામે છે. આમ ચારે પ્રકારના કર્મના નાશ થવાથી અરહંત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ અરહંત અવસ્થાને દેવ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન અરહંત દેવ સદા પૂજ્ય છે અને પૂજક તેમની પૂજા કરે છે. પરંતુ પૂજા કરવાના પુરુષમાં મોહનીયકર્મ હયાત હોય છે. ભગવાન અરહંતદેવે મોહનીય કર્મના સર્વથા નાશ કર્યો છે. તેથી મોહનીય કર્મના નાશ કરવા માટેજ શ્રાવક લોકો ભગવાન અરહંતદેવની પૂજા કરે છે. અથવા મુનિજનો તેમનું જ્ઞાન ધરે છે. મોહનીયકર્મ જડ છે અને તેના ઉદ્ધારમાં હોવાથી આત્મા પર આત્મણુ પડે છે. જ્યાંસુધી આત્મા પરથી મોહનીયકર્મથી આવરણુ દૂર થાય નહિ ત્યાંસુધી આત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય પણુ નહિ. અને આત્માના સ્વરૂપનું પ્રગટ થવું તેજ દેવપણુ. અને પૂજ્યપણુ છે. તેથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરુષ સમજે છે કે જ્યાંસુધી મારા હૃદયમાં મોહનીયકર્મની સત્તા છે ત્યાંસુધી હું ભગવાન અરહંતદેવની પૂજા કરું છું જ્યારે મારું મોહનીયકર્મ નાશ પામશે ત્યારે હું પણુ દેવ થઈશ, પછી મારા આત્મામાં પૂજ્યપણુ લાવ (વિચક્ર) રહેશે નહિ. તેવા પુરુષનું સમજવું ચોખ્ખું છે.

પરંતુ જે પુરુષ હમેશા પૂજ્યપણુ લાવજ માન્યા કરશે તે પોતાના આત્માને કદીપણુ પૂજ્ય બનાવી શકશે નહિ અને તે હમેશા સંસારમાં જ પરિવ્રમણુ કર્યા કરશે. આવું થાય તેમાં તેની આશાનતાજ મુખ્ય કારણુભૂત છે. તેથી આશાનતા

ત્યાગ કરી આત્મજ્ઞાન પ્રગટ કરવું નેહિએ. નેથી આત્માનું કલ્યાણુ જલ્દી થઈ શકે.

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની પુરૂષ વિષયોથી વિરક્ત થઈને શું શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન —વિરક્તો વિષયાદ્ભૂત્વા જ્ઞાનો મૂલ્ત્વઃ કરંતિ કિમ્ ?

હે સ્વામિન્ ! વિષયોથી વિરક્ત થઈને જ્ઞાની, અજ્ઞાની શું શું કરે છે ?

ઉત્તર —સ્વતત્ત્વશૂન્યો વિષયાદ્વિરક્તો ભૂત્વા ન ચાનન્દરસે સુરક્તઃ ।

યઃ કેવલં રુઢિવશાત્કરોતિ તપો જપ્ત ધ્યાનવિધેવિધાનમ્ ॥૧૪૯॥

સ્વતત્ત્વવેદી વિષયાદ્વિરક્તો ભૂત્વા હિ ચાનન્દરસં સુરક્તઃ ।

યઃ કેવલં મોક્ષપુર્તિ પ્રયાતું ગતસ્પૃહો ધ્યાનતપઃ કરંતિ ॥૧૫૦॥

અર્થ—ને પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પુરૂષ વિષયોથી વિરક્ત હોવા છતાંપણુ આત્મજ્ઞાન્ય અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન થતો નથી. એવા પુરૂષ ને કંઈ તપ, ધ્યાન, વ્રત, જપ, વગેરે કરે છે તે માત્ર રૂઢી સમજીને કરે છે. પરંતુ ને પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે વિષયોથી વિરક્ત થઈને આત્મિક અતીન્દ્રિય સુખમાં લીન થઈ જાય છે. અને તે પુરૂષ ફક્ત મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે બીજા કોઈપણુ ઈચ્છા વિના ધ્યાનરૂપી મહાતપશ્ચરણુ કરે છે.

બાવાર્થ—વિષયોથી વિરક્ત થવું એટલે આત્મામાં લીન થવું. કેમકે વિષયોનું સેવન કરવાથી આ આત્મા સંસારમાં પરિવ્રમણુ કરે છે અને નરકનિગોદાદિકનાં કુખ્ય ભોગવે છે. તેવાં કુખ્ય ભોગવવાં ન પડે અને આત્મા હમેશા સુખી આનંદમય રહે તે માટે તે વિષયોનો ત્યાગ કરે છે. પરંતુ ને જીવને આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી તે જીવ વિષયોનો ત્યાગ કરવા છતાંપણુ પોતાના આત્માને સુખી બનાવી શકતો નથી. એનું કારણુ પણુ એટલુંજ છે કે આ આત્મા પરપદાર્થોના નિમિત્તથીજ હમેશા કુખ્ય થાય છે. જ્યાંસુધી આ આત્મા પરપદાર્થોથી પર થઈ સ્વ સ્વાભાવમાં લીન થતો નથી ત્યાંસુધી કદીપણુ સુખી થઈ શકતો નથી. તે આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાણો ને પુરૂષ આત્મામાં લીન થઈ ને ધ્યાન તથા તપશ્ચરણુ

કરે છે તેના વડે કર્મોના નાશ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યું તો નથી, તે નથી આત્મામાં લીન થઈ શકતો કે નથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો. તેથી પુરૂષ ખંને વસ્તુ ચેત્ત્વવા અસમર્થ નીવડે છે, અને વિષયોના ત્યાગ કરેલ હોવા છતાંપણુ તેના પુરૂષનાં મન, તપ, ધ્યાન વગેરે વ્યર્થ ગણાય છે. તેથી દરેક બંધનથી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અને તેજ આત્મસ્થાણુનો પ્રથમ માર્ગ છે.

હવે તપશ્ચરણ કરવા છતાંપણુ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાંથી કોણુ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કુર્વન્ જ્ઞાની તપોમૂર્ખો મોક્ષસ્થાનં પ્રયાતિ કઃ !

હે સ્વામિનું ! જ્ઞાની અને અજ્ઞાની તપશ્ચરણ કરે છતાં મોક્ષ કોને પ્રાપ્ત થાય તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—દેહાદિભિન્નં સ્વસુત્વાશ્રિતં ચાત્માનં ચિદાનંદમયં ન વેણિ ।

વ્રતોપવાસં સ કરોતિ મૂર્લસ્ત્યાપિ મોક્ષ ન કદાપિ યાતિ ॥૧૫૧॥

દેહાદિભિન્નં નિજમાવલીનં યો વેતિ ચાત્માનમપિ સ્વરાશ્યમ્ ।

કુર્વન્તપઃ સ્વલ્પતરં તથાપિ સ્થસ્મિન્ વસન્તં ચ પ્રયાતિ મોક્ષમ્ ॥૧૫૨॥

અર્થ—આ વિદ્યાનંદમય આત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે અને પોતાના આત્મજન્ય સુખને આશ્રિત છે. આવા પ્રધારનું આત્માનું સ્વરૂપ જે જાણ્યું તો નથી તે અનંત મન, ઉપવાસ ધ્યાન કરવા છતાંપણુ કદી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી પરંતુ જે હવે શરીરથી ભિન્ન અને શુદ્ધ ભાવોમાં લીન થવાવાળું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણ્યું છે તે હવે થોડું કે તપશ્ચરણ કરવા છતાંપણુ પોતાના આત્મામાંનું રહેવાવાળું મોક્ષસ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ભાવાર્થ—અંતઃસુધી આ હવેને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન થાય નહિ ત્યાંસુધી વ્રત, ઉપવાસ વગેરે ક્રિયાઓ કરવી વ્યર્થ—મોગલ છે. આનું મુખ્ય કારણુ તો ઝેરલું છે કે જે જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તે શરીર અને

ઇન્દ્રિયોને તે શુદ્ધ બુદ્ધ આત્માથી સર્વથા ભિન્ન સમજે છે. અને ઇન્દ્રિય અને શરીરને આત્માથી ભિન્ન સમજીને વ્રત, ઉપવાસ દ્વારા તે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરે છે, ઇન્દ્રિયોદ્વારા થતાં પાપો અટકાવે છે, શરીર ઉપરથી મમત્વ ભાવ છોડી દહીને ધોર તપશ્ચરણ કરે છે. અને આત્માના લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ સમસ્ત કર્મોના નાશ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ જે જીવને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન નથી તે જીવ શરીર અને ઇન્દ્રિયોને આત્માથી ભિન્ન કદીપણુ માની શકતો નથી. તથા ઇન્દ્રિયાદિકને ભિન્ન સમજ્યા સિવાય ઇન્દ્રિયદિકના નિગ્રહ કરી શકતો નથી, ઇન્દ્રિયાદિકથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં પાપોના પણ ત્યાગ કરી શકતો નથી જેથી આત્માનાં લીન થઈ શકતો નથી. તેથી તેવા જીવો મોક્ષપ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આત્માનું સ્વરૂપ સમજીને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરવો જોઈએ અને આત્માનાં લીન થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને તપશ્ચરણનું શું ફેગ મળે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — તપસા પીઠિતો મૂર્ખો જ્ઞાની કિં યાતિ તત્કલમ્ ?

હે સ્વામિન્ ! તપથી પીઠિત જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને શું ફેગ મળે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર — સ્વતત્ત્વશૂન્યઃ પરિપીઠિતાપિ ક્રિયાકલાપૈર્વિવિધિર્વિધાનૈઃ :

તથાપિ સત્યાર્થફલેન હીનો ભવત્યવશ્યં હૃદિ ચંદસ્વિસ્રમ્ ॥૧૫૩॥

યસ્તત્ત્વવેદી પરિપીઠિતોપિ વ્રતોપવાસૈર્વિષમૈસ્તપોભિ-

સ્થાપિ સામ્રાઝ્યવદ્ પશ્ચિન્નં પ્રાપ્નોતિ સ્વેદન વિના સ યોગી ॥૧૫૪॥

અર્થ—જે પુરૂષ આત્મતત્વને જાણતો નથી તે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓથી—વ્રત, ઉપવાસ વગેરેથી અત્યંત પીડાય છે છતાં તેને તે ક્રિયાઓ તેમજ ધોર તપશ્ચરણ આદિ વિધાનોનું યથાર્થ ફેગ મળતું નથી તેથી તે અત્યંત દુઃખીત અને છે, શોકાતુર રહે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે તે પુરૂષ વ્રત ઉપવાસ તેમજ તપશ્ચરણથી પીડાય છે છતાંપણુ શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન ધરવાવાળો તે યોગી કોઈપણ પ્રકારના ઝિદ સિવાય અત્યંત પવિત્ર એવું આત્માનું સામ્રાજ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા અનાદિકાળથી કર્મોને વશીભૂત થએલ છે અને તેમના ઉદયથી આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે વાસ્તવિક રીતે જોતાં માણસ પડે છે કે કર્મ જડ છે અને આત્મા ચૈતન્યમય છે. ચૈતન્યમય આત્માએ પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલ્યું નહિ જોઈએ. પરંતુ ચોહનીય કર્મના ઉદય આ આત્માને ગ્રહિત બનાવે છે જેથી આત્મા ચોહવશાત્ શરીરનાં દિક્ષિ પરપદાર્થોને પોતાના સમજે છે અને આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે. એવો અવસ્થામાં જે જે તપશ્ચરણ કરવામાં આવે છે તે શરીરાદિકના પદ્ધતિ પોષણુર્થેજ કરવામાં આવે છે, નહિ કે આત્મકલ્યાણુર્થે. કેમકે આત્માના સ્વરૂપને તો તે સમજતો નથી તો પછી તેનું કલ્યાણુ તે કેરીરીતે કરી શકે ! આથી એટલી બાબત તો સહેજે સાબીત થાય છે કે આત્માનું સ્વરૂપ જાણુવાવાળો જ આત્માનું કલ્યાણુ કરી શકે કેમકે તે પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે. તેથી તે પરપદાર્થોને પોતાના મની શકતો નથી જેથી તે પરપદાર્થોના ત્યાગ કરી પોતાના આત્મામાંજ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેથી તેનું તપશ્ચરણ આદિ સફળ થાય છે અને તેને ગ્રાસ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે રાગદ્વેષને વશીભૂત કયો પુરૂષ થાય છે અને કયો પુરૂષ નથી થતો તે કહેવામાં આવે છે—

પદ્ય—રાગદ્વેષવશં યાતિ કો વા યાતિ ન યો વદ ?

હે ભગવન્ ! હવે એટલું કૃપા કરીને કહો કે કયો પુરૂષ રાગદ્વેષને વશીભૂત થાય છે અને કયો નહિ ?

ઉત્તર—રાગં પ્રકુર્વન્ સ્વલુ મૂર્લ્લીજીવઃ પુનઃચ તસ્યૈવ ભવપ્રદસ્ય ।

વશં પ્રયાત્યૈવ ગતૈરભાવાન્ ચૌરો યથા મૂપવશં સદોષાત્ ॥૧૫૫॥

યસ્તત્ત્રવેદી પરમાવભિન્નઃ દ્વેષસ્ય રાગસ્ય વશં ન યાતિ ।

યથૈવ સર્પસ્ય મયંકરસ્ય વશં ન યાત્યૈવ સુસંત્રવેદી ॥૧૫૬॥

અર્થ—જેવીરીતે ચોરી કરવાવાળો ચોર ચોરી કરવારૂપ દેખથી રાજને વશ થઈ જાય છે, તેવીજરીતે આત્માના

સ્વરૂપને નહિ જાણવાળો અગાંની પુરૂષ દુષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ કરે છે, તેથી કર્મબંધુ કરી સંસારમાં પરિશ્રમણુ કરે છે અને આવીરીતે સંસારમાં પરિશ્રમણુ કરાવવાળા તે રાગદ્વેષને દુરોથી વશીભૂત થઈ જાય છે. તે સિવાય તેની બીજી કોઈપણ ગતિ થતી નથી. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે તે ઈષ્ટ, અનિષ્ટ વગેરે સમસ્ત પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને બિન્ન સમજે છે અને તેથીજ જેવીરીતે મંદગ્રાસ્ત્ર જાણવાળો પુરૂષ કોઈ ભયકરે સર્પને પહોં વશ થતો નથી, તેવીરીતે પરપદાર્થોથી પોતાના આત્માને સર્વવ્યભિન્ન મનવાળો પુરૂષ રાગદ્વેષને વશીભૂત કદીપણુ થતો નથી.

ભાવાર્થ—પરપદાર્થોમાં મમત્વ-ભાવ આવવાથી ઈષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના થાય છે. જે પુરૂષ ઈષ્ટ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે તેજ પુરૂષ ઈષ્ટ પદાર્થોમાં રાગ કરે છે અને અનિષ્ટ પદાર્થોમાં દ્વેષ કરે છે. આવીરીતે ઈષ્ટ, અનિષ્ટ પદાર્થ પર રાગદ્વેષ કરવાથી મોહનીય કર્મનો બંધ થાય છે. જ્યારે મોહનીય કર્મ ઉદયમાં હોય છે ત્યારે તે જીવ મોહિત થઈને આત્માના યજ્ઞાર્થે સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને ઈષ્ટ, અનિષ્ટ પરપદાર્થો ઉપર રાગદ્વેષ કરવા માંડે છે. આમ રાગદ્વેષની પરંપરા હુમેશા ચાલી રહે છે. રાગદ્વેષથી મોહનીય કર્મનો ઉદય થાય છે અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી પાછો રાગદ્વેષ થાય છે. તે સિવાય તેની બીજી ગતિ હોઈ શકતી નથી. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું યજ્ઞાર્થે સ્વરૂપ જ્યારે સમજે છે, ત્યારે તે પરપદાર્થોને આત્માથી પર માને છે અને પોતાના ચૈતન્યમય શુદ્ધ આત્માને તે સર્વથા પર સમજે છે. આવી અવસ્થામાં તે કોઈ પદાર્થમાં ઈષ્ટ, અનિષ્ટપણુની ભાવના—કલ્પના કરતો નથી અને તેથીજ તે પદાર્થોમાં રાગદ્વેષ કરતો નથી. તે તો માત્ર આત્મસ્વરૂપમાં લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેજ મોક્ષના સરલ ઉપાય છે. જેવીરીતે ચોર પરપદાર્થને ચૂકણુ કરવાથી દંડને પાત્ર થાય છે અને પોતાના પદાર્થને ચૂકણુ કરવાથી દંડને પાત્ર થતો નથી. તેવીરીતે આ આત્મા પહોં જ્યારે શરીરાદિક પરપદાર્થોને પોતાના માની તેમાં મોહિત થાય છે ત્યારે તે ચોરની માફક કર્મોના બંધનમાં પરિશ્રમણુ કરવા સમાન દંડને પાત્ર થાય છે. તેથી પરપદાર્થોમાં લીન ન થતાં પોતાના આત્મામાંજ લીન રહેવું તે પ્રત્યેક ભવ્યજીવની ફરજ છે. તેજ આત્મકલ્યાણનું સાધન છે.

હવે તે જીવ મોહના ઉદયથી શું કરે છે અને મોહનો નાશ થવાથી શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

મોહોદયાદારયતિ પ્રમૂઢો વિક્ષિપ્તચિત્તં કાપિવદ્વિલોલમ્ ।
યોગ્યં જ્ઞાતૈકમપિ સ્વકૃત્યં કરોતિ નાનન્દપદે નિત્રાસમ્ ॥૧૫૭॥
મોહક્ષયાદારયતિ પ્રવીણો વિક્ષિપ્તસુક્તં હૃદયં પવિત્રમ્ ।
કર્તું સુયોગ્યં જ્ઞાનૈવ કાર્યં કરોત્યવદ્યયં સુલક્ષાંતિદં ચ ॥૧૫૮॥

અર્થ—મોહનીય કર્મના ત્રીજા ઉદયથી આ આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાળો અજ્ઞાની જીવ પોતાના હૃદયને વિક્ષિપ્ત સમાન બનાવે છે અને વાંદરાની ચાફક અત્યંત ચચળ બનાવે છે. તેથી તે પોતાનું આત્મકલ્યાણ કરવાનું એક પણ કાર્ય કરતો નથી, અને પોતાના વિદ્યાનદંભય આત્મામાં કદીપણ નિવાસ કરતો નથી. પરંતુ બ્યારે આ જીવનું મોહનીયકર્મ ઉપશાંત થઈ જાય છે અથવા નષ્ટ થઈ જાય છે, તે વખતે તે આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાળો ચતુર પુરૂષ પોતાના હૃદયને પવિત્ર અને નિશ્ચલ બનાવી દે છે. અને તેથી મોક્ષરૂપ અત્યંત મુયોગ્ય કાર્ય કરવા માટે તે મુખ્ય અને શાંતિ આપવાવાળા કાર્ય અવશ્ય કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં મોહનીયકર્મ સૌથી ખગવાન છે. આ મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્મા મોહિત થઈ જાય છે તથા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈને પરપદાર્થોમાં લીન થઈ જાય છે. પરપદાર્થોમાં લીન થવાથી તે ધુળ, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે. તેમાંજ રાગદ્વેષ કરે છે, તેથી રાગદ્વેષની તીવ્રતાથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ જાય છે, હમેશા ચચળ રહે છે અને આવીરીતે તે હમેશા અશુભ કર્મોનો અંધ કરે છે. આવીરીતે તે આત્મા પોતાના આત્માને એવો ભૂલો જાય છે કે પછી તેના કલ્યાણથી એક પણ કાર્ય કરતો નથી. અને તે આત્માનું સ્વરૂપ જાણવા માટે તથા તેમાં લીન થવા માટે પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. પરંતુ બ્યારે આ જીવનું મોહનીયકર્મ કંઈ મદદ થઈ જાય છે, અને બ્યારે આત્માના સ્વરૂપનું કંઈક જ્ઞાન થવા માટે છે તે વખતે જો પ્રયત્નપૂર્વક મોહનીયકર્મને નાશ કરવામાં આવે તો પછી તેનો આત્મા પોતાના સ્વરૂપને આયોગ્ય

સમજવા માંડે છે, તથા તેનું જ્ઞાન થયા પછી તેના કડયાણુર્થે પ્રયત્ન કરે છે અને શાશ્વત રહેવાવાળી સુખ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેવીરીતે અત્યંત વેગવાળી નદીના વહેણમાં કોઈ મનુષ્ય પડી જાય અને તે તરતાં જાણુતો હોય, છતાંપણુ જ્યાંસુધી તે નદીનો વેગ અત્યંત ઝડપી હોય ત્યાંસુધી તે તેમાંજ વહી જાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ સમતલ ભૂમિમાં નદીના વેગ મંદ પડી જાય, ત્યારે તે પુરૂષ પ્રયત્નપૂર્વક ખડાર નીકરી શકે છે. તે સિવાય તો નહિજ. તેથી પ્રત્યેક બલ્યજીવે મોહ દૂર કરવો જોઈએ. તેજ આત્મકડયાણુનો માર્ગ છે.

હવે સુસંસ્કાર અને કુસંસ્કારથી આ મનુષ્ય શું શું કાર્ય કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કુસંસ્કારાત્સુસંસ્કારાત્ કાર્યં કિં કરોતિ ના ?

હે ભગવન્ ! સુસંસ્કાર અને કુસંસ્કારથી આ જીવ શું શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—મૂર્ખઃ કુસંસ્કારવશપ્રકીર્ણઃ સન્નેવ કાર્યં ચ કરોતિ નિંદ્યમ્ ।

યથા કુસંગાદ્વચસની કરોતિ પાપં સહસ્રં સતતં વ્યથાદમ્ ॥૧૫૯॥

જ્ઞાની સુસંસ્કારશતપયુક્તઃ સન્નેવ સર્વત્ર કરોતિ શાંતિમ્ ।

સ્વાચારમાર્ગં પ્રકટીકરોતિ ખસ્મીકરોત્યેવ જવાત્કુરીનિમ્ ॥૧૬૦॥

અર્થ—જેવીરીતે સાતે વ્યસનોનું અથવા સાતમાંથી કોઈપણુ એકનું સેવન કરવાવાળો પુરૂષ પોતાની કુસંગતને લીધે અનેક પ્રકારના કુઃખો ભોગવે છે અને અનેક પ્રકારના કુઃખ આપવાવાળાં પાપો કરે જાય છે, તેવીરીતે આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણુવાવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના કુસંસ્કારના નિમિત્તને લીધે સદા નિંદનીય કાર્ય કરે છે. પરંતુ આત્માના સ્વરૂપને જાણુવાવાળો જ્ઞાની પુરૂષ પોતાના સેકેસુ સુસંસ્કારને લીધે હમેશા સર્વન શાંતિ સ્થાપે છે, શ્રેષ્ઠ સદાચાર માર્ગ પ્રગટ કરે છે અને સર્વ કુરીતોને જલદી નાશ કરી નાખે છે.

ભાવાર્થ—જેવીરીતે યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ સંસ્કારોથી હીરાની કિંમત વધી જાય છે અને અયોગ્ય સંસ્કારથી તેની કિંમત ઘટી જાય છે તેવીવંદીતે આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણુવાવાળો પુરૂષ પોતાના કુસંસ્કારોથીજ નિંદનીય કાર્ય કર્યાજ કરે છે, તથા તે

નિદનીય કાર્યોથી અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. આ છપ બ્યારે મોહુનીય કર્મના ઉદયથી મોહિત થઈ બંધ છે, અને આત્માના સ્વરૂપને ભૂલીને પરપદ્ધતિને પોતાના માની અપનાવે છે ત્યારેજ તે છપ તે પદ્ધતિમાં ધૂંટ, અનિષ્ઠ ક્રુદ્ધના કરી પોતાના સંસ્કાર અગાડે છે. નેા આ છપ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ભણી લે તો ક્રોધપણુ પ્રકારે તેના સંસ્કાર અગાડી શકતા નથી. કેમકે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ભણીને તો તે પોતાના આત્મકલ્યાણમાં લાગી બંધ છે. પરપદ્ધતિને હેય સમજીને તેમનાથી પોતાના આત્માનો સંબંધ જવા દેતો નથી, તો પછી તેના સંસ્કાર ક્યાંથી અગાડી શકે ! તેથી ભવ્યજીવેએ પરપદ્ધતિમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા મોહનો નાશ કરીને પોતાના આત્માને કસંસ્કારોમાંથી અયાવરો નોંધાવે, અને પોતાના આત્મ સ્વરૂપમાં લીન થઈ આત્માને તપશ્ચરણુ તેમજ દ્યાનરૂપી કસોટીપર કસવો નોંધાવે, કે નેથી તેને રત્નત્રય ગુણુ પૂર્ણરીતે પ્રગટ થાય, અને આ આત્માને મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય. એજ તેના કલ્યાણનો માર્ગ છે. તેનાથી સમસ્ત કરીતી નાશ પામે છે, સદાચારનો માર્ગ પ્રગટ થાય છે અને અનંતકાલસુધી રહેવાવાળી અનંત શાંતિ અને અનંત સુખ ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે કોનું હૃદય સંતપ્ત રહે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન - તપ્યતે કસ્ય ચિત્તં ન તપ્યતે કસ્ય મે વદ ?

હે સ્વામિન્ ! કોનું હૃદય સંતપ્ત રહે છે તે કૃપા કરીને કહે.

उत्तर—मानापमानस्य भवमदस्य यस्यास्ति चित्ते सततं विचारः ।

તસ્યેવ મૂઢસ્ય મનશ્ચ વહ્ની લોહાદિવચ્ચત્યત એવ નિત્યમ્ ॥૧૬૧॥

માનાપમાનસ્ય સ્વભાવિતસ્ય સ્વપ્નેપિ ન સ્યાત્ હૃદય યસ્ય વાસઃ

સહસ્રકાર્યે સુત્વદે કૃતેપિ ન તપ્યતે ચિત્તચક્રોરપક્ષી ॥૧૬૨॥

અર્થ—માન અપમાનનો વિચાર તો દુષ્ટ મનુષ્યોના હૃદયમાંજ થાય છે અને સંસારના મહાદુઃખા ઉત્પન્ન કરે છે. આથી આ માન અપમાનનો વિચાર ને અમાની માણસના હૃદયમાં હુમેશા થયા કરે છે તેનું હૃદય નેમ અગ્નિની ભદ્રીમાં

હોઈ બળે છે—તરે છે તેમ બળ્યા કરે છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે પુરૂષ પોતાના હૃદયમાં સ્થાને પાણી માન અપમાનનો વિચાર કરતો નથી, અને તેથીજ તેનું હૃદયપક્ષી ચક્રોરપક્ષી સુખ આપવાવાળા હૃન્નરો કાર્યો કરવા છતાં વિવૃળ બનતું નથી.

ભાવાર્થ—હૃદયને સંતાપ-દુઃખ થવાનું કારણ તો માત્ર માન અપમાનજ છે. આજ્ઞદિન મુદ્રી આ હૃદય અનેક વાર ઝોકેદિદ્રય થયો, અનેક વાર નાના નાના કીડામાં ઉતરત્ત થયો, અનેક વાર પાણી થયો, અનેક વાર બદાયર થયો, અનેક વાર નરકમાં પાણી ગયો, અને અનેક વાર દીન દુઃખી થવાથી અનેક વાર ભોખ માંગીને પેટ ભરવા-વાળો થયો. આવી અવસ્થામાં માન અપમાનનો વિચાર કરવો સર્વથા વ્યર્થ છે. અભિમાન ઉદય અવસ્થામાંજ થયું છે અને આ હૃવની સૌથી ઉદય અવસ્થા તો સિદ્ધ અવસ્થા છે. જે આ હૃવને પોતાના અભિમાનનો વિચાર હોય તો આ સંસારરૂપ અપમાન થવાવાળા સ્થાનને છોડી દઈ સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શ્વેરેથી કદી પણ અપમાન થઈ શકેજ નહિ અથવા રાગદ્વેષ નહ શ્વ જવાથી કદીપણ માન અપમાનનો વિચાર સરખો પાણી આરે નહિ. કોઈકોઈ તીવ્ર અજ્ઞાની અથવા તીવ્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ સિદ્ધિનો પણુ તિસ્કાર કરે છે. એમ કોઈ કહે તો તેનું સંમાધાન એમ છે કે જેવીરીતે ચક્રોરપક્ષી અગ્નિને ખાઈ બળ્ય છે તોપણ તેનું સુખ બળતું નથી, તેવીજીતે ભગવાન્ સિદ્ધ પરમેશ્વરી સર્વોત્તમ છે. તેથી જે અજ્ઞાની પુરૂષ તેમનો તિસ્કાર કરે છે તે પોતાના અત્માને અનંત પાપરૂપી સમુદ્રમાં ફેંકે છે અને પોતાનોજ તિસ્કાર કરે છે, એમ માનવું જોઈએ. કેમકે વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા વ્યિદાનદમય છે. મોહની કર્મને લીધે તેની દુર્ગતિ થઈ છે. અને તેથીજ તેને સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારના અપમાન સહન કરવા પડે છે. અને પોતાના હૃદયને બાળે છે—એકબિન્ન બનાવવું પડે છે. તેથી એમાંથી બંધવાના ઉપાય માત્ર એકજ છે. અને તે એજ કે મોહનીયકર્મનો નાશ કરી પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ બાણવું અને તેમાં લીન રહેવું. જે પુરૂષ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ બાણી લીધા પછી તેમાંજ લીન રહે છે તે પુરૂષ પછી જેટલાં કાર્યો કરે છે તે સર્વ સુખ આપવાવાળાં હોય છે. તથા પરપદ્ધતિને સંબંધ છોડી દેવાને લીધે તે અનેક સુખ આપવાવાળાં કાર્યો કરે છે, છતાંપણ તેમાં મમત્વભાવ રાખતો નથી, આત્માની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપ માને છે. તેથી તેના હૃદયમાં નથી તેના વિચાર થતો કે નથી તેનું હૃદય એક પામતું.

હવે પોતાના દોષ કોણુ છે અને કોણુ નહિ તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વદોષં દુઃસ્વદં નિષંઘં કેચિ કો વા ન ચ પ્રમો ?

હે સ્વામિનિ ! હવે કોણુ કહે કે અત્યંત નિંદનીય અને દુઃખ આપવાવાળા પોતાના દોષ કોણુ બાણુ છે અને કોણુ નહિ ?

ઉત્તર—અજ્ઞાનતઃ કૂરતરં કુપાપં કૃત્વા સ્વયં વેત્સ્યપિ ન સ્વદોષમ્ ।

તન્નાશરેતોરતપ્તૈવ સૂત્વોઽજ્ઞાનં ન સુક્ત્વા યતંતે હિતાર્થમ્ ॥૧૬૩॥

અજ્ઞાનતો ધોરતરં કુપાપં સ્વયં મયૈવેહ કૃતં સ્વલેન ।

યસ્તત્સ્વવેદીતિ ચ મન્યમાનસ્તન્નાશરેતોર્યતંતે હિતાર્થમ્ ॥૧૬૪

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષ ત્વે અજ્ઞાનવશાત્ અત્યંત ધોર પાપ કરે છે અને પોતે તે દોષોને બાણી શકતો નથી. આથી તે અજ્ઞાનો પુરૂષ પોતાના અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. જ્યોતે આત્મકથાણુ માટે પણ પ્રયત્ન કરી શકતો નથી. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મ સ્વરૂપ જાણવાવાળો છે તે પુરૂષ એમ માને છે કે મેં દુઃખ પાપી એજ આ ધોર પાપ કર્યાં છે. તેથી તે જ્ઞાનો પુરૂષ અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે તથા આત્માનું કંઠ્યાણુ કરવા માટે હમેશા પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—આ આત્મા મોહનીય કર્મના ઉદ્વેગથી ક્ષોડ્ધો બંધા મોહિત થઈ જાય છે કે ધોરતિધોર પાપ કરવા છતાંપણુ તે મહાદોષને પોતે જાણી શકતો નથી, અને આવીરીતે હમેશા અજ્ઞાની અથવા આત્મહિતથી વિરુદ્ધ રહે છે. પરંતુ મોહનીય કર્મનો બંધ ઉદય હોવા છતાંપણુ અર્થે આ આત્મા પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લે—જ્યોત્સ્વી લે અને પોતાના આત્મામાં સ્વરૂપભેદ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી લે તો તેને પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો સાથેમાથે પરપદાર્થોના સ્વરૂપનું પણ ભાન થાય છે. તેજ વખતે તે આત્મા કર્મ અને શરીરને આત્માથી તર્જન ભિન્ન અને આત્માને દુઃખ દેવાવાળા સમજે છે, અને તેથી તે પરપદાર્થોને પોતાના આત્માથી ભિન્ન કરવાનો તથા પોતાના આત્માથી હમેશાને માટે તેમના સંબંધ દૂર

કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને પોતાના આત્મામાં લીન થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવીરીતે તે અનુક્રમે સમસ્ત કર્મોના તથા રાગદ્વેષાદિ વિકારોને તથા શરીરનો સર્વથા નાશ કરી ચિદાનંદમય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. એજ આત્માનું શાશ્વત રહેવાવાળું પરમ કલ્યાણ છે.

હવે ભોગાદિકોની ધ્વજા ડોણુ કરે છે અને ડોણુ નથી કરતું તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—દિવ્યં વદં નવં ભોગં કો વેચ્છાતિ ન વા પ્રમો !

અર્થ—હે સ્વામિન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહે કે આ સંસારમાં દિવ્ય શરીર અને નવા નવા ભોગોપભોગોની ડોણુ કરે છે અને ડોણુ નથી કરતું ?

તત્ત્વ—સ્વતત્ત્વશૂર્યો વિષયાભિલાષી દિવ્યં શરીરં વસનં નવં હિ ।

ભોગં વિયં વાચ્છતિ શક્રસેવ્યં મૃત્વાત્મસૌહ્યદ્વિશુલ્લક્ષ્ય દુરઃ ॥૧૬૫॥

યસ્તત્ત્વવેદી વિષયાદ્વિરક્તઃ સત્સ્વાત્મસૌહ્યે યતિવત્પ્રલીનઃ ।

આચ્યન્તમધ્યે વિષવદ્વ્યથાદં ભોગં નવં વાચ્છતિ નૈવ વેદહમ્ ॥૧૬૬॥

અર્થ—જે પુરુષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યો નથી તે પોતાના આત્મજન્ય અનંત સુખથી વિમુખ થઇને તે સુખથી ખડુજ દૂર જતો જાય છે. પછી વિષયોની અભિલાષા કરતો દિવ્ય શરીર ધારણુ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, નવાં નવાં વસ્ત્ર ધારણુ કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા સેવન કરવા યોગ્ય મુંદર મુંદર ભોગોપભોગોના ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ જે પુરુષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યો છે, તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી મદા વિરક્ત રહે છે, અને મુનિયોની આકૃષ્ટ સર્વોત્તમ આત્મજન્ય અનંત સુખમાં લીન રહે છે, અને તેથીજ તે આ વિષયકેટલે સુધી પ્રવેશ મધ્ય અર્થ અંતમાં કુપ્ત દેવાયજા નવીન નવીન ભોગોની તેમજ શરીરની કદાપિ પાણુ ઇચ્છા કરતો નથી.

ભાવાર્થ—ઇચ્છા લોભની પર્યાય છે, અને એ મધ્યે કરાચોમાં સૌથી પ્રબળ છે. કેમકે લોભને સૂક્ષ્મ અંશ દશમાં અણુસ્થાન સુધી પહોંચી શકે છે. લોભ એ મોહનીય કર્મનો પાણુ એક ભેદ છે, અને તે મોહનીય કર્મના ઉદ્વેશથીજ પ્રગટ થાય

છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી આત્મા મોહિત થઇને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને પરપદાર્થોમાં લીન થઇને તેમાં હોય, અનિષ્ટની કલ્પના કરે છે, રાગદ્વેષ કરે છે, અને તેથી નવીન કર્મોના પાણી બંધ કરે છે. આવેલીતે આ છવ આ સંસારમાં પરિણમણુ કરતાં કરતાં મહાકુપ્ત બોગવે છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથીજ આ છવ જડ, પુદ્ગલમય ભોગોપભોગોની સામગ્રીની હલ્કા કરે છે, અને પોતાના અનંતસુખમય આત્માને ભૂલી જાયછે. પરંતુ જ્યારે તેનું મોહનીયકર્મ મંદ પડે છે, ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક આત્માનું સ્વરૂપ જાણી લઇને સ્વપરમેષ્ઠ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. તે સમયે તેના હૃદયમાંથી અસાનરૂપી સપરત અધિકાર દૂર થઇ જાય છે. પછી તે પોતાના આત્માના સમ્યક્દશાન્દરૂપી પ્રકાશમાં કર્મ, શરીર, અને ભોગોપભોગોની સામગ્રી વગેરેને પર અથવા હેય-ત્યાજ્ય માને છે. અને તેથીજ તે કદીપણુ ફરીથી તેમની હલ્કા કરતા નથી. પછી તો તે તેને કુખ-દાષી સમજે છે અને પોતાના આત્મામાંજ સુખ માને છે. તેથી તે પોતાના આત્મામાંજ લીન થઇને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. તેથી પ્રત્યેક છવે ભોગોપભોગની સામગ્રીથી વિરક્ત રહેકું નોંધજિ અને આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને આત્મામાંજ લીન થઇને કર્મોના નાશ કરી મોક્ષ સ્થાન મેળવે છે. અને તેમાંજ છવનું હિત સમાચ્છે છે.

કોણુ આત્મહિતમાં લાગે છે અને કોણુ પરપદાર્થોમાં પડે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—પતનિ સ્વપરે સ્વામિન કો જોવાં વદ મંડુના ?

હે સ્વામિન ! હવે ચાલકું કહેાં કે પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કોણુ રહે છે અને પરપદાર્થોમાં કોણુ પડે છે ?

ઉત્તર—પરે સ્વબુદ્ધિઃ જ્વલુ યસ્ય જન્તોઃ સ એવ મૂર્લેઃ સ્વપદં ચ ત્યાલ્પ

પરે પદાર્થે પત્તીવ ચાન્ધઃ કૂંપં તથા કર્મ કરોતિ નિંચમ્ ॥૧૬૭॥

નિજે સ્વબુદ્ધિઃ જ્વલુ યસ્ય જન્તોઃ સ એવ સુક્ષ્મઃ પરતઃ પ્રચ્યુત્વા ।

નિજે સ્વભાવે ભવતીહ ત્પ્તઃ કર્પાણિ હન્યેવ તથા સમૂલાત્ ॥૧૬૮॥

અર્થ —જેવાંશી કોઈ આંધળો માણસ પોતાનો માર્ગ ભૂલવાથી કૂવામાં પડી જાય છે, તેવીજ રીતે જે છવ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોમાં આત્મરૂપ ભુલિ કરે, તે અસાની પ્રેક્ષ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યમય સ્વભાવથી શ્રદ્ધ થઇને ભોગોપભોગાદિક પરપદાર્થોમાં પડી જાય છે, અને અત્યંત નિદનિય કાર્ય કરે જાય છે. પરંતુ જે છવ પોતાના આત્મામાંજ આત્મરૂપ ભુલિ કરે તે સોની પ્રેક્ષ પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થોથી દૂર થઈ પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવમાંજ લીન થઈ જાય છે અને પછી તે મોહ-

નીચ આદિ સમસ્ત કર્મોના જડમૂળમાંથી નાશ કરી દે છે.

લાવાર્થ—આ આત્મા શુદ્ધ, પુરુષ, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. કર્મ અથવા પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થથી અને ભોગોપભોગની સામગ્રીથી તદ્દન ભિન્ન છે. જે લવ્યહૃદય પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ આવીરીતે માને છે તે પોતાના આવી સ્વરૂપથી કંદીપણુ છાદ્ય થતો નથી-દૂર થતો નથી. પછી તેો તે પોતાના જિદાનંદમય આત્મ સ્વરૂપમાં તૃપ્ત રહે છે. તેથી તેનાં સર્વ કર્મો નષ્ટ પામે છે અને તે શોક્ષણન મેળવે છે. પરંતુ જે હૃદય મોહુનીય કર્મના તીવ્ર ઉદયથી આત્માના આવા સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, તે શરીરાદિકમાંજ આત્મચુદ્ધિ કરે છે અને તેના કલ્યાણુર્થે અત્યંત શ્રમ ઉઘાડે છે. શરીરાદિકના કલ્યાણુર્થે અનેક પ્રકારની ભોગોપભોગની સામગ્રી એકઠી કરે છે અને તેથી મહાપાપ બાંધીને તે સંસારમાં પરિશ્રમ થુ કરે છે અને ધોર કુખ ભોગવે છે. તેથી પ્રત્યેક લવ્યહૃદયે પોતાના આત્માને પરપદાર્થથી સર્વથા હટાવી દેવો જોઈએ, અને આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને તેમાં લીન થવું જોઈએ, જેથી સમસ્ત કર્મ નષ્ટ પામે અને શોક્ષસ્થાન મળે. આજ આત્માને માટે હિતકર છે.

હવે સ્ત્રી, પુરૂષ અને નયુંસકર્ત્વીંગ ધારણુ કરવાવાળા કોણુ હોય છે અને કોણુ નથી હોવું તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન — ત્રિલિંગધારકઃ કોઠાસ્તિ કાં નાસ્તિ વદ મે પ્રશ્નૌ ?

હે ભગવન્ ! હવે કૃપા કરીને એટલું કહેા કે સ્ત્રીલિંગ, પુરૂષલિંગ અને નયુંસકર્ત્વીંગ એ ત્રણે લીંગોને ધારણુ કરવાવાળા કોણુ હોય છે અને કોણુ નથી હોતા.

વત્તર—ત્રિલિંગધારીત્યહપેવ વિશ્વે પદારકાણયેવ ચ મનિત તાનિ ।

પત્વંતિ સૂઢઃ કિલ તદ્વિતાર્યં કરોતિ મોહં વિવિધં ચ પાપમ્ ॥૧૭૯॥

ત્રિલિંગધારીત્યહપેવ મોહાત તન્નાશક્રાસ્મ્યહપેવ તત્ત્વાત ।

યત્નસ્વવંદીતિ ચ પન્યમાનઃ તન્નાશહંતોત્યતંતે સ્વાસિદ્યૈ ॥૧૮૦॥

અર્થ—પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણુવાવાળો અગાની પુરૂષ એમજ સમજે છે કે આ સંસારમાં સ્ત્રીલિંગ, પુરૂષલિંગ

અને નપુ સંકલિગત ધારણ કરવાવાળો હું છું, અથવા એ ત્રણે લિંગ ભારામાંજ હોય છે અને તેથી તે ભારજ છે. એમ સમજીને એ ત્રણે લિંગોની વિષયવાસના પૂર્ણ કરવા માટે મોહ રંધારે છે અને અનેક પ્રકારના પાપ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો ભવ્ય પુરુષ એમજ માને છે કે જ્યારે ભારા આત્મામાં મોહનીય કર્મના તોજ ઉદય થાય છે ત્યારેજ હું સ્ત્રીલિંગ પુલ્લિંગ અથવા નપુસંકલિગ એ ત્રણે લિંગમાંથી કોઈ એક લિંગ ધારણ કરું છું. વાસ્તવિક રીતે તો હું યુક્તયુક્ત વિદ્યાનંદમય, અને એ ત્રણે લિંગોના નાશ કરવાવાળો છું એમ સમજીને પોતાના યુક્ત, યુક્ત અને વિદ્યાનંદમય આત્માની સિદ્ધિ કરવા માટે એ ત્રણે લિંગોના નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ — સ્ત્રીલિંગ, પુલ્લિંગ અથવા નપુસંકલિંગની પ્રતિ મેહનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. જ્યાંમુખી તે લિંગોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા મોહનીય કર્મની સત્તા હોય છે ત્યાંમુખી તે લિંગોની પણ સત્તા રહે છે. મોહનીય કર્મના નાશ થવાથી તે લિંગો પણ નાશ પામે છે. તેથી મોહનીય કર્મના સર્વથા અભાવ થતાં તે લિંગોની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. તેથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે લિંગોને ધારણ કરવા તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ તેમના નાશ કરી નિરાકુલ થવું એજ આત્માનું યજ્ઞ સ્વરૂપ છે. આત્માના આવા પ્રકારના સ્વરૂપને જાણવાવાળો પુરુષ તે ત્રણે લિંગોને નાશ કરી આત્માનું યુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને ન જાણવાવાળો પુરુષ ત્રણે લિંગોને ધારણ કરવું તે પણ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે છે, અને તેથીજ તેમની વાસનાઓ પુરી પાડવામાંજ મુગ્ધ થાય છે. તે વાસનાઓ પુરી પાડવામાં થતાં અનેક પાપ કરે છે જેથી તેને આ વિષય સંસાર સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ સારોપેઠ જાણીને એ ત્રણે લિંગોને આત્માથી સર્વથા ભિન્ન સમજવાં જોઈએ અને તેમના નિમિત્તથી થતાં સમસ્ત પાપોના ત્યાગ કરી, મોહનીય કર્મના નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જો આત્મા નિરાકુલ થઈ આત્મિક સ્વભાવમાં લીન થય જલદી મોક્ષમ પ્રાપ્ત કરી શકે, આજ તેના કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે પરપદાર્થોમાં કોણુ રતિ કરે છે અને કોણુ નથી કરવું તે વિષે કહેવામાં આવે છે —

પ્રશ્ન — અરતિ કો રતિં સ્વામિન્ કરોતિ વદ મે પરે ?

હે સ્વામિન્ હવે એટલું કહે કે પરપદાર્થોમાં રતિ પ્રેમ છે, અરતિ કોણુ કરે છે.

વચ્ચર—સુચેતનેડેતન એવ ચાર્યો મૂર્ખો હ્રયોધાચ તયોઃ પ્રકૃત્યા ।

કરોતિ સાદૃ દ્યારતિ રતિં ચ તસ્માપરાધાઙ્ગવર્તીહ દુઃલી ॥૧૭૧॥

કો ચેતનોડેતન એવ ચાર્યો સ્વસ્વસ્વભાવે વસતિ સ્વચિન્તૈઃ ।

રતિરતનો મેડસ્યરતિર્ને મુઙ્ગઃ મર્ચેતિ તુમો નિજચિત્સ્વભાવે ॥૧૭૨॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન બાહ્યવાળોઃ પુરૂષ પોતાની અસાનતાને લીધે ચેતન અચેતન સમસ્ત પદાર્થોમાં અનાદિ-કાલથી ઉદયમાં આવેલ યોહનીય કર્મને લીધે રતિ પાણુ કરે છે અને અરતિ પાણુ કરે છે. અને તેમ કરવાથીન તેન આ સંસારપી સમુદ્રમાં પરિત્રમણુ કરવું પડે છે. અને અનેક કુખ ઊભવાં પડે છે. પરંતુ જે છવ આત્માનું સ્વરૂપ બાણુ છે. તે ચાની પુરૂષ કોમન માને છે કે આ સંસારમાં નેટલા ચેતન અચેતન પદાર્થો છે તેટલા સર્વ પદાર્થો પોતપોતાના ગુણુ અથવા વિશિષ્ટતા સર્વ પોતાનાન સ્વરૂપ-સ્વભાવમાં લીન રહે છે. તેથી તે પદાર્થો ઉપર મારે રાગ પાણુ નથી અને દેષ પાણુ નથી, હુ તેો રતિ અને અરતિથી સર્વથા રહેત હુ. કોમ સમજને તે પોતાના ચેતન્યરૂપ સ્વભાવમાંન હુમેશા લીન રહે છે.

લાવાર્થ—જે કે સમસ્ત પદાર્થ આકાશમાં રહે છે છતાં યથાર્થ રીતે તેો પોતાના પ્રદેશોમાંન રહે છે. તથા તે સર્વ પદાર્થોનો પરસ્પર કોમખીબની સાથે કોહપણુ પ્રકારના સંબંધ પાણુ રહેતો નથી. તેો પછી તેમાં રાગદેષ ઉત્પન્ન કરી કર્મ-બંધન કરવું તે મહુ કુખનું કારણુ છે. પરપદાર્થોમાં રાગ ઉત્પન્ન કરો લેવો તેન ચેરી છે, અને તેથીન ચેરને દંડ મળે છે. પોતાનો પદાર્થ લેવામાં ચેરી થતી નથી અને તેથી દંડ પાણુ મળતો નથી. તેથી પરપદાર્થમાં રાગ કરેવો તે કોમ પ્રકારની ચેરી છે અને તેથીન પરપદાર્થોમાં રાગદેષ કરવાળો છવ કર્મબંધન કરી કુખી થાય છે. તેથી અત્યેક છવે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ બાણુવા પ્રયત્ન કરી, બાણુ પછી આત્મિક સ્વભાવમાંન લીન થવું નોહજી અને તેમાંન સંતુષ્ટ રહેવું નોહજી. પરપદાર્થોથી સર્વ પ્રકારના રાગદેષ છોડી દેવો નોહજી. કોમ કરવાથી કર્મબંધન થવું નથી અને નવીન કર્મબંધન ન થવાથી પૂર્વસંચિત કર્મોના નાશ થાય છે નેથી નલ્લી શોભ પ્રાપ્તિ થઇ બંધ છે. આન આચાર્યોના કહેવાના અભિપ્રાય છે.

હવે આત્માને બાહ્યવાળો. શું કરે છે અને આત્માને ન બાહ્યવાળો. શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—અન્તર્દૃષ્ટિર્વાહિર્દૃષ્ટિ સ્વામિન કિં કુરુતે વદ !

હે સ્વામિન ! આત્મા ઉપરજ લક્ષ આપનાર અથવા આત્માને બાહ્યવાણો પુરૂષ થું કરે છે અને બાહ્ય પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાણો બહિરાત્મા થું કરે છે તે કૃપા કરીને કરે.

વત્સ—યસ્યાસ્તિ જન્તો બહિરાત્મદૃષ્ટિઃ વિશ્વાસધારા બહિરેવ નિયે ।

પતત્યવશ્યં કુટિલમકૃત્યા નાર્યાવિજ્ઞાલે વિષમે વ્યથાદે ॥૧૭૧॥

યસ્યાસ્તિ જન્તોઽથ નિજાત્મદૃષ્ટિઃ વિશ્વાસધારાત્મસપદે પવિત્રે ।

સ્વારાગ્યલક્ષ્મીઃ સુત્રશાન્તિવાત્રો જિનેન્દ્રવાણીવ ભવેત્સમર્થઃ ॥૧૭૨॥

આર્થ—જે છવ પોતાની દૃષ્ટિ આત્માથી અલગ એવા પુદ્ગલાદિક પરપદાર્થો ઉપર રાખે છે તથા તેમાં વિશ્વાસ રાખે છે તે છવ પોતાના કુટિલ સ્વભાવને લીધે અત્યંત કુપ્પ દેવાવાળા સ્ત્રી, પુત્ર આદિ કુટુંબરૂપી બંદમાં અથવા ધનાદિકની બંદમાં પ્રસાય છે. પરંતુ જે છવ પોતાની દૃષ્ટિ પોતાના આત્મા ઉપર જ રાખે છે અને તેમાંજ વિશ્વાસ રાખે છે તે છવને આટે જેમ જિનેન્દ્રદેવની વાણી સર્વ છવોને સુખશાંતિ આપવા સમર્થ થાય છે તેમ તેની આત્મિક શુદ્ધતારૂપી લક્ષ્મી સર્વ પ્રકારનું સુખજ શાંતિ આપવામાં સમર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ—જે છવ પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ બાહ્યો નથી તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિમાંજ આતંદ પામે છે, તેમાંજ મગ્ન રહે છે, અને તેમાંજ વિશ્વાસ રાખે છે તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિમાંજ રહી બચ છે, તેમાં મમત્વ-ભાવ ફલવ છે અને છેવટે તેના ફલરૂપ આ વિષમ સંસાર સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરી અનેક આપત્તી વહેસી લે છે અને અત્યંત કુપ્પી થાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ પોતાના આત્મામાંજ વિશ્વાસ રાખે છે, તેમાંજ લીન રહે છે, તે પુરૂષ બાહ્ય વિભૂતિને હેય સમજી તેના ઉપરથી મમત્વ-ભાવ છૂટાવી લે છે જેથી તે અનેક પાપોન્ની બચી બચ છે, તદુપરાંત અનેક પૂર્વસંચિત કર્મોના પશુ નાશ કરે છે. છેવટે તેને ત્રિરાસુલતામય મોક્ષરૂપી સ્વારાગ્યલક્ષ્મી વરે છે. તેથી પ્રત્યેક ભવ્યજીવોએ સ્ત્રી, પુત્રપૌત્રાદિને હેય સમજી, તેમના ઉપરથી મમત્વભાવ છૂટાવી લઈ આત્મ સ્વરૂપમાંજ લીન થઈને જીવે અને મોક્ષરૂપી સ્વારાગ્યલક્ષ્મી જલદી મળી રહે, એજ આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

હવે નિધ મોળે કોણુ ચાલે છે અને શ્રેષ્ઠ મોળે કોણુ ચાલે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કાં યાતિ નિચયાર્ગેણ ન કાં યાતિ ગુરો વદ ।

દે સ્વામિન્ ! નિધ મોળે કોણુ ચાલે છે અને શ્રેષ્ઠ મોળે કોણુ ચાલે છે તે કૃપા કરીને કહે

ઉત્તર—ચાત્યંબ વાર્ગેણ મયંકરેણ દુઃભપ્રદંનેવ સદૈવ મૂલ્લઃ ।

શુદ્ધેન ન પ્રેરણતાંપિ યાતિ યેનાત્મશુદ્ધિઃ સહજા મંવેદિ ॥૧૦૫॥

ન ચાત્યમર્ગેણ નિજાત્મનિષ્ઠો દુઃભપ્રદંનેવ મયંકરેણ ।

ચાત્યંબ શુદ્ધેન વિશ્વમયેન યેનાત્મસિદ્ધિઃ સહજાસિતિ તસ્ય ॥૧૦૬॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન બાહ્યવાણો પુરુષ અત્યંત નિદનીય, અત્યંત દુઃખ આપવાળા અને અદ્યંત ભયં- કર એવા પાપ મોળેન ગમન કરે છે. નિર્ગ્રંથ ગુરુઓ દ્વારા ઉપદેશ સાંભળવા છતાંપણુ શુદ્ધ મોળે કદોપણુ ચાલતો નથી. ન્ને તે શુદ્ધમોળે ચાલે તો સહેજે તેના આત્માની સિદ્ધિ થઈ ભય પરંતુ તેમ ન કરવાને લોધિન તે કુખી થાય છે. પરંતુ જે પુરુષ પોતાના આત્મામાં લીન રહે છે તે પુરુષ અત્યંત ભયંકર એવા પાપરૂપ મોળે કદાપણુ ગમન કરતો નથી. તે તો માત્ર શોક આપવાળા શુદ્ધ મોળે તરફન ગમન કરે છે અને તેથીન તેને આત્મસિદ્ધિ સહેજે થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન બાહ્યતાવાળો દુઃખ સ્ત્રી, પુત્ર આદિ કદુંખમાં અથવા ધનાદિક વિભૂતિમાંનુ સુખ માને છે, અને તેના સંગ્રહ કરવામાં અને તેની રક્ષા કરવામાંનુ હુમેશા પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે ધનાદિકના સંગ્રહ તેમન રક્ષા કરવા માટે થતાં અનેક પાપ કરે છે અને કરે ભય છે તે અથાગ પ્રયત્ન ધનાદિકના સંગ્રહ કરે છે અને તેની રક્ષા કરવા માટે પોતાના પ્રાણુ પણુ ગુર્ભવના પ્રસંગ આવે તોપણુ હરતો નથી. તે ધનાદિકના ઉપયોગ કરવામાં કોણુ બાહ્ય કુટલાં પાપો કરે છે કે તેને સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાના આરો પણુ આવતો નથી. બાહ્યોદયથી કોઈ નિર્ગ્રંથ ગુરુ ધનાદિકના સમુપયો- ગના મોળે ખતાવે તે સાંભળ્યા છતાંપણુ તે મોળે ચાલવામાં અસમર્થ નીવડે છે. કેમકે મોહનીય કર્મ સુખમોળે નતાં અટકવે છે જથી તેને વિપરીત યુદ્ધિ થાય છે. તેજાન તે શુદ્ધમોળે ગ્રહણુ કરી શકતો નથી. અને શોકપદ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

પરંતુ આત્મ સ્વરૂપ બાહ્યતાવાળો પુરુષ મોહનીય કર્મના નારા કરે છે અને પછી આત્મસ્વરૂપ બાહ્યવા સમર્થ નીવડે

છે. તે પુરુષ બાહ્ય વિભૂતિને ત્યાજ્ય સમજે છે અને તેથીજ તેને. રંગ કરી આત્મામાં લીન રહે છે. આવીરીતે શ્રોક્ષમાર્ગમાં ચાલીને આત્માનું કલ્યાણ કરે છે. પ્રત્યેક ભવ્યજીવે આવીરીતે આત્મકલ્યાણ કરી લેવું નેહિયું.

હવે સ્નાની અને અગ્નાની પુરુષ સંસારના પદાર્થોને કેવા માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સુજ્ઞો મૂર્ભઃ કથં વસ્તુ મન્યતે વદ મે પ્રમો ?

હે પ્રભો ! હવે જ્યારે કૃપા કરીને કહો કે સ્નાની પુરુષ સંસારના પદાર્થોને કેવા માને છે અને અગ્નાની પુરુષ કેવા માને છે ?

ઉત્તર—પદયામિ ક્ષિંચિત્સકલેન્દ્રિયૈશ્ચ ચિત્તેન વસ્તુ પ્રવિચિન્તયામિ ।

તત્તેવ મે સ્યાદિતિ મન્યમાત્માંડર્થોઽધાન્નવાન્ધર્થો ધ્રમતીહ મૂર્ભઃ ॥૧૭૭॥

પદયામિ ક્ષિંચિત્સકલેન્દ્રિયૈશ્ચ ચિત્તેન વસ્તુ પ્રવિચિન્તયામિ ।

તત્તેવ મે સ્યાદિતિ મન્યમાનઃ સુજ્ઞઃ સ્વભાવે રમતે પવિત્રે ॥૧૭૮॥

અર્થ—અગ્નાની પુરુષ જ્યોમ માને છે કે જે ને ઇન્દ્રિયોથી માનુષ પડે છે અને હૃદયથી ને ને ચિત્તવન થાય છે તે સર્વ વસ્તુ મારી છે. આમ મમત્વભાવે ઇન્દ્રિયનાથી અને ન કાલમુખી સંસાર સમુદ્રમાં તે પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. પરંતુ સ્નાની પુરુષ તો જ્યોમ માને છે કે ઇન્દ્રિયોથી માનુષ પડતા તેમજ હૃદયથી ચિત્તવન થતા સર્વ પદાર્થો મારા નથી. મારો આત્મા તો તે સર્વ પદાર્થોથી ભિન્ન છે અને તે સર્વ પદાર્થો મારા આત્માથી ભિન્ન છે. જ્યોમ સમજતે તે પોતે પોતાના આત્મ-સ્વરૂપમાં લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયોદ્ધારા તો માત્ર પુરુષશ્રાદ્ધિક પદાર્થોન જોઈ તેમજ જાણી શકાય છે. આત્મા અચૂર્તિક અને ચેતન છે બ્યારે પુરુષશ્રાદ્ધિક પદાર્થ નહીં છે. તેથી સાખીન થાય છે કે આત્માનો કોઈરૂપી પદાર્થ હોઈ શકતોજ નથી. આથી સ્નાની પુરુષોએ પરપદાર્થ પરથી મમત્વભાવ હટાવી લઈ, આત્માના ઉત્તમ ક્ષમા આદિ ધર્મોને પોતાના સમજી તેમને આપનાવવા નેહિયું અને તેમાંજ લીન થવું નેહિયું. સંસારિક સર્વ જોગોથી વિરક્ત થઈ ભવ્યપુરુષોએ શ્રોક્ષમાર્ગમાંજ લાગવું નેહિયું. જ્યોમ આત્માને મોટે કલ્યાણોદ્ધારક છે.

જાની અને અજ્ઞાની કયાં કયાં સુખ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન - મૂર્ખઃ કઃ મન્યતે સૌભ્યં સુજ્ઞો વા વદ મે પ્રભો ?

હે સ્વામિન ! મારી અને અજ્ઞાની પુરુષ સુખ કયાં માને છે તે કૃપા કરીને કહે.

હત્તર—સ્વતત્ત્વશૂન્યો વિષયાશ્રિતો યઃ સ પન્યનેઽજ્ઞાનત એવ મોક્ષસ્મ ।

વાહો પદાર્થે મલિનેઽતિર્નિષે શ્વાસ્થનીવ મૂર્ખશ્ચ મલે વગ્રાહઃ ॥૧૭૯॥

સ્વતત્ત્વવેદી સ્વસુભાધિતશ્ચ પરં વ્યથાદંદિ મુલં ન મત્ત્વા ।

સ્વપ્નેપિ તાંસ્મિન્ન રુચિં ક્ષતોતિ યથાપતિશ્ચાક્ષચયંડતિર્નિષે ॥૧૮૦॥

અર્થ—જેવીરીતે કુતરો હાડકાને બચાવવામાંજ સુખ માને છે અને જુડ મલ લક્ષણમાંજ સુખ માને છે તેવીરીતે આત્મિક સ્વરૂપ ન બાણુવાવાળો પુરુષ અત્યંત નિદનીય અને અત્યંત મરીન એવા બાહ્ય પદાર્થોમાંજ સુખ માને છે. અને તેના તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિને મોક્ષરૂપ પ્રવૃત્તિ માને છે. પરંતુ જે પુરુષ આત્માનું સ્વરૂપ બાણુ છે તે પુરુષ આત્માથી ઉત્પન્ન થતા સુખમાંજ નિમગ્ન રહે છે અને તેથીજ જે યથાર્થ જુહિ ધારણ કરે છે તે પુરુષ આત્માથી ભિન્ન એવા ઇન્દ્રિયોના સમૂહમાં કદીપણ સુખ માનતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેમાં રુચી પણ કરતો નથી.

ભાવાર્થ—ઇન્દ્રિયાલક્ષિ સુખ આત્માથી ભવથા ભિન્ન છે અને કમેનિ આધીન છે. તે સુખ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારનાં પાપ ઉત્પન્ન કરવાં પડે છે જેથી સંસારસમુદ્રમાં અધોર કુખ લોગવવાં પડે છે. હાથી, વ્રમંગે, પતંગીડિં, હરણુ વગેરે ના દાખલો લઈએ તો સહેજે બાકુમ પડે છે કે કોઈ એક ઇન્દ્રિયના વિષયની લોલુપતાને લીધે તેમને બધું, બંધન આદિ કુખ સહન કરવા પડે છે તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયને પોષનાર છત્રોનું તો પૂછજીવ શું ! તે અગાધ કુખ લોગવે છે આમ હોવા છતાંપણુ ઇન્દ્રિયાદિ સુખ શાશ્વત સુખ નથી. તે તો માત્ર ક્ષણિક સુખ છે. તે સુખથી માત્ર ઇન્દ્રિયજ્ઞ સુખ પામે છે, આત્મા કદીપણુ સુખ પામતો નથી. તે સુખથી આત્માને તો નરસાદિકનાં કુખ લોગવવાં પડે છે. આત્માનું સ્વરૂપ ન બાણુનાર પુરુષજ તેમાં રૂચી કરે છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ બાણુનાર પુરુષ તો તે ક્ષણિક સુખની સ્વરૂપને પણ ઇચ્છા કરતો નથી અને શાશ્વત સુખ મેળવવા માટે આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતા રસાસ્વાદનજ્ઞ પાન કરે છે, આત્મામાં લીન થઈ કમેનિના નાશ કરે છે, અને મોક્ષરૂપી શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું પૂછે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—જ્ઞાની મૂર્ત્તિઃ પુનઃ સ્વામિન્ કિં કિં શુચ્છતિ મે વચ ?
 હે સ્વામિન્ ! જ્ઞાની પુરુષ વારંવાર શું પૂછે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ શું પૂછે છે તે કૃપા કરીને કહે.

વત્સ—યદેવ મૂર્ત્તિઃ સ્વલુ શુચ્છતીહ તદેવ શુષ્ટિ સુવિ યત્ર તત્ર ।
 તદેવ કર્તું યતતે સદાયમનન્તવારં ચ કૃતં પ્રસુક્તમ્ ॥૧૮૧॥
 તદેવ પ્રાપ્તું યતતે પ્રસુક્તં યદેવ સુક્તં ન કદાપિ લબ્ધમ્ ।
 તદેવ જ્ઞાની સ્વલુ શુચ્છતીતિ સ્વત્તેપિ યતૈવ કદાપિ શુષ્ટમ્ ॥૧૮૨॥

અર્થ—આત્માનું સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરુષ એન પ્રશ્ન પૂછે કે ને વારંવાર આ સંસારમાં પૂછવામાં આવે છે તે અજ્ઞાની પુરુષ એન કાર્ય કરવાના પ્રયત્ન કરે છે કે ને અનેકવાર કરી ચૂકીયું છે અને તેના ઉપભોગ પણ થઈ ગએલ છે. પરંતુ આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરુષ ને પ્રશ્ન આજ્ઞાનું પૂછવામાં આવ્યા નથી તે પ્રશ્ન પૂછે છે અને ને કાર્ય આજ્ઞાનું કરવામાં આવ્યું નથી અને તેના ઉપભોગ પણ થએલ નથી તેવું કાર્ય કરે છે.

ભાવાર્થ—આ સંસારમાં ને ને વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે તે સર્વના આ ઉપે ઉપભોગ કરેલ છે. પરંતુ આત્મ-સ્વરૂપ ન જાણવાને લીધે તે સંસારિક વસ્તુઓનેન પ્રશ્ન પૂછે છે, તે જોગવા પ્રયત્ન કરે છે અને વારંવાર તેને જોગવાના પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાની પુરુષ આ સર્વ ખાખત સારીરીતે સમજે છે તે તો એમન માને છે કે આ સંસાર સંબંધી સર્વ વસ્તુ મેં પ્રાપ્ત કરેલી છે અને તેના ઉપભોગ પણ મેં કરેલા છે. આજ્ઞાન સુધી માત્ર કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ નથી અથવા આત્મિક શુદ્ધિ તેમજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ નથી. તેથી તેન જોગવા માટે તે પ્રયત્ન કરે છે, તેના ઉપભોગ માટે પણ પ્રયત્ન કરે છે અને તે સંબંધીન પ્રશ્ન પૂછે છે. આથી ભવ્યજીવિ સંસારિક સર્વ વસ્તુઓપરથી મનઃવભાવ સંકેતો લઈ માત્ર આત્મશુદ્ધિ માટેન પ્રયત્ન કરવા નેહ્યં. નેથી આત્માનું કલ્યાણ થાય.

હવે પરપદાર્થોમાં કોણ સુખ માને છે અને કોણ માનવું નથી તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કો હઠાન્યયતે કો વા ન સૌલ્યં પરવસ્તુનિ ?

હુ સ્વામિન ! પરપદાર્થોમાં કોણુ સુખ માને છે અને કોણુ માનતું નથી તે કૃપા કરીને કહેા.

ઉત્તર—નાસ્તીન્દ્રિયાર્થેષુ સુલ્લં ચ કિંચિત્ તથાપિ સૂર્લ્લઃ ત્વહુ પ્યયતે કૌ ।

યથા જલં સ્યાલ્લ મરીચિકાર્યાં સૂર્લ્લો મુગો યાતિ તથાપિ પાતુમ્ ॥૧૮૩॥

સ્વપ્નેપિ સૌલ્યં ન સુવીન્દ્રિયાર્થે સ્વતત્ત્વવેદીતિ સુમન્યમાનઃ ।

તત્પ્રાપ્તિહેતો યત્તતે તત્તો ન લહોસ્તિ સુજ્ઞસ્ય કૃતિયૃથાર્યા ॥૧૮૪॥

અર્થ—જેવીરીતે હરણુ મુગજળમાંથી પાણી મેળવવાની ઈચ્છા કરે છે પરંતુ તેને પાણી મળતું નથી, તેવીન્-
રીતે અજ્ઞાની પુરુષ ઈન્દ્રિયાદિક વિષયોમાં સુખ નહિ હોવા છતાં સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ અંતે તો નિરાશ થાય છે.
આત્મ સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરુષ તો એમજ માને છે કે ઈન્દ્રિયાદિક વિષયોમાં સુખ છેજ નહિ તેથી તે ઈન્દ્રિયાદિક સુખ માટે
પ્રયત્ન કરતોજ નથી. આત્મજ્ઞાની પુરુષના સર્વ કાર્ય સિદ્ધજ થાય છે.

લાવાર્થ—મરૂભૂતિ એટલે મારવાડમાં રેતીના ડોહડા હોય છે. દૂરથી જોતાં રેતીના ચળકાર પાણી જેવો દેખાય
છે. આથી હરણુ મુગજળને દેખીને ચારેબાજુ દોહડોહડ કરી મૂકે છે. પાણીની આશાએ દોહડને એકબાજુ જાય છે તો
ત્યાં પાણી મળતું નથી અને બીજાથી દોહડુ હોય ત્યાં પાણી દેખાય છે. આમ પાણી દેખવાથી ત્યાં દોહડી જાય છે. એવે
તેને પાણી મળતું નથી. આમ પાણીની આશાએ આમ તેમ દોહડોહડીને એવે થાકી જાય છે અને પાણી મેળવી શકતું
નથી. તેવીન્રીતે અજ્ઞાની માણુસ ઈન્દ્રિયાદિક વિષય જોગાદિકમાજ સુખ માને છે પરંતુ ઈન્દ્રિયાદિક સુખથી કોહડિ સુખ
મળતું નથી, મળી શકે નહિ. અને મજાશે પાણુ નહિ. પરંતુ આત્મજ્ઞાની પુરુષ આ સર્વ બાબત સમજે છે. આથી તે ઈન્દ્રિયા-
દિક સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો નથી પરંતુ આત્મજ્ઞન્ય યૃથાર્થ સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કયાં કાળજી રાખે છે અને કયાં બેહરકાર રહે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સૂર્લ્લઃ સ્વપિતિ સુજ્ઞઃ ક ક જાગર્તિ પ્રમો લલ ?

હ પ્રજા ! મુખ અને જ્ઞાની પુરુષ કયાં કયાં સુજી છે અને કયાં કયાં જાગે છે તે કૃપા કરીને કહેા.

તત્ત્વ—ચિન્તામણોઃ કલ્પતરોઃ સમાને સુહોસ્તિ મૂર્ત્વઃ સુલ્લદે સ્થરાભ્યે ।

ગુરે મિથો વૈરવિરોધકાર્યે દુઃસ્વપ્નદે જાગ્રતિ ચાતિર્નિચે ॥૧૮૫॥

જ્ઞાની મિથો વૈરવિરોધકાર્યે જ્ઞનાત્મકે હ્રેશકરોસ્તિ સુપઃ ।

શિષ્યપદે સ્વાત્મવિધેવિધાને સ્વસાધને જાગ્રતિ હીવ સાધુઃ ॥૧૮૬॥

અર્થ—આત્માની શુદ્ધતાદ્વિપી સ્વરાભ્ય ચિન્તામણી અથવા કલ્પવૃક્ષ સમાન સુખ આપવાવાળું છે, તેમાં તો મુખ્ય અર્થવા અજ્ઞાની પુરૂષ મુતોન્-બેદરકાર રહે છે અને ધરબાર કે જે પરસ્પર વિરોધ કરાવવાળું છે તેમાં જાગ્રતો-જાળવૃક્ષ રહે છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ આત્માથી સર્વથા બિન્ન, પરસ્પર વૈરવિરોધ કરાવવાવાળો, અને ક્રોશ કરાવવાવાળો કાર્યોમાં મુતો-બેદરકાર રહે છે અને શોક્ષિમામ કરાવવાવાળો અને આત્માને શુદ્ધ કરવાવાળો કાર્યોમાં તથા આત્માનો સિદ્ધિ કરાવવાવાળો સમસ્ત સાધનોમાં મગ્ન રહે છે.

બાવાર્થ—ચિન્તામણી એક રત્ન હોય છે. તેની પાસે મનમાં ચિતવન કરેલ કોઈપણ વસ્તુ ભાગવામાં આવે તો મળી રહે છે. કલ્પવૃક્ષથી પણ હર્ષિત પદાર્થ મળે છે. તેવીજરીતે આત્માની શુદ્ધતાથી અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે જીવ તે સુખને માટે જાગૃત રહે છે, તેનીજ રક્ષા કરે છે, તેને નષ્ટ થવા દેતો નથી, કષ્ટાયાદિ કોરોથી લૂંટાવા દેતો નથી અને જાનતા સર્વ કોઈ પ્રયત્ન તેની રક્ષા કરે છે તે પુરૂષ શોક્ષિમામ છે અને અજ્ઞાનમર અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવાવાળા સાધુજન અથવા નિર્ઝય ગુરૂન્ આત્માની શુદ્ધતાની રક્ષા કરી શકે છે. તેજ પુરૂષને માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. જે જીવ આત્મસ્વરૂપ જાણતો નથી તે જીવ તે પ્રત્યે તદ્દન બેદરકાર રહે છે, દત્તચિત રહેવા પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. તે તો માત્ર ધરબાર માટેજ પ્રયત્ન કરે છે. પરસ્પર લડાઈ જગાડ કરાવવાવાળા કાર્યોમાંજ મગ્ન રહે છે અને પાપ ઉત્પન્ન કરાવવાવાળા કાર્યોમાં પણ મગ્ન રહે છે. આથી મહાપાપને બાગી અને છે. તેમું ક્રોશ લોગવવા માટે આ અત્યંત દુઃખમય સંસારમાં પરિવ્રમણ કરવું પડે છે. સજ્જન પુરુષ આવા પાપરૂપ કાર્યો માટે પ્રયત્ન કરતા નથી, જોઈ તેમને સંસાર સંકુ-દમાં પરિવ્રમણ કરવું પડવું નથી. તે તો માત્ર આત્મિક શુદ્ધિમાંજ લીન રહે છે, અને શોક્ષિમામ પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે મૂર્ખ અને સ્તાની પુરૂષ કયાં કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે તે કહેવામાં આવે છે—
 પ્રશ્ન—ક સ્થાનુષિચ્છતિ સ્વામિન્ ! મૂર્ખઃ સુજ્ઞો વદ પ્રશ્નો !

હે સ્વામિન્ ! હે પ્રશ્નો ! હવે એટલું કહેા કે મૂર્ખ કયાં રહેવાનું ઇચ્છે અને સ્તાની કયાં રહેવાનું ઇચ્છે છે.

વત્ત—દેહેપિ તિષ્ઠામ્યહમેવ નાકે જલે સ્થલે લે સુવને વનાદી ।

સંવેતિ મૂર્ખો હૃદિ મન્યમાનો પ્રમત્યવદ્યં વિષમે ભવાન્ધો ॥૧૮૭॥

તિષ્ઠામિ નાહં મલિને ચ વેહે જલે સ્થલે લે સુવને સ્મશાને ।

તિષ્ઠામિ સુજ્ઞશ્ચ ચિદાત્પરૂપે સ્વીયપ્રદેશેઽલિલદોષદૂરે ॥૧૮૮॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાળો અસ્તાની પુરૂષ હમેશાં ઓજ ભાવના કરે છે કે હું ભલે સ્વર્ગમાં રહું, ભલે જગમાં રહું, ભલે પૃથ્વીપર રહું, ભલે આકાશમાં રહું, ભલે વનમાં રહું અને ભલે કોઇ ગંજલુવનમાં રહું, પરંતુ હું તો માત્ર શરીરમાંજ રહું શરીર છોડીને કોઇ જગાએ રહું નહિ. આવા પ્રકારની ભાવનાને લીધેજ તે સંસાર સમુદ્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણવાળો સ્તાની ઇત્વ પૂર્વક્ષિત સર્વ જગાએ રહેવાનું ઇચ્છે છે. માત્ર શરીરમાં રહેવાનું ઇચ્છતો નથી. મુખ્યત્વે તો તે ઇત્વ આત્માના પ્રદેશોમાંજ રહેવાનું ઇચ્છે છે.

સાવાર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણનાર પુરૂષ શરીર ઉપર મત્તભાવ દેલવેજ બધ છે. તેનું મુખ્ય કારણ તપાસીએ તો મહત્તમ પડે છે કે તે પુરૂષ શરીર અને આત્માને એકરૂપ માને છે. તેથી તે શરીરને છોડવા માટે ઇચ્છા કરતો નથી. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર પુરૂષ આત્મા અને શરીર અલગ છે તે સારીપેઠે સમજે છે અને શરીરને આત્મા માટે કુખદાયી સમજે છે. આથી શરીર ઉપરથી મત્તભાવ દૂર કરી માત્ર ચિદાનંદ સ્વરૂપમાંજ લીન થવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તે સમજે છે કે શરીર ઉપર મત્તભાવ રાખવાથી નરકગતિમાં પ્રમણુ મુકવું પડે છે અને આત્મામાં લીન રહેવાથી સર્વ પાપમાંથી દૂર રહી શકાય છે. આથી ભવ્યછલોએ શરીર ઉપરથી મત્તભાવ દૂર કરી માત્ર આત્મામાંજ લીન થવું નોંધવું જોઇએ. સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

હવે મૂર્ખ અને જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાની શાની શુદ્ધિ કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

મત્ર—કસ્ય શુદ્ધિં કરોત્યેવ મૂર્ખઃ સુજ્ઞો ગુરો વદ ?

હે પ્રેમી ! મૂર્ખ અને જ્ઞાની શાની શુદ્ધિ કરે છે તે કહો.

વત્સર—ત્વત્ત્વાત્મશુદ્ધિં યતતે યથેષ્ટં સ્વતત્ત્વશૂન્યસ્તનુશુદ્ધિરેતોઃ ॥

યથાન્યવક્ષ્યાધિવિશુદ્ધરેતોસ્ત્યક્ત્વા સ્વલક્ષ્ણં રજકઃ પ્રમુદઃ ॥૧૮૧॥

ત્વક્ત્વેનિ મુહુસ્તનુશુદ્ધિયેવ નિજાત્મશુદ્ધિં સ્વકૃતિં કરોતિ ।

યતિર્યયા વાલસુત્વં વિહાય સ્વસૌહર્યહેતોર્યતેતે પ્રવીરઃ ॥૧૯૦॥

અર્થ—જેવીરીતે મૂર્ખ ધોખી પોતાના વસ્ત્ર શુદ્ધ કરતો નથી અને પારકાં વસ્ત્ર શુદ્ધ કરે છે તેવીરીતે આત્મજ્ઞાન-વિહીન પુરૂષ આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતો નથી અને શરીરજ કે જે પોતાનું નથી તેને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જેવીરીતે ધીરવીર મુનિરાજ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાંજ લીન રહે છે અને આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે તેવીજીતે આત્મ-જ્ઞાની પુરૂષ શરીરની શુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મા શુદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

ભાવાર્થ—શરીર એ અત્યંત અપવિત્ર વસ્તુ છે. શરીર એ હાડકાં, મલમૂત્ર, રક્તવીર્ય, માંસ, લોહી, પરંતુ જે અત્યંત દુર્ગંધમય અને અપવિત્ર વસ્તુઓનું બનેલું છે. એવા શરીરને અનંતવાર શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પવિત્ર થઈ શકતું નથી. આ શરીર એટલું બધું અપવિત્ર છે કે આત્મા શરીરમાંથી નીકળી ગયા પછી મુહુરતે સ્પર્શ કરનાર મનુષ્ય સ્નાન કર્યા સિવાય શુદ્ધિ થઈ શકતો નથી. મુહુરતે નથી. મુહુરતે સ્પર્શ થતાતી નથી. એકું શરીર કયાંથી શુદ્ધ થઈ શકે ? તોપણ આ સંસારી જીવ શરીર શુદ્ધિ માટે યથાગ પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ શરીરશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો તે વ્યર્થ છે. આત્મા શરીરના સંબંધથી મલીન થાય છે આત્માનો શરીરથી સંબંધ છૂટવાથી આત્મા શુદ્ધિપ્રાપ્તિ પરમાત્મા થઈ શકે છે. માટે ભવ્યજીવોએ શરીર ઉપરથી મમત્વભાવ છોડી દેવો. જોઈએ અને જોશ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હવે જ્ઞાની કયાં સતોપ પામે છે અને અજ્ઞાની કયાં સતોપ પામે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—ક તુષ્યતિ યુરો મૂર્લઃ સુહો મે સામ્પતં વદ ?

હે યુરો ! મારી અને મૂર્ખ ક્યાં સતીષ પામે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—મૂર્લઃ સદા તુષ્યતિ કામમોગે દ્વાદો પ્રિયે વૈ કદુર્કે પ્રહાન્તે ।

કુરક્તપાને ચ યથા જલ્હીકા યથૈવ ધૂર્તા પરપીઢને ચ ॥૧૯૧॥

આચન્તમધ્યેપિ સુધાસમાને સુલપ્રદે જ્ઞાનમયે સ્વભાવે ।

સુહઃ સદા તુષ્યતિ દિવ્યધાર્મિન યથૈવ હંસસરસશ્ચ તંયે ॥૧૯૨॥

અર્થ—જેવીરીતે જ્યેષ્ઠ ગંદુ દોહી પીવાથી સંતોષ માને છે અને ગારો માંણસ ખીજને કુખ આપવાથી સતીષ માને છે તેવીરીતે આત્મજ્ઞાનવિહીન પુરુષ સેવન કરતા સારા લાગવાવાળા અને કળ આપવામાં અત્યંત કુખ આપવાવાળા એવા કામ ભોગોમાં જ હમેશા સંતુષ્ટ રહે છે. તથા જેવીરીતે હંસ મહા સરોવરના જલથીજ સંતુષ્ટ રહે છે તેવીરીતે આત્મ-સ્વરૂપ જાણવાવાળો પુરુષ સર્વ સમયે, સર્વ સ્થળે, અમૃત સમાન મુખ આપવાવાળા તથા કેવલજ્ઞાનમય દિવ્ય જ્યોતિના સ્થાન-રૂપ પોતાના જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં જ હમેશા સંતુષ્ટ રહે છે.

સાધાર્થ—જેવીરીતે જ્યેષ્ઠને સ્તન ઉપર લગાવવામાં આવે તોપણ તે દૂધ ન પીતાં દોહીજ પીવા માંડે છે. કોઈ કદાર હકથી પુરુષને કોઈ મુંદર બાલકને ખાવાલીવામાં સહાય કરવા માટે રાખવામાં આવે તો તે મૂર્ખ માણસ તે બાલકને રહાવવામાં જ આનંદ માને છે તેવીરીતે આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરુષ હમેશા કામભોગોમાં જ મગ્ન રહે છે. પરંતુ કામ-ભોગ તે ક્ષણે તો સુખમય લાગે છે પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે સુખભાસ છે. ખરું સુખ નથી. તેથી તો નરકાદિકનાં ઘોરા-તિથિર કુખ સહન કરવાં પડે છે. તેમાં સતીષ માનવા તે આત્માને અહિતકર છે, આત્માનું હિત અથવા આત્માનું સુખ તો આત્માના જ્ઞાનમય સ્વભાવમાં જ છે, તથા આત્માના જ્ઞાનમય સ્વભાવજ મુખ આપવાવાળો છે. તેથી ભવ્યજ્ઞવૈજ્ઞે કામ-ભોગોના ત્યાગ કરી નિજ સ્વભાવમાં લીન થવું જોઈએ. કોઈ મુખનું તેમજ ચોક્ષ મેળવવાનું સાધન છે.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની આત્માને કેવીરીતે જોવા પ્રયત્ન કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સુદ્ધાઃ સૂત્રસ્વત્વાનાં દૃષ્ટં વા યત્તે કથમ્ ?

હે સ્વામિન ! આત્માને દૃષ્ટવા માટે જ્ઞાની કેવીરીતે પ્રયત્ન કરે છે અને અજ્ઞાની કેવીરીતે પ્રયત્ન કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

ઉત્તર—વાક્ષાયચિત્તૈશ્ચ નિજાત્મગૂન્યો દૃષ્ટું પ્રબોદ્યું યત્તે સ્વરૂપમ્ ।

તથાપિ દૃષ્ટું સ્વપદં ન ચોદ્યું શક્નોત્યયોધાપ્તાતિ પ્રમાદે ॥૧૯૨॥

વાક્ષાયચિત્તૈર્ન નિજાત્મવેદી જ્ઞાતું ચ દૃષ્ટું યત્તે સ્વરૂપમ્ ।

કિન્સ્ત્વાત્મના ચાત્મનિ ચાત્મને જ્ઞાત્માનં તત્તો યાતિ પદં યથાર્થમ્ ॥૧૯૪॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ ન જાણવાળો અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનતાને લીધે મન, વચન કાયથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણવા તેમજ જોવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ મન, વચન કાયના પ્રયત્નથી આત્માને જાણી તેમજ જોઈ શકતો નથી. ક્યેથી તો તે માત્ર પ્રમાદમાં પડે છે. આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો જ્ઞાની પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ મન, વચન અને કાયના પ્રયત્નથી જાણવા તેમજ જોવા પ્રયત્ન કરતો નથી. તે તો માત્ર પોતાનાજ આત્માવેદ, પોતાનાજ આત્મામાં, પોતાનાજ આત્મા માટે પોતાનાજ આત્માને જાણવા તેમજ જોવાને પ્રયત્ન કરે છે અને આથી તે પોતાના મોક્ષરૂપી યથાર્થ પદની પ્રાપ્તિ કરી લે છે.

સાવાર્થ—આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ અમૂર્ત (મૂર્તિરહિત) છે. તેમાં સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી જાણવા યોગ્ય ગુણ બિલકલ હોતાન નથી. રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણ વગેરે ગુણો પુદ્ગલનાજ છે. આથી પુદ્ગલના ઇન્દ્રિયોવડે જાણી તેમજ જોઈ શકાય છે. આત્મા પુદ્ગલ નથી આથી તે ઇન્દ્રિયોવડે જાણી તેમજ જોઈ શકતો નથી. જો કે સંસારી આત્માની સાથે અનેક કર્મ લાગેલાં હોય છે, અને કર્મોના સમૂહ પુદ્ગલમયજ હોય છે છતાં તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. આથી તે ઇન્દ્રિયોથી કદીપણ જાણી કે જોઈ શકતો નથી તેથી આત્માનું આવું યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણવાવાળો પુરૂષજ તે આત્માને ઇન્દ્રિયોથી કદીપણ પ્રયત્ન કરે છે. જો કે મનથી અમૂર્ત આત્માનો પણ અનુભવ થઈ શકે છે પરંતુ જે પુરૂષ આત્માનું સ્વરૂપ જાણી છે અને જોના આત્મામાં મોહનીય કર્મોના ક્ષયોપશમ થવાથી આત્માને પ્રગટ કરવાવાળો સમ્યક્દર્શનરૂપી પ્રકાશ પ્રગટ થએલ છે તે પુરૂષજ મનમાં તે અમૂર્ત આત્માને અનુભવ કરી શકે છે. વાસ્તવિકરીતે તો અમૂર્ત આત્માનું સ્વરૂપ અમૂર્ત આત્માથીજ જાણી શકાય છે. આત્માનું સ્વરૂપ જાણવાવાળો સમ્યક્દૃષ્ટિ પુરૂષ મન, વચન કાયથી કદીપણ આત્મસ્વરૂપ

જાણુચને પ્રયત્ન કરતો નથી. તે તો માત્ર આત્માના સમ્યક્દર્શનમય પ્રકાશથીજ આત્માને જાણવા તેમજ એવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે સમ્યક્દર્શનની સાથેજ પ્રગટ થવાવાળી સ્વાતુન્તરિય અનુભવથી અથવા સ્વપરબોધ વિજ્ઞાનમય આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી આત્માને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાણી સદ્યા પછી તે પુરુષ તેને લાગેલ કર્મોના નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને આવીરિતે આત્માને અત્યંત શુદ્ધ બનાવી ચેક્ષ પ્રાપ્ત કરી લે છે. એજ આત્માને કલ્યાણકારી છે.

હવે પોતાના આત્માને નવો જીનો કોણુ માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મવામ્યહં નવો જીર્ણ દ્વિત્ કો મન્યતે વદ ?

દે સ્વામિન્ ! હવે એટલું કૃપા કરીને કહે કે હું નવો હું અથવા હું જીનો છું એમ કોણુ માને છે.

વત્ત—જીર્ણેશ્ચ દેહેરહમેવ સાદે જાતોડસિપ જીર્ણેશ્ચ નવૈનવોડહમ્ ।

મૂલો જાબોધાદિતિ મન્યમાનઃ પ્રાપ્નોતિ દુઃખં વચસાપ્યતીતમ્ ॥૧૯૫॥

દેહસ્ય સાદે ન મવામિ જીર્ણો નવસ્તથા નૈવ મવામિ મધ્યઃ ।

સુજ્ઞઃ સ્વબોધાદિતિ મન્યમાનઃ પ્રાપ્નોતિ સૌખ્યં ચ ગતાંતરાયમ્ ॥૧૯૬॥

અર્થ—શરીર જીર્ણુ બને એટલે હું જીર્ણુ બન્યો છું, તથા શરીર નવું બનતાં હું નવો થયો છું એમ પોતાના આત્માને જીર્ણુ અથવા નવીન તો તેજ માને છે કે જે આત્માના સ્વરૂપને જાણતો ન હોય. આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાથી અજ્ઞાનને લીધેજ એ એમ માને છે અને વચનથી પણ મહાદુઃખી વહોરી લે છે. પરંતુ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્તવતો હોઈ, એમ માને છે કે શરીર જીર્ણુ બનતાં હું જીર્ણુ થઈ શકતો નથી અથવા નવીન બનતાં હું નવો થઈ શકતો નથી, અથવા શરીરની મધ્યમ અવસ્થા હોતાં હું મધ્યમ થઈ શકતો નથી. એમ યથાર્થ જ્ઞાનને લીધે જેમ કોઈ પ્રકારના અંતરાય વિન નથી એવું આત્મજન્ય અનંતસુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

સાધાર્થ—વાસ્તવિકરિતે આ આત્મા અનંત, અમર છે. અનાદિકાલથી એની સાથે કર્મ લાગેલાં છે અને તેથીજ તે અજ્ઞાની થયો છે. એ અજ્ઞાનને કારણે પ્રતિષ્ઠાએ નવાં નવાં કર્મોના બંધ કરતોજ બંધ છે, અને પહેલાના બંધોએજ કર્મોની નિર્જરા કરતો બંધ છે. તથા એ કર્મોના જે જે કલ્મશ હોય એ પ્રમાણે નવાં નવાં શરીર ધારણુ કરે છે, અને કલ્મશ-

જન્ય સુખ કે દુઃખ ભોગવે છે. મનુષ્ય આકુષ્ઠમંત્રા ઉદયથી જ્યારે આ છવ મનુષ્ય શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે સંસારીજીવ અસાનતાવશાત્ શરીર નહુ થતાં આત્માને પાણુ નેચા સમજી લે છે, જ્યારે શરીર કિશોર કે યુવાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને પાણુ કિશોર કે યુવાવસ્થા ધારણ કરતો માને છે, અને શરીર જીવ્ય થતાં આત્માને પાણુ જીવ્ય થતો માને છે. આમ આજી પૂણુ થતાં જ્યારે શરીર નાશ પામે છે, ત્યારે સંસારીજીવ પોતાના આત્માને મરેલ સમજે છે. આ બધી તેની સત્વ ભૂલ અને અજ્ઞાન છે. શરીર નહ પામતાં આત્મા બ્રીજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તો એને મરેલ કહી શકાયજ નહિ. તથા જેમ શરીર નહ પામતાં આત્માને મરેલ કહી શકાય નહિ તેમ શરીર ઉત્પન્ન (નહુ) થતાં પાણુ આત્માને નેચે કહી શકાય નહિ. આમ એ સ્વગંસિદ્ધ છે કે શરીર નહુ, જીવનું થતાં આત્મા નેચો જીવના થતો નથી અને કદાપી મરતો પાણુ નથી. આત્મા શરીરથી સર્વથા ભિન્ન છે, અને જ્ઞાન સુખમય છે. આ જ્ઞાનકુખ કર્મોથી હંકરેલ છે. આથી કર્મોના નાશ થતાં જ્ઞાન અને સુખ પૂર્ણપણે પ્રગટે છે, અને કદાપિ એ નાશ પામતાં નથી અને ચોક્ષ મહે છે.

હવે તત્ત્વાનું સ્વરૂપ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કેવીરીતે માને છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—મૂર્ત્વશ્ચ મન્યતે નત્ત્વં કથમજ્ઞશ્ચ મન્યતે ।

હે ભગવન્ ! મૂર્ખ પુરૂષ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ કેવીરીતે માને છે અને જ્ઞાની પુરૂષ કેવીરીતે માને છે તે કૃપા કરીને કહેા.

ઉત્તર—સ્યાર્દકપેવાનુપમં હિ તત્ત્વં મૂર્ત્વઃ કુર્વોધાદિતિ મન્યમાનઃ ।

યથાર્થતત્ત્વેન વિચંચિતઃ કો જહસ્વરૂપો ભવતિ સ્વયં સઃ ॥૧૧૭॥

તત્ત્વં પ્રણીતં ચિદચિત્પ્રમેદાત્મસ્તુષ્પદં વૈ દ્વિવિધપ્રકારમ્ ।

જ્ઞાત્ત્વેતિ ચૈવં હૃદિ મન્યમાનઃ સ્વજીવતત્ત્વે રમતે વિશુદ્ધે ॥૧૧૮॥

અર્થ—આત્માના સાચા સ્વરૂપને ન ઓળખનાર અજ્ઞાની પુરૂષ અજ્ઞાનદ્વારા એમ માને છે કે આ સંસારમાં એક હુંજ ઉપમારહિત તત્ત્વ છું. મારા સિવાય બીજું કોઈ છેજ નહિ. એ પ્રમાણે તે તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપથી વંચિત રહીને પોતે જહ સ્વરૂપ બની જાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે એ સમજે છે કે દૈનન્ય અને જહ એવા બેદથી એ પ્રકારનાં તત્ત્વ કહેલાં છે. આમ ખંતેનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાનાં શુદ્ધ આત્મામાં મગ્ન બને છે.

જ્ઞાવાધ્ય—આ સંસારમાં બે પ્રકારનાં તત્વ કહેલાં છે. એક ચેતન અને બીજું બદ. જીવ તત્વ ચેતનરૂપ તત્વ છે અને બાકી બધું અચેતન તત્વ છે. જેમાં જ્ઞાન, દર્શન ગુણુ હોય એને ચેતન કહે છે. એ જ્ઞાન દર્શન જીવમાં છે, જીવ સિવાય બીજા કોઈપણ પદાર્થમાં હોતો નથી. જ્ઞાન દર્શન આત્માના સ્વભાવ છે. પરંતુ એ જ્ઞાન દર્શન કેમથી હંકાયેલ છે. કેમ અચેતન છે. જ્યારે આ જીવ કોઈપણ પ્રકારે ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તેના આત્માની સાથે સંસારમાં ફેલાયેલ કેમવર્ગણાચ્છા મળે છે અને એને જ્યારે કેમવર્ગણાચ્છા ઉદય પામતાં ફળ આપે છે. એ કેમવર્ગણાચ્છા અણકેમરૂપ પરિણામે છે અને પછી એ આદે કેમ પોતપોતાના નામ અનુસાર ફળ આપે છે. જ્ઞાનાવરણ જ્ઞાનને ઢાંકે છે, દર્શનાવરણ દર્શનને ઢાંકે છે, મોહનીય આત્મામાં મોહ ઉત્પન્ન કરાવે છે, વેદનીય કેમ કંન્દિયનાં સુખદુઃખોના અનુભવ કરાવે છે, આયુ કેમ આ જીવને શરીરમાં રોકી રાખે છે નામકેમથી શરીરની રચના થાય છે, ગોત્ર કેમથી ઉચ્ચ નીચતા આવે છે અને અંતરાય કેમ કાર્યમાં વિન નાખે છે. આ પ્રમાણે આદે કેમો આ જીવને દુઃખ દે છે, જે જીવ આત્મા અને કેમ બંનેના સ્વરૂપને સમજતો નથી, તે શરીરને જ આત્મા લેખે છે. અને એ પ્રમાણે પોતાના અજ્ઞાનદ્વારા પોતે જ અચેતન અથવા બદરૂપ બને છે. પરંતુ જે પુરુષ એ બંનેના થર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તે આત્માની સાથે લાગેલાં કેમોના દુઃખદાથી મોતે છે અને તેથી તે કેમોના નાશ કરી આત્મશુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. સૌથી પહેલાં તે કષાયોના નાશ કરી આવતાં કેમ રોકે છે અને પછી જ્ઞાનરૂપ તપશ્ચરણદ્વારા પહેલાંના સંચિત કેમોના નાશ કરે છે. આમ તે સર્વ કેમોના નાશ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અને આત્મબલ્ય અનંતસુખમાં લીન રહે છે.

હવે જ્ઞાની જાણી કરતો નથી અને અજ્ઞાની કરે છે તેનું કારણ બતાવવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—જાણી જાણી સંસારે કયં સુજો ન વા પ્રયો !

દુ પ્રભા ! અજ્ઞાની પુરુષ પદ્ધિઅણુ શા માટે કરે છે અને જ્ઞાની પુરુષ કેમ કરતો નથી તે કૃપા કરોને કહે.

ઉત્તર—મૂર્ખો ન બુદ્ધવા વિવચિત્પ્રયેદં સ્વચ્છન્દરીત્યાભિજ્ઞવસ્તુ મત્વા ।

સન્માર્ગમૂઢો હતધર્મકર્મા પ્રપત્યવદયં ચ ધર્વાર્ણવે વિ ॥૧૧૧॥

અર્જીવતત્ત્વં સુત્રિ પંચધા સ્યાત્ સ્વચિન્હતઞ્ચૈવ ચ મન્યમાનઃ ।

જ્ઞાની સદા જ્ઞાનમયઃ સુલ્લાઘ્નિઃ મત્વેતિ નૃપશ્ચ નિજસ્વભાવે ॥૨૦૦॥

અર્થ—આત્મના સ્વરૂપ ન જાણનાર અમાની પુરૂષ તત્વોના યોનન, જડ આદિ કોદોને તો જાણુતો નથી, કેવળ પોતાની હવિષા મુળ્ય, અથા તત્વોનાં સ્વરૂપ સમજી લે છે. આથી તે મોક્ષના શ્રદ્ધામાર્ગથી દ્રષ્ટ રહે છે, ધર્મ કર્મને છોડી દે છે અને આ સંસારસાગરમાં આચૂક પરિજ્ઞામણી કરે છે. પરંતુ આત્માને જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ પોતપોતાના ચિન્હોથી તત્વોના સ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન માને છે. તે આત્માના સ્વરૂપને જ્ઞાનમય અને સુખસાગર માને છે તથા અજ્ઞપ તત્વના પાંચ ભેદ માને છે. આમ તે ભિન્નભિન્ન તત્વોનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન માને છે, અને એથી તે પોતાના જ્ઞાનમય આત્મસ્વભાવમાં સદા લીન રહે છે.

ભાવાર્થ—તત્વોના મુખ્ય બે ભેદ છે. એક છવ તત્વ અને બીજું અછવ તત્વ. એમાં છવ તત્વ અનંત જ્ઞાનમય અને અનંત સુખમય છે. સંસારી છવોતું એ અનંતજ્ઞાન અને અનંતસુખ કશીથી હંકારીલ છે. જ્યારે આ છવ કષ્ટાયથી અલગ રહી આત્મલીન બની જાય છે અને સર્વ ક્રમેને સર્વથા ઉઠેડે છે, ત્યારે આત્મા પરમાત્મા અને છ અને એ વખતે તેનું અનંતજ્ઞાન અને અનંતસુખ પ્રગટ થાય છે અને તે અનંતકાળસુધી વિદ્યામાન રહે છે. બીજા અછવ તત્વનું પાંચ ભેદ છે. પુદ્ગલ, ધર્મ, અર્ધમ, આકાશ અને માણ જેમાં રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને સ્પર્શ હોય તેને પુદ્ગલ કહે છે, એના સૌથી નાના પરમાણુને ખંડ કહે છે. પરમાણુ અત્યંત સૂક્ષ્મ અથવા સૂક્ષ્મસ્ફુટ છે. બે ચાર સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમૂહને સ્ફંધ પુદ્ગલ કહે છે. સ્ફંધ પણ સૂક્ષ્મસ્ફુટના એકથી બે પ્રકારના છે. કર્મવર્ગોના વગેરે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ છે તથા પરચર, માટી વગેરે જે દેખવામાં આવે છે તે બધા સ્થૂલ પુદ્ગલ છે. શબ્દ પણ પુદ્ગલ છે. પુદ્ગલનાં એનેક ભેદ છે. છવ અને પુદ્ગલ એ બંને તત્વોમાં ચાલવાની શક્તિરૂપ છે. જે સમસ્ત પદાર્થને રહેવાને સ્થાન બાપે છે તેને આકાશ કહે છે. તેના પણ બે ભેદ છે. એક લોકાકાશ અને બીજો અલોકાકાશ. જે આકાશમાં સમસ્ત પદાર્થ રહે છે તેને લોકાકાશ કહે છે અને લોકાકાશની બહાર અનંત આકાશ અલોકાકાશ કહેવાય છે. લોકાકાશમાં ધર્મ અને અર્ધમ દ્રવ્યો ભરેલાં છે. બંને દ્રવ્ય અમૂર્ત અને અખંડ છે. એમાંથી ધર્મદ્રવ્ય છવ પુદ્ગલને ચાલવામાં મદદ કરે છે, અને અર્ધમદ્રવ્ય છવ પુદ્ગલને ચોભવામાં મદદ કરે છે. જ્યાંલગી ધર્મ અર્ધમ દ્રવ્યો છે ત્યાંલગી લોકાકાશ છે. આ લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર એક એક માણનો બાણુ છે. એમાંથી એની યથાર્થરૂપ માણનો સૌથી નાના ભાગ ઉત્પન્ન થાય છે, અસંખ્યાત સમયની આવડી હોય છે તથા એ આવડીમાંથી કલાક ઘડી, પળ, સેકંડ વગેરે સમય થાય છે. આ સમય સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપનું પરિવર્તન કરાવે છે. આ પ્રમાણે જત્યંત સંસારમાં છવ અછવ તત્વો કલાં છે. એ બધાનાં વિરૂપ સમઝને યોનાની બુદ્ધિને યથાર્થ બતાવવી નેહએ. પુદ્ગલાદિક ત્યાજ્ય પદાર્થોના ત્યાગ કરવા નેહએ. કર્મોના નાશ કરી ચોક્ષાપ્રતિ કરી લેવી નેહએ. એ જાતેનાં

અનંતસુખનું સાધન છે. જે પુરુષ આ સમસ્ત તત્વોના સ્વરૂપને સમજતો નથી તે ત્યાગ્ય પદ્ધતિના ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી, તેથી કચોના નાશ પણ કરી શકતો નથી. અને તેથીજ તે સંસારમાં પરિવ્રમણ કરી કરે છે. એથી તે પરિવ્રમણમાંથી બચવા માટે આત્મામાં લીન બની કર્મવંસ ફરેલા જોહાંજી, જેથી અનંતસુખ મળે. તેજ ભત્ર્યદગવનું કર્તવ્ય છે.

હવે તત્વોને બાણી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

સ્ત્ર—જ્ઞાનજ્ઞાનન્ તત્ત્વં ચ સુજ્ઞો મૂર્ખઃ કરોતિ કિમ્ ?

હે સ્વામિન્ ! તત્વોને બાણી જ્ઞાની અને અજ્ઞાની શું કરે છે તે કૃપા કરીને કહે.

તત્ત્વ—અજ્ઞાનવાનો વરસતત્ત્વં વા તત્ત્વરૂપં ચ યથાસ્થિતં કૌ ।

મૂર્ખઃ સદા ક્લિશ્યતિ સૌખ્યદેનોસ્તયાપિ દુઃખી મવતીહ દાનઃ ॥૨૦૬॥

જ્ઞાનીતિ જ્ઞાનન્ વગ્ સત્તત્ત્વં વા તત્ત્વરૂપં સુખશાન્તિમૂલમ્ ।

તુત્તઃ સ્વતત્ત્વં હિ શુભે તટાપ્ય-સ્તથાપિ સામ્રાજ્યમતી સર્વપા ॥૨૦૭॥

અર્થ—આત્મસ્વરૂપ નહિ બાણુનાર અજ્ઞાની પુરુષ પોતાના શરીરમાં રહેલ સાતે તત્વોને બાણુતો તો નથી, પણ તેમના સ્વરૂપને ઓળખતો પણ નથી. તત્વોના સ્વરૂપને ન બાણુતાં કેવળ સુખ માટે અનેક પ્રકારને કલેશ સહન કરે છે, તોપણ આ સંસારમાં તે ગરીબ બની દુઃખીજ બને છે. પરંતુ આત્મસ્વરૂપ બાણુનાર જ્ઞાની પુરુષ સાતે તત્વોને બાણી લે છે, સુખ શાંતિના કારણુભૂત એના સ્વરૂપને પણ બાણી લે છે અને પોતાના શુભ આત્મતત્ત્વમાં તૃપ્ત રહે છે. જો કે તે બીજા સમસ્ત તત્વોમાં ઉદાસીનતા ધારણ કરી લે છે તોપણ ઓક્ષરૂપી સામ્રાજ્યલક્ષ્મી પોતેજ એની પાસે આવે છે.

બાવાર્થ—૧૭, ૨૦૬, ૨૦૭, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને ઓક્ષ એવા બેદશી સાત તત્ત્વો છે. એમાંથી ૯૭ અદગવનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન પહેલાં શ્લોકમાં કર્યું છે. કષાયોના નિમિત્તથી જે કર્મવર્ણણુઓ આત્માની સાંધે મલવા સન્નુપ થાય છે એને આશ્રવ કહે છે એવા કર્મોનું આવડું તે આશ્રવ છે. એ કર્મવર્ણણુઓનું આત્માની સાંધે મળી જવું તેને બંધ કહે છે. હિતમ કષમા. માર્દવ આદિથી આશ્રવને ઓક્ષી દેતો તેને સંવર કહે છે, પૂર્વસંચિત કર્મોને ઓક્ષદેશ ક્ષય થવા નિર્જરા

છે, અને સમસ્ત ક્રમેના ક્ષય થવા મોક્ષ છે. જે પુરુષ આ સાતે તત્ત્વોને યથાર્થરીતે ગ્રહણ કરે છે, અથવા પ્રથમ તેનું સ્વરૂપ સમજી લે છે તે પુરુષ આશ્રવ બંધને નાંટ કરી સંવર અને નિર્ગરા ગ્રહણ કરે છે. સંવરથી આવતાં કર્મ રોકે છે અને નિર્ગરાથી પર્વસંચિત કર્મોના વ્યય કરે છે. આમ તે સર્વ કર્મોને સર્વથા નાટ કરી મોક્ષ પામે છે આ સંસારમાં મોક્ષ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવામાંજ મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા છે. જે પુરુષ આ સાતે તત્ત્વોને જાણતો નથી તે નતો આશ્રવ બંધથી આત્માને બચાવે છે, ન તો કર્મોના નાશ કરી આત્માની અતંત ગાનમય, અને અતંત સુખમય વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એથી તે સુખની વાંચછાએ પ્રયત્ન કરવા છતાંપણુ યથાર્થ સુખથી વંચિત રહે છે, તથા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને સુખ માની એમાં મગ્નશીલ રહે છે, એના માટે વિધિવિધ પાપ કરે છે અને પાપોથી તીવ્ર કર્મના બંધ કરી સંસારસાગરમાં સદાકાલ પરિભ્રમણ કરે છે. આથી ભયજન્યેએ આ સાતે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણી, આશ્રવાદિક હેય પદાર્થોના ત્યાગ કરી, મોક્ષાદિ ઉપાદય તત્ત્વોને પ્રાપ્ત કરી આત્મકલ્યાણ કરવું નોંધવું.

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કોના માટે પ્રયત્ન કરે છે તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—કિમર્થં યત્તતે સૂર્વઃ સુજ્ઞો વા વદ મે પ્રમો ?

હે પ્રભો, કૃપા કરી એટલું સમજાવો કે જ્ઞાની પુરુષ શાને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ શાને માટે પ્રયત્ન કરે છે

ઉત્તર— પ્રવૃત્તિમાર્ગં ચ નિવૃત્તિમાર્ગં સૂર્વો ન જાનાતિ નિજસ્વરૂપમ્ ॥

પ્રવૃત્તિમાર્ગસ્ય ચ દુઃખદસ્ય પ્રવર્દનાર્થં યત્તેડય નિત્યમ્ ॥૨૦૩॥

પ્રવૃત્તિપાર્ગં ચ નિવૃત્તિમાર્ગં જ્ઞાનોતિ જાનન્ સ્વપદં યથાવત્ ॥

પ્રવૃત્તિમાર્ગં યત્તે વિદાય નિવૃત્તિમાર્ગેણ શિવં ચ ગતુમ્ ॥૨૦૪॥

અર્થ—આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનાર અજ્ઞાની પુરુષ ન તો પ્રવૃત્તિમાર્ગને જાણે છે, ન નિવૃત્તિ માર્ગને જાણે છે, અથવા ન આત્મસ્વરૂપને જાણે છે. એથી તે અત્યંત દુઃખદાયક પ્રવૃત્તિમાર્ગની વૃદ્ધિ કરવા માટે સદા પ્રયત્ન કર્યો કરે છે. પરંતુ આત્માનું સ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ પ્રવૃત્તિ માર્ગનું પણુ સ્વરૂપ જાણે છે અને નિવૃત્તિમાર્ગનું પણુ સ્વરૂપ જાણે છે, અને આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ પણુ જાણે છે. એથી તે પ્રવૃત્તિમાર્ગને છોડીને નિવૃત્તિ માર્ગદારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે

આવાર્થ—જે કર્મોમાં મન, વચન, કાય અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ હોય એ કર્મો કરવાં એ પ્રવૃત્તિમાર્ગ કહેવાય. સંસારનાં જેટલાં કર્મ છે તે બધાં પ્રવૃત્તિમાર્ગરૂપ છે. તેથી જે કર્મોમાં મન, વચન, કાય અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ ગોપાય એ કર્મો કરવાં તે નિવૃત્તિમાર્ગ છે. યુમિ સમિતિ આદિ જેટલાં તપ છે એ બધું નિવૃત્તિમાર્ગ કહેવાય. પ્રવૃત્તિમાર્ગથી આત્મવ અર્થ થાય છે અને નિવૃત્તિમાર્ગથી સંવર નિર્વશ થાય છે. ઉપર લખ્યા મુજબ એ બંનેમાં મિલક થાય છે કે પ્રવૃત્તિમાર્ગ સંસારમાં પરિવ્રમણનું સાધન છે અને નિવૃત્તિમાર્ગ સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધન છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ નિવૃત્તિમાર્ગથી જ થાય છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગથી કદાપિ, કોઈપણ કર્મ, મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. એથી નેનાં યથાર્થ સ્વરૂપ આણી પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને નિવૃત્તિમાર્ગ ધારણ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી આત્મકલ્યાણ કરવું જોઈએ.

હવે આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર જીવ બીજાઓની સાથે આત્યંત કરે છે કે નહીં તે કહેવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—સ્વાત્મતુષ્ટઃ પરેઃ સાર્દેંં વ્રવીતિ પે ન વા વદ ?

હ સ્વામિન્ ! પોતાના આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર બીજાઓ સાથે આત્યંત કરે છે કે નહિ તે કૃપા કરીને કહે.

રત્ન—ઘર્મોઽયઘર્મોસ્તિ ન મોઽપિ કાલસ્તત્વાદજીવો મુચિ પુદ્ગલોપિ ।

નાહં જાતીવોઽસ્મિ યથાર્થદૃષ્ટ્યા ચિન્માત્રમૃતિઃ સ્વપદેસ્મિ મૃતઃ ॥૨૦૫॥

તન્નેવ મિત્રાઽઽ મદન્યજીવાસ્તતઃ પ્રમો કેન સમં વ્રવીમિ ।

વિચાર્ય ચૈવં હિ પુનઃ પુનઃ શ્રીકૃત્યુર્તિધુર્વરસૂરિરેવ ॥૨૦૬॥

સ્વાનન્દવતુષ્ટોઽલિલ વિશ્વચન્ધુઃ સુભવદે સ્વાત્મચતુષ્ટયે હિ ।

વમ્ભૂવ પૂતે સ્વપદે મૃગસૌ માનુઃ પમાયામિવ મવ્યચન્ધુઃ । ૨૦૭॥

અર્થ—આ સંસારમાં ધર્મ, અર્ધર્મ, આકાશ, કાલ અને પુદ્ગલ એ આજીવ પદાર્થ છે. જો યથાર્થરીતે જોઈએ તો એ ન તો ધર્મદ્રવ્ય છે, ન અર્ધર્મદ્રવ્ય છે, ન આકાશદ્રવ્ય છે, ન કાલદ્રવ્ય છે અને ન પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. આથી યથાર્થદૃષ્ટિ

હું અહુવ નથી. હું તો પોતાના આત્મામાં સદાકાલ ગુપ્ત રહેવાવાનો ચૈતન્યમાન સૂતિ છું. જેવા હું ચૈતન્યમાન સૂતિ છું તેવીજ મારાથી ભિન્ન દેખતા અન્ય હોવા પછુ સર્વ ચૈતન્યમાન સૂતિ છે, એ પછુ પુદ્ગલ, ધર્મ, અર્ધમ આકાશ અને કાલ એ પાંચેરૂપ અહુવ નથી. એથી મારાથી સર્વ ભિન્ન હોવા પછુ મારી સમાન ચૈતન્યમય છે એથી હે ભગવન્ ! હું કોની સાથે વાતચીત કરું. સંસારમાં જેટલા હુવ છે તે સર્વ ચૈતન્યમય છે, અને ચોતપોતાના આત્મામાં ગુપ્ત છે. એથી તેમની સાથે વાતચીત થઈ શકતી નથી, તથા અહુવ પદાર્થોથી પછુ બાતચીત થઈ શકતી નથી. આથી સંસારમાં બીજી કોઈ વસ્તુ બાકી રહી જતી નથી કે જેની સાથે વાતચીત કરું. તેથીજ હે ભગવન્ ! હું કોઈની સાથે બાતચીત કરતો નથી. આ વાતને વારવાર વિચાર કરી, જેમ સૂર્ય પોતાની પ્રભામાં ગુપ્ત રહે છે, તેમ પોતાના આત્મજન્ય આનંદમાં સંતુષ્ટ રહેનાર, વિના કારણુ સંસારના સમસ્ત હોવાના બધુ અને ખાસ કરીને ભવ્યહોવાના બધુ એવા આચાર્યપ્રવર શ્રીકૃષ્ણસાગરસ્વામી-અત્યંત મુખ દેનાર, પરમપવિત્ર અને પોતાના આત્માના અનંત ચતુષ્ચોથી સુશોભિત એવા પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં સદાકાલ ગુપ્તરૂપથી બિરાજમાન રહે છે.

ભાવાર્થ—પોતાના આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર બીજા કોઈપણ પ્રકારના પદાર્થ સાથે સંબંધ રાખતો નથી. તે તો સદાકાલ આત્મામાંજ લીન રહે છે. એ બીજાઓની સાથે કદાપિ પછુ વાતચીત કરતો નથી. અથવા જે બીજાઓ સાથે વાતચીત કરે છે અથવા કરવા ચાહે છે તે પોતાના આત્મામાં લીન થઈ શકતો નથી. એથી તે ઉત્તરોત્તર બરાબર સિદ્ધ થાય છે કે આત્મામાં સંતુષ્ટ રહેનાર હુવ કદાપિ બીજાઓ સાથે વાતચીત કરતોજ નથી. આચાર્યપ્રવર શ્રીકૃષ્ણસાગર સ્વામી આ સિદ્ધાંતને અનુસરતોજ પોતાના આત્મામાં લીન રહે છે. આજ કલ્યાણકારક છે.

એ રીતે આચાર્યપ્રવર કૃષ્ણસાગર સ્વામીએ સ્વેચ્છા શ્રી મુધર્થોપદેશામૃતસાર નામના ગ્રંથને
“ આત્મતત્વોપદેશવર્ણન ” નામે બીજે અભ્યાસ સમાપ્ત થાય છે.

અથ પ્રશસ્તિ.

ન્યાયં નયં વ્યાકરણં ન છન્દો નિજાત્મવિદ્યાં સ્વસુધાં પવિત્રામ્ ।
જાનામિ કાવ્યં ન વિશેષશાસ્ત્રં તથાપિ બુદ્ધ્યા સુલ્લસાંતિદાતુઃ ॥૧॥
દીક્ષાપુરોરંવ ચ શાંતિર્સિધોર્વિદ્યાગુરોરંવ સુધર્મસિધોઃ ।

કૃપાપ્રસાદાન્નિજતત્ત્વદાત્રી સુધર્મશિક્ષા લિખિતા મયેયમ્ ॥૨॥

અર્થ—હું [આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણાંગર સ્વામી] ન તો ન્યાયશાસ્ત્ર બાહ્યું હું, ન વ્યાકરણ શાસ્ત્ર, ન છન્દશાસ્ત્ર બાહ્યું હું, ન પોતાના આત્માને માટે અમૃતરૂપ પવિત્ર અર્થાત્મવિદ્યા બાહ્યું હું, ન કાવ્યશાસ્ત્ર તથા અન્ય વિશેષશાસ્ત્ર બાહ્યું હું. તથાપિ મુખ્યશાંતિ દેવાવાળા મારા દીક્ષાગુરૂ આચાર્યપ્રવર શ્રીશાંતિમાંગરજીની કૃપાથી તથા મારા વિદ્યાગુરૂ આચાર્ય શ્રીમુદ્ધર્મ-માંગરજીની કૃપાથી પોતાના આત્મતત્ત્વનો સ્વરૂપને પ્રકાશમાન કરવાવાળી આ આચાર્ય શ્રીમુદ્ધર્મમાંગરજીની શિક્ષા મેં અલ્પ-બુદ્ધિ અનુસાર લખી છે.

સુધર્મસિધોશ્ચ ગુરોઃ સક્તાશાત્ યચ્છિક્ષિતં તત્સકલં ગૃહીત્વા ॥

સુધર્મદેશામૃતસાર નામિન ગ્રંથે પવિત્રે લિખિતં મયેદમ્ ॥૩॥

અર્થ—ગુરુવર્ય આચાર્ય મુદ્ધર્મમાંગરજીની પાસેથી જે કંઈ શિક્ષા ગ્રહણ કરી તે અધી એકત્ર કરીને મેં મુદ્ધર્મોપદેશામૃતસાર નામના પવિત્ર ગ્રંથમાં લખી છે.

ગ્રંથં હ્રમું વાંચિત્તદં પવિત્રં પઠન્તિ ગાયન્તિ નમન્તિ નિત્યમ્ ॥

તદર્થમેવં હૃદિ ધારયન્તિ ત ઇવ મળ્યાશ્ચ વિચારશીલાઃ ॥૪॥

સામ્રાજ્યલક્ષ્મીં સુલ્લભાં યથેષ્ટં ધર્માનુકૂલં ચ નિજાત્મલબ્ધમ્ ॥

લઙ્કા લભન્તે હજારામરત્વં કર્માત્તથાનન્તત્તુષ્ટયં ચ ॥૫॥

અર્થ—જે ભવ્યજીવ પોતાની અધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાવાળા આ પવિત્ર ગ્રંથને વાંચે છે, ગાય છે અથવા હરેશા નમસ્કાર કરે છે તે પુરેષો આ સંસારમાં વિચારશીલ ઇષ્ટેવાય છે. એવા પુરેષો મુખ દેવાવાળી સામ્રાજ્યલક્ષ્મીને યથેષ્ટ પ્રાપ્ત કરી

લે છે, તથા ધર્મીનુકૂલ ચાલવાવાળા પોતાના ભાઈબંધુઓને ખામ કરી લે છે. અંતમાં તે પુરોષો પોતાના આરમ્ભના અનંતચતુ-
ષ્થોને પ્રાપ્ત કરી અન્નામરપદ અથવા મોક્ષપદ પામે છે.

યોર્ષિ સમાધિ સુલ્લવાં સુવિયાં ક્ષમાકૃપાશાંતિદયાસુધૈર્મ્ય ॥

શ્રીશાંતિનાથઃ સુલ્લશાંતિપૂર્ણો ધર્માનુકૂળાં વિદધાતુ દુરિદમ્ ॥૬॥

અર્થ—અનંતસુખ અને અનંતશાંતિના સાગર એવા ભગવાન્ શ્રીશાંતિનાથ સોગમ તિર્થંકર પરમદેવ નતે રત્નત્રય પ્રદાન કરે, સમાધિ પ્રદાન કરે, સુખ દેવાવાળી અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રદાન કરે, ક્ષમા, કૃપા, શાંતિ, દયા અને શ્રેષ્ઠ ધૈર્ય પ્રદાન કરે તથા ધર્મીનુકૂલ ચાલવાવાળી મુખ્યદિ આપે.

પાવાગઢક્ષેત્ર યાત્રાનું વર્ણન.

ઓંગીકાલ જંઠાલાલ માણિકલાલ ઘર્ષિણઃ । વાહીકાકાપથાલાલ છવાકાલ વિનોદિનઃ ॥૧॥

નાથાકાલ ધર્ણીકાલ-કચરાકાલદાનિનઃ ॥ ધુરાકાલમુફનકાલ કેશવચાલ જ્ઞાનેનઃ ॥૨॥

દાનાર્પણધર્મનિષ્ઠાચ જાંઘડીગ્રામવાસિનઃ ॥ શ્રીપાવાગઢયાત્રાર્થ કૃતવન્તઃ સુધર્માર્થનામ્ ॥૩॥

સ્વીકૃત્ય પ્રાર્વનાં તેવાં ધર્મોચોત્તરેતલે ॥ પૂર્વોક્તભાવકૈઃ સાર્દ જિનધર્મપ્રમાવકૈઃ ॥૪॥

ચિત્રુકશાવિકાશિચઃ बहुभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ તપસ્તુષ્ટેન ધીરેણ નપિસાગરયોગિના ॥૫॥

હવ્રજાતોરણવંટાદિ જોભિર્તૈર્જિનવૈદિરેઃ । સાર્દ ચચાલ પૂતાત્પા જ્ઞાવાચર્યકુંથુમાગરઃ ॥૬॥

દાન પૂજન આદિ ધર્મકાર્યોમાં રત રહેનાર ભોગીલાલ મગનલાલ શાહ, શેઠ નેશલાલ મગનલાલ શાહ, શેઠ માણિકલાલ લીલાચંદ ગાંધી, શેઠ વાડીલાલ કોદરલાલ ગાંધી, શેઠ છબાલાલ મોતીચંદ કોટડીઆ, શેઠ અમથાલાલ સાકળચંદ શાહ, શેઠ ચણીલાલ દેવચંદ શાહ, શેઠ નાથલાલ માણિકચંદ મહેતા રંતેપુર, શેઠ કચરાલાલ મગનલાલ કોટડીઆ ગઢોડા, શેઠ ધુરાલાલ તલોદ રેશન, શેઠ કેશવલાલ ગુલાબચંદ ગાંધી, શેઠ મહતલાલ હાથોચંદ ગાંધી તલોદ રેશન આદિ જ્ઞાની, દાની અને ધાર્મિક પુરોષોએ પાવાગઢ સિદ્ધસેત્રની યાત્રા કરવા નવા વિનંતી કરી. આચાર્ય શ્રીકુંથુમાગરજીએ ધર્મના વિશેષ પ્રકાશ કરવા

કોમની એ નિનંતિ માન્ય રાખી અને જનધર્મની પ્રભાવના કરતા ઉત્તરુજન બંધા શ્રાવણોની સાથે અને શ્રાવિકાઓની સાથે અને બ્રહ્મચારીઓ સાથે તથા તપશ્ચરણથી સંતોષ પ્રાપ્ત થીરવાર સુનિ શ્રીનમિસાગરજી સાથે અને ધન, તેરણુ અંડા આદિ ઉપરજીવો મુશોભિત જનનાલય સહિત પવિત્ર આત્માથી આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજી બંધુડી ગામથી ઉપડ્યા.

પ્રચીનિર્માણગૌનાદૌ દક્ષશ્ચ પુરુષોત્તમઃ ॥ દ્વાનપતી નદીં લંઘ્યાચલસ્ફનેપુરં પ્રતિ ॥૭॥

અર્થ—અંથ રચના કરવામાં તથા મૈનધારણુ કરવામાં અત્યંત ચતુર એવા પુરુષોત્તમ આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજી હાથમતી નદી ઓળંગીને ફતેપુર તરફ આલ્યા.

તત્ર સંબોધ્ય અવ્યાન્ હિ તત્તોચલચલોદકસ્ ॥ યપંતાદાગતાન્ અવ્યાન્ તત્ર સંબોધ્ય ચીરચીઃ
ત્યાં અનેક ભવ્યોલ્લેખોને ઉપદેશ દઇ. તલોદ નામના નગરમાં આલ્યા. ત્યાં ચારેબાજુથી ઘણા ભવ્યોલ્લેખો આલ્યા હતા. તેમને ઉપદેશ દીધો અને પછી એ ધીરવીર મહાત્મા આગળ ચાલ્યા.

વડાશીનોરહેર્પાઈ ગતઃ કુર્વસ્તપોન્નપમ્ ॥ તત્રાપિ વોધ્ય શ્રૂપાદીન્ કૃત્વા શુદ્ધિં તત્તોડચક્ત્ ॥૯॥
તલોદથી ચાલી વડાગામ કેમહીમાં પહોંચ્યા. અહિં તેમણે ઘણુંજ નપ તપ કર્યાં, અને અનેક રાત્રીઓને ઉપદેશ દીધો. પછી ઇર્ષાપથપુદ્ધિ કરતા કરતા આગળ ચાલ્યા.

મેસવં વાત્રકં લંઘ્ય શેવાર્હિ ગોધરાં ગતઃ ॥ તત્ર સંબોધ્ય ત્રીવાન્ હિ પાર્ગે કુર્વન્ પ્રમાવનામ્ ॥
માર્ગમાં ત્રેસેવો અને વાત્રક નદી ઓળંગી, અનેક પ્રકારની ધર્મપ્રભાવના કરતા કરતા ભવ્યોલ્લેખોને ઉપદેશ દેતા શેવાલિ તથા ગોધરા નગરમાં પહોંચ્યા.

તત્તોડચલચ્છર્મલેધ્ય મહીસાગરપાજનામ્ ॥ સર્વત્ર કારયન્ શાન્તિં હાલલં કામદો ગતઃ ॥૧૧॥
ત્યાંથી ધીરશ્રીને ચાલી મહીસાગર, આનંદ, વગેરે નદિ ઓળંગી સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર શ્રીકૃત્યુસાગરજી આચાર્ય સર્વેને શાન્તિ કરતા હોલોલ નગરમાં પહોંચ્યા.

તત્ર પાવાગરં યત્ર ગતા મુક્તિં દિગંધરાઃ ॥ લવકુવાદિહુલ્યાશ્ચ શ્રીપંચકોટિયોગિનઃ ॥૧૨॥
ત્યાંથી આગળ ચાલી આચાર્ય શ્રીકૃત્યુસાગરજી પાવાગર પહોંચ્યા. ત્યાંથી લવ, કુશ વગેરે પાંચ કેશેહ અનિરાલ શ્રોક્ષ ગયા છે.

चरणपादुकां नत्वा भक्त्या स्तुत्वा पुनः । तत्र पावागढे पूते वर्षायोगो धृतस्तदा ॥ १३ ॥
अत्यंत पवित्र को पावागढ सिद्धक्षेत्रपर प्रहोय्यी लघुशुशनी चरणपादुकेन लक्ष्मिपर्वक नभस्कार करी, वारवार स्तुति करी आने ज्येष्ठ वर्षभते आ पवित्र क्षेत्रपर शोभासुं नकिंक डकुं.

आषाढशुक्लपक्षे च चतुर्दश्यां शुभे दिने ॥ न्यायनीतिदयानिष्ठे राक्ष्ये वृद्धिशश्रूपतेः ॥ १४ ॥
पंचषष्ठ्याधिके पूते चतुर्विंशतिके घने ॥ वर्षे चरिप्रभोमासि स्वर्षोक्षदायिनः सताम् ॥ १५ ॥
व्रतनियमनिष्ठेन गुर्वाडापालकेन च ॥ श्रान्तिमिथुना सार्द्धं क्षुल्लकैनादिसिंधुना ॥ १६ ॥

स्वित्वा खड्गकुशादीनां पादमूले भिक्वप्रदे ॥ सुधर्मोपदेशासूनसारीयं लिखितो मया ॥ १७ ॥
स्वानन्दसौख्यतुष्टेनार्हद्वर्षसिकेन च । श्रीकुंथुसिंधुना भक्त्याचार्येण कापदेन हि ॥ १८ ॥

पोताना विशदतम आत्मभुजभां संपुष्ट रहेनार, सर्वनी दुःखज्योते पूर्युं करनार अने भगवान् अरहुते कुल्ल धर्मतु रसधान करनार मे आचार्य श्रीकुंथुसागरद्वय सज्जन पुष्टियेने स्वर्ग, मोक्ष देवावाणा आ सुधर्मोपदेशाभूतसार नामनी ग्रंथ भगवान् महावीर स्वामीना मोक्षभां गया आद २४६५ भा वदना वर्षाद मुद आदसने द्विसे न्याय, नीति अने इथानी साथे राल्य करवावाणा श्रीश्रीशना राजभां पोताना गुहनी आशने पावन करनार तथा पोताना व्रत नियमभां अत्यंत निष्ठ कोय अने श्रीनिर्मलनार साथे तथा सुदवद आदिमागरनी साथे श्री लव अने कुशना मोक्षभुज देवावाणा यशोभम- दोनी पासो मोक्षीने लभी पूर्युं डयो छे.

सुधर्मोपदेशासूनसारीडयं ग्रथमसप । धर्मोत्तमं दिशानभवयत्त जीयाशाचन्द्रपण्डलम् ॥ १९ ॥

आ सुधर्मोपदेशाभूतसार नामनी उत्तम ग्रंथ लव्यज्योते उत्तम धर्मता उपदेश देतो यावत्प्रद्विवाकरी चिरंछत्र रहे.

सुनय कुदकुडाया कलौ सुधर्मरक्षकाः ॥ कुर्वतु जगतः शान्तिं वर्षवृद्धिं पुनः पुनः ॥ २० ॥

आचार्य श्रीकुदकुडादिक आ कलिदालनां श्रेष्ठधर्मनी रक्षा करवावाणा छे. कोडा को मुनिकन भसारभरमां शांति अये अने वारवार धर्मेनी वृद्धि करे.

श्री सुधर्मोपदेशामृतसारः

समाप्तः

